

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՄ ՍԵՐԳԵՅԻ ՍԱՅԻՅԱՆ

ԱՐԱՐԱՏԻ 1926-1930 ԹԹ. ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
Թուրք-ֆրդական և հայ-ֆրդական հարաբերությունների ու
տարածաշրջանային զարգացումների համաձիրում

ԵՐԵՎԱՆ 2017

ՀՀ ԳՁԶ
ՀՀ Կրթության
կենտրոնի քաղաքացիական
կոդեքսի հոդված
ՀՀ Կրթության
05.09.2017թ.

9(47.925)
Ս-18
հշ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԱՅԻՅԱՆ ԱՐԱՄ ՍԵՐԳԵՅԻ

0085

ԱՐԱՐԱՏԻ 1926–1930 ԹԹ. ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
Թուրք-քրդական և հայ-քրդական հարաբերությունների ու
տարածաշրջանային զարգացումների համաձիթում

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԶ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
160

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
160

ԵՐԵՎԱՆ-2017

Հրատարակության է երաշխավորվել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների գիտական
խորհուրդների կողմից

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Գևորգ Ս. Խուդինյան

Սայիյան Ա.

Ս 180 Արարատի 1926–1930 թթ. ապստամբությունը թուրք-քրդական և հայ-քրդական հարաբերությունների ու տարածաշրջանային զարգացումների համա-
ծիրում / Ա. Սայիյան. - Եր.:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2017. – 288 էջ:

Գիրքը նվիրված է 1920–1930-ական թվականներին Թուրքիայի Հանրապետությունում բռնկված քրդական ապստամբություններից ամենահզորի՝ Արարատի ապստամբության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությանը: Շարադրանքը հիմնված է Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական պատմության, Պետական ռազմապատմական և Հայաստանի ազգային արխիվներում հայտնաբերված նորահայտ վավերագրերի, ականատեսների ու ապստամբության մասնակիցների հուշերի և հայկական, թուրքական ու ռուսական մամուլի նյութերի վրա:

Գրքում բազում նոր փաստեր ու վկայություններ են բերվում 1920–1930-ականների քրդական շարժման և նրանում լուրջ դերակատարություն ունեցած գործիչների մասին: Համակողմանիորեն լուսաբանվում է քրդական Հոյբուն կուսակցության ու ՀՀ Դաշնակցության համագործակցությունը և Արարատի ապստամբությանը հայ կամավորների գործունե մասնակցությունը: Բացահայտելով ապստամբության պարտության պատճառները, ցույց է տրվում ԽՍՀՄ-ի միջամտության վճռական դերը քուրդ ապստամբների հանդեպ քեմալականների ձեռք բերած հաղթանակի մեջ: Համակողմանիորեն լուսաբանվում են Իրանի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և այլ պետությունների՝ քրդական հարցում որդեգրած քաղաքականության առանձնահատկությունները:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍԴԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ 1926-1927
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 23

1. Թուրք-քրդական հարաբերությունները Թուրքիայի Հանրապետության
ձևավորման շրջանում (համառոտ ակնարկ) 23

2. Քեմալականների ցեղասպանական քաղաքականությունը և քրդական
դիմադրության նոր օջախները 1925-1926 թթ. 48

3. Արարատի ապստամբության սկիզբը և առաջին հաջողությունները
(1926-1927 թթ.) 93

4. Հոյբունի ձևավորումը և Հոյբուն-ՀՅ Դաշնակցություն
համագործակցության սկիզբը 101

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: ԱՐԱՐԱՏԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՇՎԵԿՇԻՈՒՄԸ 122

1. Արարատի ապստամբության հաղթանակները և դրանց ազդեցությունը
Թուրքիայի ներքաղաքական կացության վրա 122

2. Արարատի ապստամբությունն արևմտյան տերությունների (Մեծ
Բրիտանիա, Ֆրանսիա) քաղաքական հաշվարկներում 134

3. Քրդական շարժումը ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարության և Կարմիր
բանակի գաղտնի ծրագրերում (1927-1929 թթ.) 145

4. Արարատի ապստամբությունը և Իրանում ՀՅԴ ներկայությունը որպես
խորհրդա-իրանական հարաբերությունների փորձաքար 168

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ: ԱՐԱՐԱՏԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ 185

1. Մարտական գործողությունները 1930 թ. առաջին կեսին և տարածաշրջանային ուժերի նոր հաշվեկշիռը 185
 2. ԽՍՀՄ-ի ռազմաքաղաքական շանտաժն Իրանի հանդեպ և Ռեզա շահի քաղաքականության փոփոխությունը 208
 3. Արարատի լիակատար շրջափակումը, ապստամբների հեռացումը և թուրքական բանակի հաղթանակը 221
 4. Արարատի ապստամբության քաղաքական, տնտեսական և ժողովրդագրական հետևանքները 235
- ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 262
- ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 269

Ներածություն

Արարատի 1926-1930 թթ. ապստամբությունը քուրդ ժողովրդի հակաթուրք պայքարի այն կարևոր հանգրվանն էր, երբ տեղի ունեցավ արմատական հեղափոխում նրա ազգային ինքնագիտակցության մեջ: Ցեղային հիմքի վրա բռնկվող ինքնաբուխ շարժումներին փոխարինեցին անկախության համար պայքարն առաջնորդող համաքրդական ազգային կուսակցության՝ Հոյբունի կազմակերպական ջանքերը:

Մինչ օրս սեփական իրավունքների համար պայքարող քուրդ ժողովրդի համար 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին տեղի ունեցած նման կարևոր իրադարձության ամբողջական ու համապարփակ ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն գիտա-ճանաչողական, այլև արդիական-քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Արարատի ապստամբության մասին պատմական հիշողությունը Թուրքիայում բնակվող քրդերի համար այսօր էլ շարունակում է մնալ որպես իրենց առջև կանգնած քաղաքական խնդիրներին արմատական լուծումներ փնտրելու գրավիչ օրինակ: Դրան մեծապես նպաստում է այն իրողության հստակ գիտակցումը, որ հայ-քրդական զինակցության արդյունքում՝ ընդհուպ մինչև 1930 թ. օգոստոսի վերջերը, Թուրքիան ռազմական միջոցներով այդպես էլ չկարողացավ ծնկի բերել ապստամբներին և միայն արտաքին աշխարհի հետ կապն ապահովող Իրանի հանդեպ կիրառված ԽՍՀՄ-ի ռազմաքաղաքական

շանտաժն ու Արարատ լեռան լիակատար շրջափակումը նրանց ստիպեցին լքել իրենց մարտական դիրքերը:

Տարածաշրջանում ներկայումս ծավալվող աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերի համատեքստում արդիական-քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեն նաև 1927 թվականին Հոյբունի և ՀՅԴ-ի կողմից որդեգրված՝ ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարում հայ-քրդական տարաձայնությունները մի կողմ դնելու ու մանավանդ՝ Սևրի պայմանագրի դրույթներով առաջնորդվելու սկզբունքները: Հոյբունի հեղափոխական գործելակերպն ու քաղաքական գաղափարախոսությունը մինչ օրս քրդերի մոտ բազմաթիվ զուգահեռներ են ստեղծում նույն առաջադրանքն այլ միջոցներով հետապնդող ուժերի պայքարի հետ:

Սույն աշխատությունը նպատակ է հետապնդում Հայաստանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Դաշնության արխիվներում հայտնաբերված նորահայտ վավերագրերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, մամուլի նյութերի, ժամանակակիցների հուշերի և վկայությունների հիման վրա համակողմանի քննության ենթարկել 1920-ականների երկրորդ կեսին քուրդ ժողովրդի պայքարի մեջ արձանագրված որակական փոփոխությունները՝ առանձնակի ուշադրություն դարձելով հետևյալ հիմնախնդիրների վրա.

- բացահայտել շեյխ Սայիդի ապստամբությանը հաջորդած տարիներին քրդերի հանդեպ քեմալականների կողմից գործի դրված ռազմական, ոստիկանական, վարչական միջոցառումների ողջ համալիրը՝ Մեծ Եղեռնի շրջանում երիտթուրքերի

կողմից իրականացված ցեղասպանական քաղաքականության հետ համեմատության միջոցով և վեր հանել դրանց ժառանգորդական կապը,

- քննության ենթարկել Արարատի ապստամբության սկզբնավորման շրջանում Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությանը քուրդ ժողովրդի կողմից ցուցաբերված ինքնաբուխ դիմադրության հիմնական առանձնահատկությունները,

- վեր հանել Հոյբունի ձևավորման ու ՀՅԴ-Հոյբուն համագործակցության շրջանում երկու ժողովուրդներին ներկայացնող քաղաքական ուժերի միջև անցյալի ողբերգական իրադարձությունների շուրջ ծավալված քաղաքական երկխոսության (դիսկուրսի) բովանդակությունը,

- ցույց տալ քուրդ ժողովրդի պայքարի նպատակների, դրանց իրացման կազմակերպական մեխանիզմների ու ծրագրային-գաղափարական հիմնավորումների որակական փոփոխությունները՝ ՀՅԴ-ի անմիջական ազդեցության շնորհիվ,

- քննության ենթարկել 1920-ական թվականների կեսերին քրդական գործունե օգտագործելու համար Մերձավոր-Միջին Արևելքում իրենց զաղութներն ունեցող Անգլիայի ու Ֆրանսիայի իրականացրած քաղաքականության առանձնահատկությունները,

- բացահայտել շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո Արարատ լեռան վրա կենտրոնացած, մասամբ էլ խորհրդային տարածքում ապստամբած քրդերի շարժումը Մեծ Բրիտանիայի դեմ ուղղվելու նպատակով 1920-ականների

երկրորդ կեսին ԽՍՀՄ-ի ու նրա Կարմիր բանակի մշակած ծրագրերը, Իրանում խորհրդային հատուկ ծառայությունների ձեռնարկած քայլերը, իսկ վերջում՝ քեմալականներին ցուցաբերված բացահայտ աջակցության պատճառները,

- համակողմանիորեն ուսումնասիրել Ռեզա շահի կառավարման տարիներին քրդական շարժման հանդեպ իր ուրույն քաղաքականությունը մշակած Իրանի դիրքորոշումը ու Արաբատի քրդերին օգնելու նպատակ ունեցող՝ Իրան-ՀՀ Դաշնակցություն գաղտնի համագործակցության ուշագրավ էջերը,

- համակողմանի քննության ենթարկել Արաբատի երրորդ ապստամբության ժամանակ Արաբատ լեռան շուրջը ծավալված դաժան կռիվների ընթացքում ապստամբների արձանագրած հաջողությունները,

- վեր հանել Իրանի հանդեպ ԽՍՀՄ կիրառած ռազմաքաղաքական շանտաժի հետևանքով հայ-քրդական զինակցության բնական ամրոցի լիակատար շրջափակման և թուրքական բանակի կողմից ռազմակալման պատմության մինչ օրս անհայտ էջերը:

Արաբատի ապստամբության պարտության մեջ արտաքին անբարենպաստ իրավիճակի ունեցած վճռորոշ ազդեցության համակողմանի ներկայացումը և դրա արդյունքում բուրդ ժողովրդի մարդկային ու նյութական կորուստների հաշվառումը, նպատակ ունի ցույց տալ հայ-քրդական զինակցության ոչ միայն անցյալի, այլև ապագայի հնարավորությունները՝ տարածաշրջանի քարտեզի վերաձևման համատեքստում:

Ներկա մենագրությունը շարադրվել է սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծության և գիտական հետազոտության պատմա-համեմատական մեթոդի լայն կիրառման միջոցով:

Ժամանակագրական տեսանկյունից աշխատությունն ընդգրկում է Արաբատի ապստամբության ողջ ընթացքը (1926-1930 թթ.), որը որոշ ժամանակակիցների հրապարակումներում տարանջատվում է Արաբատի առաջին՝ 1926-1927 թթ., երկրորդ՝ 1928-1929 թթ. և երրորդ՝ 1930 թ. ապստամբությունների: Մեր կարծիքով նման բնորոշումների կիրառումը չպետք է խոչընդոտի քրդական շարժման պատմության մեջ այդ որակապես նոր երևույթի՝ որպես մեկ ամբողջության համակողմանի ուսումնասիրությանը:

Նման բազմաբնույթ ու բազմաշերտ խնդիրների համակողմանի քննությունն ապահովել է ներկա աշխատության գիտական նորույթը:

- Նախ՝ իր ամբողջության մեջ՝ որպես Արաբատի ապստամբության պատմության եռամակարդակ քննության առաջին փուլ (թուրք-քրդական դիմակայություն, հայ-քրդական զինակցություն և դրանցով հետաքրքրված՝ Արևմուտքի (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա), ԽՍՀՄ-ի ու Իրանի տարածաշրջանային քաղաքականությունների հոլովույթ),

- երկրորդ՝ նոր ու խիստ հետաքրքրական փաստերով են հագեցած Արաբատի ապստամբության շրջանում քրդական գործունի հանդեպ ԽՍՀՄ-ի որդեգրած քաղաքականությունը բացահայտող՝ Կարմիր բանակի և Միացյալ պետական քաղա-

քական վարչության (ОГПУ)¹, ինչպես նաև՝ արևմտյան երկրների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա) շահերը Իրանի նպատակների հետ համադրելու փորձեր ձեռնարկված՝ ՀՅԴ գործողությունները ներկայացնող ենթակետերը,

- երրորդ՝ գիտական նորույթ է քրդական շարժմանը ցուցաբերված աջակցության համատեքստում Իրանի պալատական նախարար Թեյմուրթաշի ու ՀՅԴ առաջնորդներից՝ Ռուբենի (Մինաս Տեր-Մինասյան) կողմից 1929 թ. վերջերին մշակված գաղտնի համաձայնագրի բովանդակությունը և այն իրականություն դարձնելու հանգրվանների բացահայտումը՝ նորահայտ արխիվային վավերագրերի օգտագործման միջոցով:

Աշխատությունը շարադրվել է Հայաստանի Հանրապետության ու Ռուսաստանի Դաշնության արխիվներում հայտնաբերված արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա, որոնք առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Դրանցից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում վերջերս Փարիզից Հայաստան տեղափոխված ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Ռուբենի (Մինաս Տեր-Մինասյան) արխիվը, որը հանգրվանել է Հայաստանի Ազգային արխիվի թիվ 1048 ֆոնդում: Նրա առա-

¹ ԽՍՀՄ ձեռավորումից հետո ՌՍՖՍՀ-ի ՆԳԺ-ին կից Պետական Քաղաքական Վարչության՝ ՊՔՎ-ի (ռուս.՝ Государственное политическое управление (ГПУ) при НКВД РСФСР) հիման վրա՝ 1923 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց ԽՍՀՄ Ժողովրդական կոմիսարների սովետին կից գործող Միացյալ Պետական Քաղաքական Վարչությունը՝ ՄՊՔՎ-ն (ռուս.՝ Объединённое государственное политическое управление (ОГПУ) при СНК СССР)՝ պահպանելով քաղաքական ոստիկանության՝ չեկայի իր հայտնի գործառույթները, որոնց մեջ մտնում էր նաև արտաքին հետախուզությունը:

ջին ցուցակի 64-րդ գործը («Քրդական գործը Պարսկաստանում») 34 թերթից բաղկացած տետրակ է: Այն շարադրվել է ՀՅԴ 11-րդ Ընդհանուր ժողովի ընդունած՝ Իրանի իշխանությունների հետ համագործակցելով քրդական շարժմանն աջակցելու մասին որոշման իրականացման համար 1929 թ. վերջերին անձամբ Թեհրան մեկնած Ռուբենի կողմից²: Ռուբենն այդ փաստաթղթում ներկայացնում է ոչ միայն Արարատի ապստամբությանն աջակցելու համար Իրանում իր ձեռնարկած քայլերը, այլև 1926-ից մինչ 1930 թվականը Արարատում ու նրա շուրջը ծավալված ռազմական գործողությունների ընթացքը:

Մեկ այլ վավերագրից՝ ՀՅԴ Բյուրոյի Հրայր Մարուխյան գրադարանում պահվող Անդրե Ամուրյանի (Տեր-Օհանյան) ձեռագիր ու մինչ օրս չհրապարակված՝ «Կեանքի էջեր» հուշագրությունից տեղեկանում ենք, որ Ռուբենը Իրանում մնացել է մինչև Իրանի պալատական նախարար Թեյմուրթաշի ձերբակալությունը, որից հետո ոստիկանության ձեռքն ընկնելուց խուսափելու համար գաղտնաբար հեռացել է այդ երկրից՝ փոքրիկ երկտողով այդ մասին տեղեկացնելով Ա. Ամուրյանին³:

Հայաստանի Ազգային արխիվի 1048 ֆոնդում է պահվում նաև 10 թերթից բաղկացած՝ Ռուբենի 1944 թ. մարտի 8-ի նամակը Եգիպտոսում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպանորդ Նիկոլայ Նովիկովին, որում հետաքրքրական փաստեր են բերվում խորհրդային հատուկ ծառայությունների կողմից Արարատի

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թթ. 2-34:

³ Տե՛ս Անդրե Տեր-Օհանյան (Ամուրեան), Կեանքի էջեր, ՀՅԴ Բյուրոյի «Հրայր Մարուխեան» գրադարան, թ. 327:

ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Արտաշես Մուրադյանի՝ Արաքսի ափ հրավիրվելու ու նենգաբար ձերբակալվելու պատմության վերաբերյալ⁴:

Արարատի ապստամբության նախնական շրջանի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում Սոցիալ-քաղաքական պատմության Ռուսաստանի պետական արխիվում (Մոսկվա) պահվող ՀամԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի քաղբյուրոյի նիստերի արձանագրությունների ֆոտոպատճենները: Մասնավորապես 1926 թ. սեպտեմբերի 30-ի նիստի 56 արձանագրությունում քննարկվել է «Քրդերի մասին» հարցը և ընդունվել է համապատասխան որոշում⁵:

Արարատի ապստամբության ողջ ընթացքում խորհրդային Կարմիր բանակն ակտիվ հետախուզություն էր իրականացնում խորհրդա-թուրքական ու խորհրդա-իրանական սահմանների երկայնքով, ինչպես նաև գաղտնի տեղեկություններ էր ստանում սահմանից այն կողմ թուրքական ու իրանական զորքերի տեղաշարժերի մասին: Դրանց հիման վրա Բանվորագյուղացիական Կարմիր Բանակի (այսուհետ՝ ԲԳԿԲ) Գլխավոր շտաբի Առաջին վարչության պետ Ս. Եպիշևը 1928 թ. հուլիսի 8-ին ու 28-ին զեկուցագրեր է ներկայացրել ԲԳԿԲ Գլխավոր շտաբի պետ, մարշալ Մ. Տուխաչևսկուն: Ուշագրավ է նաև ԱՄԴՄՀ (Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն) Սահմանային պահպանության վարչութ-

⁴ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 119, թ. 7:

⁵ Տե՛ս Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ) ֆ. 17, оп. 3, д. 590.

յան պետ Իվանչենկոյի ու Թուրքիայում ԽՍՀՄ ռազմական կցորդ Կուզնեցովի կողմից կազմված 1928 թ. հունիսի 16-ի ծավալուն զեկուցագիրը Արարատում պատսպարված քրդերի և նրանց դեմ թուրքական ու իրանական զորքերի հավանական զորաշարժերի մասին:

Հետաքրքրական է նաև ԲԳԿԲ Գլխավոր շտաբի Զորքորդ (հետախուզական) վարչության պետ Յա. Բերգարինի՝ մարշալ Մ. Տուխաչևսկուն ուղղված զեկուցագիրը հավանական պատերազմի պարագայում թուրքական բանակի մարտական հնարավորությունների՝ թվակազմի, տեղաբաշխման ու սպառազինության մասին⁶:

Արարատի ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Իբրահիմ Հըսսե Թելլի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում 1985-ին լույս տեսած «Արտաքին քաղաքականության Բրիտանական փաստաթղթեր» ժողովածուն⁷:

Աղբյուրագիտական որոշակի արժեք ունեն նաև Արարատի ապստամբության անմիջական մասնակից կամ՝ ժամանակակից բուրդ, թուրք և հայ գործիչների՝ Զինար Սիլոփիի⁸, Նուրի Դերսիմիի⁹, Մուստաֆա Քեմալի¹⁰, Կարո Սասունու¹¹, Գ.

⁶ Տե՛ս Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), Москва. ֆ. 37977, оп. 5, дд. 165, 187, 1620.

⁷ Տե՛ս Great Britain Foreign Office, British Documents on Foreign Affairs, Bethesda, University Publications of America, 1985.

⁸ Տե՛ս Silopi Zinar, Doza Kurdistan- Kürdistan Davası (Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı), İstanbul, Avesta Yayınları, 2014.

⁹ Տե՛ս Dersimi Nuri Mehmet. Kurdistan Tarihinde Dersim, İstanbul, Doz, 2000.

Աղաբեկովի¹² (Հարությունով) հուշագրություններն ու փաստագրական հարուստ նյութեր պարունակող աշխատությունները, որոնք գրվել են իրադարձությունների անմիջական տպավորության տակ:

Արարատի ապստամբության ողջ ընթացքի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկատվություն է պարունակվում սփյուռքահայ, խորհրդային ու թուրքական մամուլում: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ում 1925-ից մինչև 1934 թվականը քրդերի ու քրդական շարժման մասին տպագրված տեսությունները, վերլուծականները և այլ նյութերը, որոնցից շատերը շարադրված են ապստամբությանը մասնակից հայ և քուրդ գործիչների կողմից¹³:

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են նաև թուրքական «Սիլիեթ», «Արշամ»¹⁴ թերթերում, ինչպես նաև Թբիլիսիում լույս տեսնող ռուսալեզու «Ջարյա Վոստոկա»¹⁵-ում տպագրված նյութերն ու վերլուծականները, ինտերնետային կայքերում տեղադրված նյութերը¹⁶:

¹⁰ Տե՛ս Ататюрк Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, Москва, Госиздат Литиздат НКВД, т.1, 1929.

Տե՛ս նաև Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934.

¹¹ Տե՛ս Սաունի Կարո, Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները, Պէյրութ, տպ. Համազգային, 1968:

¹² Տե՛ս Агабеков Георгий Сергеевич, Секретный террор: Записки разведчика, Москва, изд. Современник, 1996.

¹³ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 7:

¹⁴ Տե՛ս «Milliyet», İstanbul, 19. VI. 1927.

¹⁵ Տե՛ս «Заря Востока», Тифлис, № 85 (1761), 28.04.1925.

¹⁶ Տե՛ս Партизаны на поводке, URL: // www.hist.ru/kurdy, (03.01.2013).

Ներկա աշխատության թեման՝ Արարատի 1926-1930 թթ. ապստամբության պատմությունը, տասնամյակներ շարունակ լինելով Թուրքիայի պետական քաղաքականության պատասխանատուների, քրդական շարժման առաջնորդների, ՀՅԴ գործիչների, մասամբ նաև՝ տարածաշրջանում լուրջ շահեր ունեցող պետությունների ուշադրության կենտրոնում, նրանց կողմից արժանացել է տարաբնույթ գնահատականների ու մեկնաբանությունների: Դրանց հայեցակարգային մեկնակետերը ժամանակի ընթացքում տեղ են գտել նաև պատմագիտական աշխատությունների էջերում:

Արարատի ապստամբության պատմության Թուրքիայի պաշտոնական հայեցակարգը, համաձայն որի՝ քրդական շարժման ղեկավարներն ու նրանց աջակցող ՀՅԴ գործիչները սպասարկում էին Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի տարածաշրջանային շահերը, բյուրեղացել է Սուստաֆա Քեմալի¹⁷, Իսմեթ Ինյունի¹⁸ և այլ պետական գործիչների հրապարակումների ու պաշտոնական հայտարարությունների հիման վրա:

Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման դարաշրջանի թուրք-քրդական հարաբերությունների պատմության առանձին հիմնահարցերին ավելի ուշ շրջանի հետազոտողներից անդրադարձել և սեփական տեսակետները հիմնավորելու փորձեր են ձեռնարկել թուրք հեղինակներ Վեդաթ Շադիլիլին¹⁹, Շերաֆեդ-

¹⁷ Տե՛ս Ататюрк, Мустафа Кемаль, Избранные речи и выступления, Москва, Прогресс, 1966.

¹⁸ Տե՛ս İnönü İsmet, Hatıralar, kitap 1-2, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985.

¹⁹ Տե՛ս Şadillili Vedat, Türkiye'de Kürtçülük ve isyanlar. Ankara, Kon Yayınları, 1980.

դին Թուրանը²⁰, Ազմի Սուսլուն²¹, Օսման Սելիմ Քոջահանօղլուն²², և ուրիշներ:

Արարատի ապստամբության պատմությունը միշտ էլ եղել է քուրդ հուշագիրների, իսկ հետագայում նաև ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Ժամանակի ընթացքում հրապարակված նրանց գրքերից ուշագրավ են հատկապես ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Իհսան Նուրիի հուշերը²³, Հոյբունի անդամ Զինար Սիլոփիի²⁴ մենագրությունը, ինչպես նաև Նուրի Դերսիմիի²⁵ և Մեհմեդ Շերիֆ Ֆըրաթի²⁶ աշխատությունները: Ժամանակակից քուրդ հեղինակներից արժեքավոր են ներկայումս Եվրոպայում բնակվող Ռոհար Ալաքումի²⁷, Ֆաիք Բուլուրի²⁸, Քեմալ Սյուփհանդաղի²⁹, Մ. Քալմանի³⁰, Էմին Քարաջայի³¹ և Զեմշիդ Բենդերի³² ուսումնասիրությունները:

²⁰ St 'u Şerafettin Turan, kitap 1, Türk devrim Tarihi, kitap 2, Ulusal deriştiren: Türkiye Cümhuriyetine, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.

²¹ St 'u Süslü Azmi, Kürtler ve sosyal gelişmeleri, Ankara, Tanmak Yayınları, 1993.

²² St 'u Kocahanoğlu, Osman Selim, Atatürk-Karabekir kavgası; kurtuluş, kuruluş ve sonrası, İstanbul, Temel, 2013.

²³ St 'u Nuri İhsan, Ağrı Dağı İsyanı, İstanbul, MED Yayıncılık, 1992.

²⁴ St 'u Silopi Z., նշվ. աշխ.:

²⁵ St 'u Dersimi N. M., նշվ. աշխ.:

²⁶ St 'u Fırat Mehmet Şerif, Doğu illeri ve Varto tarihi, Ankara, M.E.B. Yayıncılık, 1961.

²⁷ St 'u Alakom Rohat, Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, İstanbul, Avesta yayınları, 1998.

²⁸ St 'u Bulut Faik, Devletin Gözüyle Türkiyede Kürt İsyanları, İstanbul, Yön Yayıncılık, 1991.

²⁹ St 'u Süphandağ Kemal, Ağrı direnişi ve Haydaranlılar, İstanbul, Fırat Yayınları, 2001.

³⁰ St 'u Kalman M., Belge, tanık ve yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi 1926-1930, İstanbul, Peri Yayınları, 1997.

³¹ St 'u Karaca Emin, Ağrı Eteklerinde İsyan – Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi, İstanbul, KaraKutu Yayınları, 2003.

Արարատի ապստամբությունը տարիներ շարունակ գտնվել է սփյուռքահայ քաղաքական գործիչների և ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Այս առումով ուշագրավ է հատկապես 1948 թ. Լոնդոնում լույս տեսած Ա. Սաֆրաստյանի³³ արժեքավոր մենագրությունը:

Հիմնվելով 1921 թվականի մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի դրույթների վրա, 1930-1940-ականների խորհրդային պատմագրությունը³⁴ Թուրքիայի հանրապետության ձևավորման գործընթացը ներկայացրել է որպես Անտանտի երկրների դեմ ուղղված թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի արտահայտություն՝ անտեսելով հայերի, հույների, ասորիների և քրդերի դեմ իրականացված ցեղասպանական քաղաքականությունը:

Ավելին՝ քրդերի հակաթուրք պայքարն օգտագործելու որոշ փորձերից հետո, խորհրդային իշխանություններն ու նրանց սպասարկող գիտական շրջանակները 1930-ականներից սկսած բացասական դիրքորոշումներ են արտահայտել Արարատի ապստամբության մասին՝ նրա թիկունքին փնտրելով արևմտյան երկրների ու նրանց հետ կապված՝ ՀՅ Դաշնակցության քողարկված ծրագրերն ու «ղավաղությունները»: Որոշ հարցերում թուրքական պատմագրության հրապարակումները կրկնող նման

³² St 'u Bender Cemşid, Genelkurmay Belgerinde Kürt İsyanları, C. 2, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992.

³³ St 'u Safrastyan Arshak, Kurds and Kurdistan, London, The Harvill Press Ltd., 1948.

³⁴ St 'u Астахов Г., От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма, Москва-Ленинград, Госиздат, 1926. St 'u Ішил Миллер, Ана-толий Филиппович, Краткая история Турции, Москва, Госполитиздат, 1948.

հետազոտությունների շարքում կարելի է առանձնացնել Ա. Ակոպովի³⁵ աշխատությունը:

Նման մոտեցումների համատեքստում ընդհուպ մինչև 1950-ականների կեսերը արգելքի տակ էր դրված Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանության և ընդհանրապես՝ Թուրքիայի տարբեր ժամանակների կառավարիչների կողմից հայերի, քրդերի, ասորիների ու բալկանյան ժողովուրդների հանդեպ իրականացված կոտորածների ու տեղահանությունների պատմությունը³⁶: Բնական է, որ այդ պայմաններում քեմալական շարժումն ու Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման գործընթացը ներկայացվում էր որպես Անտանտի ու նրա «գործակալների» մեծ ու փոքր դավադրությունների դեմ ուղղված պայքարի պատմություն:

Ավելի ուշ շրջանում՝ Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցության փաստի և խրուչժովյան «հալոցքի» ազդեցությամբ խորհրդային իշխանությունները թույլ են տվել ավելի անաչառ դիրքերից մոտենալ քրդական խնդրին: Տվյալ պատմաշրջանում ուսումնասիրվող թեմային անդրադարձած Ս. Ս. Ավանեսովը³⁷

³⁵ St' u Акопов А., Курдский вопрос и дашнаки, Тифлис, «Большевик Закавказья», 1931.

³⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Գիրակոսյան Ջ. Ս., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, Հայաստան, 1967, էջ 9-10: St' u նաև Գիրակոսյան, Ջ. Ս., Երիտթուրքերը պատմության դասաստանի առաջ, գիրք 2 (1915-ից մինչև մեր օրերը), Երևան, Հայաստան, 1983:

³⁷ St' u Аванесов С. С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, Изд. АН АРМ. ССР, 1963.

և Վ. Պ. Նիկիտինը³⁸ ավելի ճշգրիտ ու առարկայորեն են ներկայացրել քուրդ ժողովրդի հանդեպ քեմալականների իրականացրած բռնաճնշումները, իսկ Արարատի ապստամբությունը գնահատել են որպես նման քաղաքականության հետևանք:

Բայց անգամ խորհրդային «պերեստրոյկայի» դարաշրջանում Հայաստանում հրապարակված Մ. Հասրաթյանի³⁹ ռուսերեն աշխատության մեջ շարունակում էր շրջանցվել Արարատի ապստամբության պարտության մեջ ԽՍՀՄ-ի ունեցած լուրջ դերակատարության փաստը: Նույն մոտեցումը հիմնականում պահպանվել է նաև 2005-ին Մոսկվայում լույս տեսած Մ. Լազարևի մենագրության մեջ⁴⁰: Այս աշխատությունների հեղինակները Իրանի հանդեպ 1930-ին ԽՍՀՄ-ի ռազմաքաղաքական շանտաժի հետևանք՝ Ռեզա շահի դիրքորոշման հարկադիր փոփոխության փաստը փորձել են կապել քրդերի նկատմամբ իրանական իշխանությունների վարած «շովինիստական քաղաքականության»⁴¹ հետ:

Հայաստանի անկախացումից հետո թուրք-քրդական, հայ-քրդական և հայ-թուրքական հարաբերությունների հետ կապված խնդիրները մեր երկրի համար դարձել են ազգային անվտանգության ռազմավարության առաջադրանքներից մեկը, ուստի դրանց պատմական հետնախորքի բացահայտումը ձեռք

³⁸ St' u Никитин В. П., Курды, Москва, Прогресс, 1964.

³⁹ St' u Гасратян М. А., Курды Турции в новейшее время, Ереван, Айастан, 1990.

⁴⁰ St' u Лазарев М. С., Курдистан и курдский вопрос 1923-1945 гг., Москва, Восточная литература, 2005. St' u նաև Лазарев М. С., Мгои III., История Курдистана, Москва, Инст. Вост. РАН, 1999, 519 с.

⁴¹ St' u Гасратян М. А., նշվ. աշխ., էջ 158: St' u նաև Лазарев М. С., նշվ. աշխ., էջ 141:

է բերել արդիական-քաղաքական կարևոր նշանակություն: Մակայն, վերջին տասնամյակներում նույնպես հայ հետազոտողների ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացել է հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմության կնճռոտ էջերի վրա՝ քրդերի դերակատարությունը հիմնականում դիտարկելով այդ համաձիբում:

Նման միակողմանի մոտեցումները հաղթահարելու և ուսումնասիրվող հիմնահարցի հանդեպ գիտական մոտեցումներ մշակելու առումով լուրջ արժեք ունեն պրոֆ. Վ. Բայբուրդյանի⁴² ուշագրավ ուսումնասիրություններն ու հոդվածները: Ուսումնասիրվող հիմնահարցի առանձին պրոբլեմներին անդրադարձել են նաև Ավագ Հարությունյանը⁴³, Արսեն Ավագյանը⁴⁴, Տաթևիկ Մանուկյանը⁴⁵ և այլ հետազոտողներ:

⁴² Տե՛ս Վ. Բայբուրդյան Վահան Առաքելի, Քրդերը և հայկական հարցը, Երևան, Հայաստան, 1991, Հանրապետական Թուրքիայի կառավարության քաղաքականությունը արևելյան վիճակներում, (1920-1960-ական թվականներ), Երևան, «Եգեա», 1999, XX դարի 20-30 – ական թվականների քրդական ապստամբությունները և թուրք-իրանական հարաբերությունները, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XXI, Երևան, 2002, էջ 5-27, Տե՛ս նաև Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2005, Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2008: Քրդական հարցը հանրապետական Թուրքիայում, Երևան, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2010, էջ 5-36 The Kurds, the Armenian question, and the history of Armenian-Kurdish relations, Ottawa, S. N., 2013.

⁴³ Տե՛ս Ա. Հարությունյան Ավագ, Ակնարկներ քրդական խնդրի պատմության, Երևան, հեղ. հրատ., 2011:

⁴⁴ Տե՛ս Ավագյան Արսեն, Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում 1920 – 1971 թթ., Երևան, հեղ. հրատ., 2011:

Վերջին տարիներին արևմտյան պատմագիտությունը նույնպես սկսել է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել 1920-1930-ականներին քուրդ ժողովրդի մղած հակաթուրք պայքարի պատմությանը՝ հիմնականում հենվելով Իրաքի բրիտանական վարչակազմի ու նրա հետախուզության զեկուցագրերի վրա: Այս առումով ուշագրավ են Ռոբերտ Օլսոնի⁴⁶, Մարտին վան Բրյուինսենի⁴⁷ և Դեյվիդ Մակ Դաուելի⁴⁸ աշխատությունները, որոնք հարուստ փաստաթղթեր և վկայություններ են պարունակում Արարատի ապստամբության ընթացքի ու պարտության պատճառների վերաբերյալ:

Այսպիսով՝ Արարատի ապստամբության մասին մինչ օրս ստեղծված պատմագիտական գրականությունն արտացոլելով թուրք-քրդական հարաբերությունների հանդեպ շահագրգռություն ցուցաբերող երկրների և ուժերի դիրքորոշումները՝ իր հայեցակարգային մոտեցումներում բավականին միակողմանի է ու բևեռացած: Վերջին տարիներին՝ անկախ Հայաստանում հրապարակված ուսումնասիրություններում ու հոդվածներում,

⁴⁵ Տե՛ս Մանուկյան Տաթևիկ, Քրդերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը Թուրքիայում 1920-30 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատոր XXIII, էջ 216-225, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 2004:

⁴⁶ Տե՛ս Olson Robert, The Kurdish rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8): Their impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism, Die Welt des Islam, New Ser. Vol. 40, issue 1, Leiden, Brill, March 2000.

⁴⁷ Տե՛ս van Bruinessen Martin, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan, Utrecht, Utrecht University Press, 1978.

⁴⁸ Տե՛ս McDowall David, A modern history of the Kurds, London, I. B. Tauris & Co. Ltd., 2005.

սկիզբ է առել հարցի ավելի հավասարակշռված ու ամբողջական հետազոտությունը, որը սակայն, հիմնվում է սահմանափակ աղբյուրագիտական հենքի վրա: Մեր կողմից լայնորեն օգտագործված Ռուսաստանի Դաշնության արխիվների վավերագրերը, ինչպես նաև վերջերս Փարիզից ու Թեհրանից Հայաստան ուղարկված փաստաթղթերում առկա հարուստ տեղեկատվությունը նպատակ ունի լրացնել այդ բացը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ 1926-1927 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Թուրք-քրդական հարաբերությունները Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման շրջանում (համառոտ ակնարկ)

Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակներից (XVI – XVII դդ.), Մոսուլի շրջակայքից օսմանյան սուլթանների կողմից Հայաստանի հարավային երկրամասերում բնակեցված քրդական ցեղերը 18-րդ դարի երկրորդ կեսից զգալիորեն ամրապնդվել էին և՛ քաղաքականապես և՛ ժողովրդագրական առումով: Իրենց ձևավորած քրդական դերեֆեյությունների միջոցով նրանք ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի կեսերը կենտրոնախույս տրամադրություններ էին դրսևորում անգամ օսմանյան սուլթանների հանդեպ: Միաժամանակ՝ համեմատաբար մոտ լինելով նաև թրքաբնակ վիլայեթներին ու կայսրության մայրաքաղաքին, քրդական վերնախավը հասցրել էր սերտաճել օսմանյան հասարակության հետ:

Սակայն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, մանավանդ՝ Տարոնում, Վասպուրականում ու դրանց շրջակա գավառներում, մեծամասնությամբ հայերով, մասամբ նաև ասորիներով բնակեցված հողերում, քրդերը, ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտը լինելով փոքրամասնություն, զգում էին թուրքական կառավարության ու բանակի աջակցության կարիքը: Դրան գումարվում էր նաև Օսմանյան սուլթանների կողմից

դարերով սերմանված ազգամիջյան թշնամանքը: Մանավանդ՝ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից ու Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո թուրքական իշխանությունները սկսեցին լայնորեն սիրաշահել քրդական վերնախավին և նրան տրամադրել արևմտահայության դեմ: Ուստի 1890-ական թվականներին ստեղծված համիդիե գնդերը համալրվում էին հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի քրդերից, որոնք ակտիվորեն մասնակցում էին նույն շրջանից վերելք ապրած հայ ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելու գործին: Ու թեև 1908 թ. հեղաշրջումից հետո երիտթուրքերը զգալիորեն սահմանափակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի օրոք քրդական վերնախավի ձեռք բերած արտոնությունները, բայց Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին նրանք նույնպես սկսեցին սիրաշահել քրդերին՝ վերջիններիս հայերի դեմ օգտագործելու նպատակով: Ուստի՝ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում զգալի էր քրդերի դերակատարությունը արևմտահայերի ինքնապաշտպանության օջախները, մանավանդ՝ Տարոնի հայության անհավասար գոյամարտը ճնշելու գործում:

Թուրքական կանոնավոր բանակին միացած քրդական ջոկատներն ակտիվորեն մասնակցեցին նաև 1918 թվականին դեպի Արևելյան Հայաստան ու Արևելյան Անդրկովկաս թուրքական զորքերի արշավանքին և դրան ուղեկցած ցեղասպանական գործողություններին՝ սկսած Սարդարապատի ճակատամարտից մինչև Բաքվի հերոսամարտին հաջորդած զանգվածային կոտորածները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության արդյունքում քրդերը դարձան Արևմտյան Հայաստանի ամենաբազմաքանակ էթնիկական տարրը: Քանի որ թուրքերին հաջողվել էր նրանց մեծամասնությանը մասնակից դարձնել արևմտահայության կոտորածներին, պատերազմի ավարտական փուլում ջարդարարների հանդեպ հայ վրիժառուների ձեռնարկած պատասխան գործողություններն է՝ լավելի խորացրին երկու ժողովուրդների միջև եղած անդունդը:

Ուստի պատահական չէ, որ երբ պատերազմից հետո Փարիզում ընթացող խաղաղության վեհաժողովը քննարկում էր հայկական վիլայեթների մեծ մասն իր օրինական տիրոջը՝ Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնելու հարցը, քրդական վերնախավը համախմբվեց և ստեղծեց քաղաքական կազմակերպություններ՝ այդ վեհաժողովում քրդական շահերը ներկայացնելու համար: Պետք է ընդգծել, որ այս գործում նրանց քողարկված կերպով աջակցում էր օսմանյան կառավարությունը՝ հայերի դեմ հակակշիռ ստեղծելու նպատակով: Այդ կազմակերպություններն էին Սուրեհյա Բադրխանի կողմից Կահիրեում հիմնված «Քրդստանի անկախության կոմիտեն» (İstiklal-i Kordestan), որի անդամ Շերիֆ փաշան ուղարկվեց Փարիզ՝ Խաղաղության վեհաժողովում քրդական հարցը բարձրացնելու համար, «Քրդստանի վերածննդի ընկերությունը» (Kürdistan teali cemiyeti)⁴⁹, «Սոցիալական ասոցիացիայի քրդական ընկերությունը» (Kürt teşkilat-i ictimaye cemiyeti), «Քրդական ազգային

⁴⁹ St 'u Hasretyan M. A., Ahmad K. M., Ciwan M., Kürt ayaklanması ve Şeyh Said isyami, Uppsala, Jina Nü Yayinevi, 1985, s.7.

կուսակցությունը» (Kürt milli firkası), որոնք գործում էին Ստամբուլում, և Դիարբեքիում ստեղծված «Քրդերի վերածննդի ընկերությունը» (Kürt teali cemiyeti):

Մինչ այդ՝ դեռևս 1918 թվականին, թուրքական բանակի Գլխավոր շտաբի գործուն մասնակցությամբ ստեղծվել էր «Արևելյան վիլայեթների պաշտպանության կոմիտեն», որի ղեկավար Սուլեյման Նազիֆը միաժամանակ Քրդական ակումբի անդամ էր: Վերջինը ձգտում էր երիտթուրքերի իշխանության ներքո թուրք-քրդական ապակենտրոնացված պետության ստեղծմանը, որտեղ վիլայեթների կառավարումը կիրականացվեր ըստ ազգային հատկանիշի: Ուստի՝ նա նախատեսում էր Ստամբուլի թուրք-քրդական վերնախավի այն ներկայացուցիչներին, ովքեր ցանկանում էին համագործակցել դաշնակիցների հետ:

Մուսթաֆա Քեմալը նույնպես, իր գլխավորած ազգայնական շարժման առաջին երկու տարիների ընթացքում սիրաշահում էր քուրդ ցեղապետերին ու շեյխերին՝ նրանց պաշտոններ տալու, Էրզրումի (Կարին) ու Սվազի (Սեբաստիա) կոնգրեսների, իսկ հետագայում՝ Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի (այսուհետ՝ ԹԱՄԺ) պատգամավորներ դարձնելու միջոցով: Մ. Քեմալի գլխավորությամբ Էրզրումում 1919 թվականի հուլիսի 23-ից օգոստոսի 7-ը տեղի ունեցած «Արևելյան վիլայեթների ազգային իրավունքների պաշտպանության ընկերության» կոնգրեսում մեծ թիվ էին կազմում քրդերը, իսկ Սուլեյման Նազիֆը դրա հիմնադիրներից մեկն էր: Չնայած քրդական հարցը բարձրացնելու և քեմալականներից հստակ պատասխան ստանալու համար քուրդ գործիչների ձեռնարկած քայլերին, այստեղ ընդունվեց մի հռչակագիր, որում մասնավորապես նշվում էր,

որ Էրզրումի, Սվազի, Դիարբեքիի, Խարբերդի, Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մի անքակտելի ամբողջություն, որը ոչ մի հիմնավորմամբ չի կարող օտարվել Օսմանյան կայսրությունից կամ մասնատվել⁵⁰:

Ավելին, Քեմալն առերես ստիպված էր ընդունել, որ Թուրքիայում ոչ միայն թուրքեր են ապրում, այլ նաև այլ մահմեդական ազգեր: Քեմալական շարժումը սկզբնական շրջանում թույլ էր և ուներ բավականին զորեղ ներքին ու արտաքին թշնամիներ: Ուստի 1920 թվականի մայիսի 1-ին, ելույթ ունենալով ԹԱՄԺ-ում, նա խնդրեց պատգամավորներից չօգտագործել թուրքիզմ տերմինը, այլ մուսուլմաններ բառը, քանի որ նրանք բոլորն էլ կապված են խալիֆաթի հետ⁵¹: Հաշվի առնելով քուրդ ցեղապետերի ու շեյխերի ուժն ու ազդեցությունը, Քեմալն ամեն կերպ սիրաշահում էր նրանց՝ կոչ անելով հավատարիմ մնալ սուլթանին ու խալիֆաթին և զենքը ձեռքին պայքարել անգլիացիների ու հայերի դեմ:

1919 թվականի սեպտեմբերի 4-ից 12-ը Սվազում (Սեբաստիա) Մուսթաֆա Քեմալի նախագահությամբ տեղի ունեցավ Թուրքիայում գործող բոլոր այսպես կոչված՝ «պաշտպանության ընկերությունների» կոնգրեսը: Այս ընկերությունները միավորվեցին «Անատոլիայի և Ռումելիայի պաշտպանության ընկերության» մեջ, ընտրվեց Ներկայացուցչական կոմիտե՝ Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորությամբ, որը փաստորեն կատարում էր ժամանակավոր կառավարության դեր:

⁵⁰ Տե՛ս Hasretyan M. A., Ahmad K. M., Ciwan M., ibid, s. 18.

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

Քրդական վերնախավի մեծ մասի համար պարզ էր, որ երբ կարգավորվեն թուրքերի հարաբերություններն անգլիացիների և հայերի հետ, քրդերը վաղ թե ուշ դատապարտվելու են թրքա-նալու կամ հայերի ճակատագիրը կրկնելու հեռանկարին: Այդ իսկ պատճառով նրանք գաղտնի պատրաստվում էին ապագա ապստամբություններին: Այդ գործում մեծ էր սպաների դերը, ուստի տարօրինակ չէր, որ նրանց առաջնորդ դարձավ գնդապետ Հալիթ բեյ Ջիբրանլին: Սերի պայմանագրի ստորագրումից հետո վերջինս սկսեց եռանդուն աշխատանքներ տանել քրդերի շրջանում նրա կետերի իրականացման համար: Այս գործունեությունը չէր կարող վրիպել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունից: Որպեսզի Հալիթ բեյ Ջիբրանլին մեկուսացնեն քրդական շարժումից, զինվորական հրամանատարությունը 1920 թ. օգոստոսին նրան նշանակում է բանակային տեսուչ և գործուղում էրզրում⁵²: Սակայն, Հալիթ բեյի համար այս պաշտոնը նոր հնարավորություն էր տալիս ավելի հաճախ այցելել գորամասեր և կապեր հաստատել քուրդ սպաների և զինվորների հետ իբր՝ քրդական աշխարհագրի գորակոչի և ռազմաճակատ ուղարկելու հետ կապված հարցերը քննարկելու, սակայն իրականում՝ ապագա ապստամբությունը նախապատրաստելու համար: Իսկ Դերսիմում ակտիվ աշխատանքներ էին տանում «Քրդստանի վերածննդի ընկերության» նախկին անդամները: Հատկապես աչքի էր ընկնում անասնաբույժ Մեհմեդ Նուրի Դերսիմին (Բայթար Նուրի), որն ուղարկված լի-

նելով Ստամբուլի «Քրդստանի վերածննդի կոմիտեի» կողմից, սկզբնական շրջանում իր գործունեությունը ծավալում էր Ջարա, Դիվրիգ, Կանգալ, Հաֆիք, Ումրանիյե, Սինջան, Բաշվինար և Դոմուրջա կազաներում⁵³: Այս ամենն իհարկե չէր կարող վրիպել Մ. Քեմալի ուշադրությունից, ուստի նա կրկին ստիպված էր սիրաշահել քուրդ առաջնորդներին՝ մի մասին ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր դարձնելով, իսկ մյուսներին՝ տեղական պաշտոններ տրամադրելով: Այդ քայլերը տվեցին սպասված արդյունքը, ուստի քիչ անց ողջ քուրդ ազգի անունից նրանք հեռագիր ուղարկեցին Լոզան՝ դեմ արտահայտվելով Քրդստանի անկախությանը: Սակայն ավելի արմատականորեն տրամադրված գործիչները՝ Նուրի Դերսիմին, սեիդ Ռիզան և այլք, ոչ մի պայմանով չէին համաձայնվում համագործակցել թուրքերի հետ, և ակտիվ աշխատանքներ էին տանում քրդական ցեղերը համախմբելու համար:

1920 թ. ապրիլի 29-ին ԹԱՄԺ-ը ընդունեց «Հանցագործությունների և հայրենիքի դավաճանության մասին» օրենքը, իսկ 3 ամիս անց՝ սեպտեմբերի 11-ին՝ օրենք դասալիքների մասին: Միաժամանակ՝ Քեմալը սիրաշահում էր ազդեցիկ քուրդ ցեղապետներին՝ հասկանալով, որ միայն ռեպրեսիվ մեթոդներ կիրառելու պարագայում հակամարտությունն ավելի է խորանալու: Նրա հրամանով քոչգիրի ցեղի առաջնորդ Ալիշանը նշանակվում է Ռեֆահիյե սանջաքի կայմակամի տեղակալ⁵⁴, իսկ նրա եղբայր Հայդարը՝ Ումրանիե սանջաքի կայմակամ⁵⁵: Սակայն

⁵² St. 'u Olson R. The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, Austin, University of Texas Press, 1998, p. 28.

⁵³ St. 'u Şadillili V., ibid., s. 36.

⁵⁴ St. 'u Olson R., ot. cit., p. 29.

⁵⁵ St. 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 34.

Մուսթաֆա Քեմալը սխալվեց իր հաշվարկներում. ստանալով այդ պաշտոնները՝ Ալիշանը և Հայդարը ոչ միայն ետ չքաշվեցին ապստամբությունից, այլև օգտագործելով իրենց պաշտոնական դիրքը՝ նրան ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդեցին: Ուստի պատահական չէ, որ 1920 թ. սեպտեմբերի վերջերին սկսված հայ-թուրքական պատերազմի վճռական հանգրվանում 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին Դերսիմից դուրս եկած քրդական ջոկատները՝ Գիրեսունի (Կիրասունի) Էդին վայրում պարտության մատնեցին թուրքերին և գրավեցին թուրքական բանակին պատկանող զինապահեստները: Հայ-թուրքական պատերազմի շրջանում Դերսիմը գտնվում էր ապստամբած վիճակում և միայն Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրի կնքումից հետո քեմալական կառավարությունը կարողացավ զգալի քանակով զորքեր հանել արևելյան ռազմաճակատից և ուղարկել Դերսիմ: Սակայն, երկարատև կռիվներից հետո 1921 թ. մարտի 8-ին ապստամբները մաքրեցին իրենց շրջանները թուրքերից: Այդ օրը, քրդական ուժերը, անցնելով Մնձուրի ձյունածածկ լեռները, գրավեցին Կամախը՝ ձերբակալելով տեղի կայմակամին և ժանդարմական զորքերի հրամանատարին:

Ոգևորված առաջին հաջողությունից՝ ապստամբության դեկլարները 1921 թ. մարտի 11-ին հեռագիր ուղարկեցին ԹԱՄԺ-ի նախագահին, որտեղ պահանջում էին Քոչգիրի, Դիվրիզ, Ռեֆահիե, Կամախ և այլ սանջաքներից կազմավորել առանձին վիլայեթ, որի վալին պետք է նշանակվի տեղի հայտնի քրդերից: Քեմալական կառավարությունը մերժեց քննարկել ապստամբների պահանջները, սակայն բանակցությունների

համար Դերսիմ ուղարկեց Բողոքարկիչ դատարանի նախագահ, ծագումով քուրդ Շեֆիք Բիթլիսիին: Նա խնդրում է ապստամբներից բանակցությունների ժամանակ դադարեցնել մարտական գործողությունները, պատճառաբանելով, որ նա այդպես ավելի հեշտ կարող է թուրքական կառավարությունից զիջումներ կորզել: Կառավարությունը Սվաս, Էյլազիզի (Խարբերդ) և Էրզինջանի (Երզնկա) վիլայեթներում 1921 թ. մարտի 15-ին ռազմական դրություն մտցրեց⁵⁶: Անհրաժեշտ նախապատրաստությունից հետո թուրքական զորքերի կենտրոնական խմբավորման հրամանատար Նուրեդդին փաշան 1921 թ. ապրիլի 11-ին սկսեց հարձակողական գործողությունները ապստամբ ուժերի նկատմամբ: Արդյունքում՝ քրդերի առաջին հակաքեմալական խոշոր ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ⁵⁷:

Մուսթաֆա Քեմալը քրդերին հանգստացնելու նպատակով 1921 թ. վերջին ձեռնամուխ եղավ այսպես կոչված «քրդական ինքնավարության» օրինագծի մշակմանը, որը 1922 թ. փետրվարի վերջերին ընդունվեց ԹԱՄԺ-ի կողմից: Այն ուներ 18 հոդված, որոնց իրագործումը շոշափելիորեն սահմանափակելու էր քրդերի ազատությունները, այդ իսկ պատճառով ԹԱՄԺ-ի գրեթե բոլոր քուրդ պատգամավորները դեմ էին քվեարկել դրան⁵⁸: Սակայն Քեմալն ամենևին էլ նպատակ չուներ իրագործել այդ

⁵⁶ St. u Olson R., ot. cit., p. 33.

⁵⁷ Քոչգիրիի ապստամբության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Bulut F., Dersim Raporları, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2007. St. u նաև Mumcu Uğur, Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995.

⁵⁸ St. u Մամուկյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 218:

օրինագիծը: Այն իրեն անհրաժեշտ էր մեծ տերությունների հետ ապագա հաշտության պայմանագրի կնքման ժամանակ քրդական հարցում հաղթաթուղթ ունենալու համար:

1922 թվականը շրջադարձային էր Մ. Քեմալի ներքին, այդ թվում՝ քրդական քաղաքականության մեջ: Հույների պարտությունն արդեն ակնհայտ էր, իսկ դաշնակիցներն ուղիներ էին որոնում նրա հետ հաշտություն կնքելու համար: Այդ իսկ պատճառով Ք. Քեմալը վստահ էր, որ ոչ Անգլիան և ոչ էլ Ֆրանսիան չէին օգնելու քրդերին և թուրք ընդդիմադիրներին: Ուստի՝ ներքին քաղաքականության մեջ նա հրաժարվեց իսլամիզմից և ակնհայտ անցում կատարեց դեպի պանթուրքական քաղաքականությունը: 1922 թ. աշնանը՝ Մուդանիայի զինադադարից հետո (հոկտեմբերի 11), երբ քեմալականները փաստացի վերահսկողություն էին սահմանել Կ. Պոլսի նկատմամբ, քրդական շարժումը ծանր հարված ստացավ. փակվեցին բոլոր քրդական կազմակերպությունները, իսկ նրանց ղեկավարները ստիպված էին կա՛մ անցնել ընդհատակ, կա՛մ էլ գաղթել ուրիշ երկրներ:

1922 թ. նոյեմբերի 20-ին Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքում սկսվեցին հաշտության բանակցություններ քեմալական Թուրքիայի և Անտանտի տերությունների ու նրանց դաշնակիցների միջև: Մինչ այդ՝ Մուդանիայի զինադադարից հետո, 1922 թ. նոյեմբերի 1-ին, ԹԱՄԺ-ը վերացրեց սուլթանությունը, և վերջին սուլթան Մեհմեդ VI Վեհադեդդինը անգլիական ռազմաճակատի մեկնեց Մալթա: Նրա մեկնելուց հետո ԹԱՄԺ-ը գրկեց նրան նաև խալիֆի տիտղոսից և այն շնորհիվեց նրա հորեղբորորդի

Աբդուլ-Մեջիդ II-ին⁵⁹: Սուլթանության հետ միասին վերացվեց նաև «Բարձր Դուռ», այսինքն՝ Ստամբուլի սուլթանական կառավարությունը, և Լոզանի վեհաժողովում թուրքական պատվիրակությունը ներկայացնում էր Մ. Քեմալի ղեկավարած ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը: Այս ամենը հնարավորություն էր տալիս թուրքական կողմին բանակցությունների ժամանակ կոշտացնել իր դիրքորոշումները: Եթե մինչ այդ, այսպես կոչված՝ «Սևրյան ժամանակաշրջանում» Թուրքիայի քաղաքական և դիվանագիտական շրջաններում խոսվում էր քրդերի ազատ ինքնորոշման մասին՝ ընդհուպ մինչև անկախություն կամ՝ գոնե ինքնավարություն (ընդ որում ինքնավար Քրդստան ասելով հասկացվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանը), ապա Լոզանում, վճռականորեն մերժելով Սևրի պայմանագիրն՝ ընդհանրապես, քեմալականները կարողացան քրդական հարցը «տեղավորել» Մոսուլի վիլայեթի խնդրի մեջ՝ բավականին բարդ վիճակում դնելով բրիտանացիներին:

Քրդական հարցը հանվեց վեհաժողովի օրակարգից ու դարձավ Մոսուլի հարցի լոկ մի բաղկացուցիչ մասը, և Արևմուտքը փաստորեն հրաժարվեց ճանաչել նման հարցի գոյությունը Թուրքիայում: Այս փաստը հնարավորություն էր տալիս թուրքական իշխանություններին անպատիժ հալածանքների ենթարկելու քրդերին, ինչից և անմիջապես օգտվեցին քեմալականները: Ուստի՝ արդեն 1922 և 1923 թվականներին ԹԱՄԺ-ը ընդունեց մի շարք օրենքներ, որոնք կոչված էին օրինականաց-

⁵⁹ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռուբեն, Մելքոնյան Ռուբեն, Դումանյան Արթուր, Թուրքիայի հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 48:

նել քրդերի դեմ իրականացվող պատժիչ գործողությունները: 1922 թ. հուլիսի 31-ին ԹԱՄԺ-ը ընդունեց օրենք, որը կոչված էր վերակազմավորելու Անկախության դատարանների համակարգը: 1923 թ. հունվարի 23-ին Դիարբեքիրում հիմնվեց Արևելյան վիլայեթների համար անկախության դատարան: Իսկ 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին ԹԱՄԺ-ը ընդունեց ավագակությունները ճնշելու մասին թիվ 356 օրենքը: Ըստ այդ օրենքի՝ շատ խիստ պատիժ էր նախատեսվում (ընդհուպ մինչև մահապատիժ) ավագակություն իրականացնողներին, ինչպես նաև ավագակներին աջակցելու կամ թաքցնելու համար⁶⁰: 1923 թ. ամռանը տեղի ունեցած ԹԱՄԺ-ի ընտրությունների ժամանակ ոչ մի քուրդ պատգամավոր չընտրվեց, և քրդական շրջաններից կառավարության որոշումով ընտրվեցին միայն թուրք պատգամավորներ: 1924 թ. մարտին պաշտոնապես արգելվեց օգտագործել քրդերեն լեզուն⁶¹: Առաջին հերթին դա վերաբերում էր դպրոցներին, որտեղ ուսուցումը կատարվելու էր միայն թուրքերեն լեզվով: Պաշտոնապես թուրքական իշխանությունները մերժում էին «քուրդ ազգ» հասկացությունը, պնդելով, թե «այսպես կոչված քրդերը» իրականում լեռնային թուրքական ցեղեր են, որոնք կտրվելով թուրք ժողովրդի հիմնական հատվածից՝ սկսել են խոսել բարբառներով, սակայն հանրապետական կարգը կվերացնի այդ բացը և այսպես կոչված քրդերը կմերվեն իրենց մայր ժողովրդի հետ⁶²:

⁶⁰ St. 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 46.

⁶¹ St. 'u McDowall D., ot. cit., p. 191.

⁶² St. 'u Türkiye ansiklopedisi. M. E. Üzümeri, S. Dincher, S. Kazancı, ciilt III, Ankara, Balkanoğlu Matbaası, 1956, s. 512.

Իսլամիզմից հրաժարվելու, և որպես Թուրքիայի պետական գաղափարախոսություն՝ թուրքիզմը, ընդունելու իրողությունն իր իրավական ձևակերպումը ստացավ Թուրքիայի Հանրապետության առաջին սահմանադրության հոչակմամբ, որն ընդունվեց 1924 թ. ապրիլի 20-ին և բաղկացած էր վեց գլխից ու 105 հոդվածից⁶³: Հասնելով իր ցանկացած խաղաղությանը և ամրացնելով իր դիրքերը երկրի ներսում՝ Մ. Քեմալն այլևս կարիք չունեւ սիրախաղեր տալու ազգային փոքրամասնությունների հետ: Այժմ նա նույնիսկ լսել անգամ չէր ուզում «քուրդ ժողովուրդ» հասկացության մասին. նրա համար Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիները թուրքեր էին, կամ անպայման պիտի այդպիսին դառնային: Սահմանադրության 68-րդ հոդվածում նշվում էր, որ յուրաքանչյուր թուրքն է ծնվում ազատ և ապրում ազատ, իսկ 69-րդ հոդվածը, որ բոլոր թուրքերն են հավասար օրենքի առաջ: Հոդված 88-ը փաստում էր, որ Թուրքիայում ազգային փոքրամասնություններ չպետք է լինեն, նշելով, որ Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիները, անկախ ռասայական և կրոնական պատկանելությունից թուրքեր են:

Ծանր էր նաև Թուրքիայի քրդաբնակ վայրերի ու մանավանդ՝ Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ - տնտեսական կացությունը⁶⁴: Պատերազմների ու ապստամբությունների արդյունքում բնակչության մեծամասնությունը կոտորվել էր կամ բռնա-

⁶³ St. 'u Մաֆրաստյան Ռ., Մելքոնյան Ռ. Դումանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 50:

⁶⁴ Ներկա աշխատության մեջ հայ և քուրդ ժողովուրդների տարածքային հավակնությունների տարանջատման համար հիմք ենք ընդունել Սևրի պայմանագրով և ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի Իրավարար վճռով գծված սահմանագիծը:

գաղթել հարևան երկրներ ու ծովափնյա քաղաքներ՝ հաց վաստակելու նպատակով: Այդ ամենի հետևանքով Մուշի բնակչությունը 1920-ական թթ. կեսերին կազմում էր ընդամենը 3 հազար՝ նախապատերազմյան 30 հազարի փոխարեն: Բիթլիսին՝ 5 հազար՝ 40 հազարի փոխարեն⁶⁵: Ոստանի 1500 տնտեսությունից մնացել էր ընդամենը 200-ը, Արտամետի 2 հազար ամառանոցից՝ 80-ը⁶⁶: Պետությունը, բացի հարկերից, աշխատավոր ժողովրդի վրա դրել էր նաև ուռճացված պետական ապարատը պահելու ծանր հոգսը: Քաղաքներում բնակվող մոտ 80,5 հազ. առևտրականները, վաճառականները, և այլ մասնագիտության տեր մարդիկ պահում էին մոտ 47 հազ. զինվորականների և մոտ 1300 պաշտոնյաների⁶⁷:

Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման արդյունքում՝ 1923 թ. վերջերին, քրդերը հայտնվել էին քեմալական ռազմական մեքենայի առջև՝ զուրկ լինելով դրսի ուժերի թե՛ նյութական-ֆինանսական, թե՛ քաղաքական-դիվանագիտական աջակցությունից: 1922 թ. աշնանը, Ստամբուլում քեմալական իշխանության հաստատումից և քրդական կազմակերպությունների ջախջախումից հետո, Քրդստանի անկախության համար տարվող աշխատանքներն իրենց վրա վերցրին արևելյան վիլայեթներում ստեղծված գաղտնի կամ կիսագաղտնի խմբակները, կազմակերպությունները, դերվիշական միաբանությունները և այլն: Պայքարի գլուխ կանգնեցին քուրդ

ցեղապետերն ու հոգևորականությունը, որոնք հսկայական ազդեցություն ունեին քրդական հասարակության շրջանում: Նրանց ստեղծած կազմակերպություններից ամենակենսունակը և ազդեցիկը «Քրդստանի անկախության ընկերությունն» էր, որն ավելի շատ հայտնի էր «Ազադի» անվանումով: Այդ կազմակերպության ղեկավարն էր ջիբրան ցեղի ցեղապետ, Էրզրումի կայազորի հրամանատար, գնդապետ Հալիթ Բեյ Ջիբրանլին: Ղեկավար կազմի մեջ էին մտնում նաև ԹԱՄԺ-ի նախկին պատգամավոր Յուսուֆ Ջիա Բեյը Բիթլիսից (Բադեշ), Բիթլիսի պատգամավոր Ալի Ռիզան և Քեմալ Ֆեզի Բեյը, ինչպես նաև այլ երևելի քրդեր: «Ազադիի» ստեղծման տարեթիվը ստույգ պարզված չէ, նրա գործունեության մասին հավաստի տեղեկությունները թվագրվում են 1923-ով, սակայն ըստ ամենայնի, այն ստեղծվել է ավելի վաղ: Այսպես՝ դաշնակցական աղբյուրներում նշվում է 1920 թ. հոկտեմբերը⁶⁸, իսկ մեկ այլ տվյալով, որոնք ձեռք է բերել բրիտանական հետախուզությունը՝ 1921 թ. Էրզրումում⁶⁹:

«Ազադի»-ի ղեկավարությունը փորձում էր դաշնակիցներ գտնել նաև երկրից դուրս և 1921-ից հետո շփումների մեջ էր գտնվում ՀՅԴ-ի հետ: 1924-ին կնքվեց հայ-քրդական նախնական համաձայնագիր: Այն հենվում էր Սևրի պայմանագրի վրա և կողմերը պարտավորվում էին հարգել Սևրի պայմանագրով հաստատված սահմանները: Սակայն երկու կողմերն էլ չէին վստահում միմյանց. անցել էր շատ քիչ ժամանակ իրար ներե-

⁶⁵ St 'u McDowall D., ot. cit., p. 202.

⁶⁶ St 'u «Դրոշակ», Փարիզ, 1927, N 12, էջ 370:

⁶⁷ St 'u McDowall D., ot. cit., p. 202.

⁶⁸ St 'u Մասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 242:

⁶⁹ St 'u Olson R., ot. cit., p. 41.

լու համար և բացի այդ՝ քրդերը չէին ուզում պարտականութ-
յուններ ստանձնել հայերի առջև և նրանց պատճառով գծովել
հակաքեմալական ընդդիմության հետ: Այդ իսկ պատճառով
վերջիններիս հետ կապեր ստեղծելու նպատակով 1924-ի օգոս-
տոսի վերջին Ստամբուլ ուղևորվեց Յուսուֆ Ջիան: Այնտեղ նա
հանդիպեց Քեմալին ընդդիմադիր Առաջադիմական-հանրա-
պետական կուսակցության անդամների հետ, որից հետո ուղ-
ևորվեց Էրզրում՝ Հալիթ բեյ Ջիբրանլիի մոտ: Էրզրումից Յու-
սուֆ Ջիան ծածկագիր-հեռագիր ուղարկեց լեյտենանտ Ռիզեին,
որը ծառայում էր Խիզանում՝ ասորիների ապստամբությունը
ճնշող 2-րդ դիվիզիայում: Հեռագիրը քուրդ սպաներն ընդունե-
ցին որպես ապստամբությունը սկսելու ազդանշան: 1924 թ.
սեպտեմբեր 3-ի լույս 4-ի գիշերը քուրդ սպաներն իրենց հավա-
տարիմ մոտ 5000 զինվորներով ապստամբեցին Բեյք-Շեքաբում
և հեռացան լեռները՝ թաղելով 4 լեռնային հրանոթների փակա-
դակները և իրենց հետ վերցնելով 13 զնդացիր⁷⁰: Նրանց, սա-
կայն, չհաջողվեց ոտքի հանել շրջակա քրդական ցեղերին և
որոշ ժամանակ անց սպաները ստիպված ազատ արձակեցին
զինվորներին, իսկ իրենք հեռացան նախ Սիրիա, իսկ այնու-
հետև այնտեղից անցան Իրաք և հանձնվեցին բրիտանական
իշխանություններին: 1924 թ. հոկտեմբերին ձերբակալվեցին
Յուսուֆ Ջիան, որին ուժեղ հսկողությամբ ուղարկեցին Բիթլիսի
կայազորային բանտ, Հաջի Մուսան և էլի մոտ 20 ազդեցիկ
քրդեր: Իսկ դեկտեմբերի 20-ի գիշերը կառավարությանը հավա-
տարիմ ջոկատը ձերբակալեց և Էրզրումից Բիթլիս տեղափո-

⁷⁰ St 'u McDowall D., *op. cit.*, p. 193.

խեց Ջիբրանլի Հալիթ բեյին⁷¹: 1924 թ. ողջ աշնանը և դեկտեմբե-
րին ձերբակալվեցին և երկրից արտաքսվեցին բազմաթիվ քուրդ
դեկավարներ, իսկ մյուսները, ինչպես Իսսան Նուրին, իրենք
լքեցին Թուրքիան:

Ջիբրանլի Հալիթ բեյի ձերբակալությունից հետո Քրդստա-
նի անկախության կոմիտեի՝ «Ազադի»-ի նախագահ ընտրվեց
շեյխ Սայիդը: Ստեղծված իրավիճակում «Ազադի»-ի դեկավա-
րությունը որոշում կայացրեց սկսել ապստամբությունը, գրա-
վել Բիթլիսը և ազատել Հալիթ բեյին և Յուսուֆ Ջիային: Շեյխ
Սայիդը պետք է գրավեր նաև Դիարբեքիրը և կապեր հաստա-
տել Սիրիայի քրդերի հետ: 1924 թ. դեկտեմբերի 27-ին նա
ուղևորվեց դեպի Բալուի (Բալահովիտ) սանջաքի Քըրքքիան
գյուղը, որտեղ էլ 1925 թ. հունվարի 4-ին տեղի ունեցավ մոտա-
կա շրջանների ցեղապետերի խորհրդակցություն: Ավարտելով
խորհրդակցությունը, շեյխ Սայիդը, Ալի Ռիզան և որոշ ցեղա-
պետեր 1925 թ. հունվարի 6-ին ժամանեցին Ջիբրանլի Քյամիլ
բեյի մոտ, որը գտնվում էր Վարդոյի սանջաքի Քանիրեշ գյու-
ղում: Այստեղ ի հայտ եկան տարաձայնություններ կզլբաշների,
մասնավորապես, խորմեկ և լուան ցեղերի հետ, որոնք չէին
ցանկանում միանալ աունիների ապստամբությանը: Երկու օր
անց շեյխ Սայիդը և նրան ուղեկցող ցեղապետերը հավաքվեցին
Բինգյոլ (Բյուրակն) վիլայեթի Սուլիան սանջաքի Մելեքան գյու-
ղում, որտեղ որոշում կայացվեց սկսել ապստամբությունը,
գրավել Դիարբեքիրը, Երզնկան, Բիթլիսը, դուրս գալ իրաքյան

⁷¹ St 'u Firat M. Ş., *ibid.*, s. 127.

սահման և միանալ շեյխ Մահմուդին⁷²: Ստեղծվեցին նաև ռազմաճակատներ և նշանակվեցին նրանց հրամանատարները: Կազմվեց 5 գլխավոր ռազմաճակատ:

Չնայած ապստամբության ժամկետը նշանակված էր 1925 թ. մարտի 21-ին, սակայն նույն թվականի փետրվարի 8-ին Փիրան գյուղում թուրք ժանդարմների և շեյխ Սայիդի մարտիկների միջև տեղի ունեցած ընդհարման պատճառով այն սկսվեց շատ ավելի վաղ, երբ քրդերը դեռ չէին հասցրել ավարտել բոլոր նախապատրաստությունները: Փետրվարի 14-ին մոտ 10 հազարի հասնող ուժերով շեյխ Սայիդը գրավում է Գենջը, որի կառավարիչ է նշանակվում մողան ցեղի առաջնորդ Ֆաքի Հասանը, որը միաժամանակ նրա տեղակալն էր⁷³: Գենջում շեյխ Սայիդը հրապարակում է ֆեթվա, որտեղ կոչ էր անում միանալ ապստամբներին և ազատվել Անկարայի անհավատ իշխանությունից, վերականգնել խալիֆայությունը⁷⁴:

Մինչև Դիարբեքի ղեկավարումը թուրքական սիրապետությունից անկախ Քրդստանի ժամանակավոր մայրաքաղաք էր հռչակվել Գենջը⁷⁵: Ապստամբությունը ընդգրկեց 14 վիլայեթ՝ մոտ 1 մլն բնակչությամբ, որից 600 հազարը քրդեր էին, մոտ 300 հազարը՝ թուրքեր և 100 հազարն էլ կազմում էին ազգային փոքրամասնությունները⁷⁶: 1925 թ. փետրվարի 13-ին շեյխ Սայիդը դուրս եկավ Գենջից և ուղղություն վերցրեց դեպի

Լիջե և Հանի, որոնք գրավեց փետրվարի 20-ին: Այստեղ նրան միացան Համիդ Սալիհ բեկի ուժերը: Շեյխ Սայիդը համալրելով նրա ուժերը և դրանք հասցնելով մոտ 10 հազարի, հրամայում է գրավել Հանիի լեռնանցքը և շարժվել Դիարբեքի ուղղությամբ⁷⁷: Փետրվարի 22-ին այս լեռնանցքում տեղի ունեցավ առաջին բախումը քրդական ջոկատների և թուրքական կառավարական ուժերի միջև, որն ավարտվեց ապստամբների հաղթանակով: Դիարբեքի և Հանիի լեռնանցքի միջև ընկած վայրում փետրվարի 22-ից մինչև 27-ը տեղի ունեցած ճակատամարտում Առաջին հեծելազորային դիվիզիան կատարյալ պարտություն կրեց և ստիպված էր նահանջել դեպի Մարդին՝ վերակազմավորվելու: Միայն թուրքական մեկ էսկադրոնի՝ երկու սպաների գլխավորությամբ հաջողվեց առանց կորուստների նահանջել Խարբեդ: Քրդերի ձեռքն անցան 13 թնդանոթ, 34 գնդացիր, 1300 հրացան, 140 000 փամփուշտ, 470 ձի, 120 ջորի և այլ ավար⁷⁸:

Ճակատամարտից հետո քրդական ուժերը շատ արագ հայտնվեցին Դիարբեքի մոտ: 1925 թ. փետրվարի 28-ին այդտեղ շեյխ Սայիդին միացավ շեյխ Շամսեդդինը՝ իր խոշոր ջոկատով⁷⁹: Սկզբնական ժամանակաշրջանում ապստամբության արևմտյան հատվածում շեյխ Շերիֆի հրամանատարությամբ քրդական ուժերը հասնում են բավականին լուրջ հաջողությունների՝ փետրվարի 17-ին թուրքական ուժերից մաքրելով

⁷² St 'u Firat M. Ş., ibid., s. 131:

⁷³ St 'u van Bruinessen M., ot. cit., p. 385.

⁷⁴ St 'u Olson R., նշվ. ot. cit., p. 107.

⁷⁵ St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 68.

⁷⁶ St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 70:

⁷⁷ St 'u Firat M. Ş., ibid., s. 133.

⁷⁸ «Դրոշակ», Փարիզ, 1925, № 4, էջ 126:

⁷⁹ St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 71.

Ճապաղջուրը, Կապան Մաղենը, Բալուն և Փերին: Թուրքերից որպես ռազմավար նրանք զավթում են 12 թնդանոթ, 32 գնդացի, 170 հրացան, 500 ձի, 317 ջորի, 44 ուղտ և այլ ավար: Փետրվարի 24-ին շեյխ Շերիֆը գրավում է Քղին, իսկ 2 օր անց՝ փետրվարի 26-ին՝ Խարբեքը, որտեղ գերի է վերցնում 17 սպա և 700 զինվոր, գրավում 3 թնդանոթ, 14 գնդացի, 160 արկղ փամփուշտ, 400 հրացան, 70 ջորի⁸⁰: Մյուս երկու ճակատներում քրդական ուժերը 1925 թ. փետրվարի 20-ից մինչև մարտի 8-ը գրավում են Գյոյնուկը, Գումգումը, Կոփին ու Մանագկերտը, իսկ մարտի 10-ին՝ Խնուսը⁸¹: Շեյխ Սայիդի եղբայր շեյխ Աբդուռահիմը փետրվարի 29-ին գրավում է Էյլազիզ վիլայեթի Մաղեն սանջաքը և առաջ շարժվելով, գրավում Դիարբեքի վիլայեթի Չերմիք (Ջերմուկ) քաղաքը, որտեղ միանում է շեյխ Էյուբին, որը 500 մարտիկներով մինչև այդ գրավել էր Սեվերեկը⁸²:

1925 թ. փետրվարի 28-ին Դիարբեքի մոտ գտնվող Թալավայրում շեյխ Սայիդը կենտրոնացնում է իր զլխավոր ուժերը քաղաքը գրավելու համար: Նա դիմեց միլլի ցեղային միության առաջնորդ Մահմուդ բեկին՝ խնդրելով նրան գրոհել Դիարբեքը՝ հարավից, մինչդեռ ինքը՝ շեյխ Սայիդը, ուժերի անբավարարության պատճառով կարող էր արդյունավետ գրոհել միայն հյուսիսային կողմից: Սակայն Մահմուդ բեկն այդպես էլ օգնության չեկավ շեյխ Սայիդին⁸³: Մահմուդ բեկի նման ուրիշ ցեղապետեր նույնպես մերժեցին շեյխ Սայիդին և չցանկացան

⁸⁰ «Դրոշակ», Փարիզ, 1925, № 4, էջ 126:

⁸¹ «Դրոշակ», նույն տեղում:

⁸² St. u. Firat S. M., ibid., s. 133.

⁸³ St. u. McDowall D., ot. cit., p. 194.

միանալ ապստամբությանը: Քրդական աղբյուրները նշում են, թե քրդական ուժերը Դիարբեքի գրոհի նախօրեին կազմում էին մոտ 20 000 մարտիկ⁸⁴, իսկ Իսմայիլ Հաքքըն նշում է անգամ 40 000 թիվը⁸⁵, սակայն բրիտանական հետախուզության, այդ թվում՝ օդային հետախուզության տվյալներով, քրդերի իրական թիվը Դիարբեքի մոտ կազմում էր մոտ 7 000 մարդ, իսկ ապստամբության ընդհանուր մասնակիցներինը՝ մոտավորապես 12-15 հազար⁸⁶: Ապստամբության ճնշմանը ներգրավված թուրքական զորքերի թիվը, որոնց հրամանատարն էր Քեմալեդդին Սամի փաշան, մինչև մարտի 3-ը չէր անցնում 20000-ը, որից միայն 12000-ն էր կովող ուժ: Միայն փետրվարի վերջին օրերին թուրքական կառավարությունը սկսեց մասնակի զորակոչ իրականացնել՝ բանակը 8-9 դիվիզիայով համալրելու համար (մոտ 35 000 մարդ):

Շեյխ Սայիդը որոշեց մինչև թուրքական օգնական զորքերի տեղ հասնելը գրավել Դիարբեքը, սակայն 1925 թ. մարտի երկուսից մինչև ութը տևած մարտերի ընթացքում պարտություն կրեց՝ տալով 150 սպանված և 60 գերի: Վճռական գրոհը հետ մղելու ժամանակ թուրքերի կորուստները կազմում էին 13 սպանված, 15 վիրավոր⁸⁷: Թեկուզև Դիարբեքը շրջապատման մեջ մնաց մինչև մարտի 27-ը, սակայն արդեն պարզ էր, որ ապստամբությունը դատապարտված է պարտության: Թուրքական բանակի նորանոր ստորաբաժանումներ շարունակում էին

⁸⁴ St. u. Firat S. M., ibid., s. 133.

⁸⁵ «Դրոշակ», Փարիզ, 1925, № 6, էջ 18:

⁸⁶ St. u. Olson R., ot. cit., p. 109.

⁸⁷ St. u. Sadillili V., ibid., s. 97.

օղակել ապստամբական շրջանը: Թուրքիային շատ մեծ օգնություն ցույց տվեց Ֆրանսիան, որը թույլ տվեց Սիրիայի տարածքով՝ երկաթուղով գորքեր տեղափոխել ապստամբների թիկունքը՝ միաժամանակ շրջափակելով Իրաքի և Սիրիայի քրդերից օգնություն ստանալու, իսկ պարտության դեպքում՝ այդ երկրներ նահանջի ուղին: 1925 թ. մարտ ամսվա ընթացքում տարբեր ռազմաճակատներում քրդերը շարունակում էին թուրքական զորքերի ու նրանց միացած շիա քրդական ջոկատների հարվածների տակ պարտություններ կրել՝ կորցնելով մեկ քաղաքը մյուսի հետևից:

1925 թ. մարտի 27-ին թուրքական զորքերն անցան ընդհանուր հարձակման: 5-րդ դիվիզիան Քյազըմ բեյի հրամանատարությամբ ապրիլի 1-ին գրավեց Էյազիզը, ապրիլի 3-ին Մենդոյի կիրճում պարտության մատնեց շեյխ Շերիֆի ուժերին, իսկ ապրիլի 6-ին գրավեց Ճապաղջուրը: Հյուսիսային ռազմաճակատում 8-րդ բանակային կորպուսը Մելիմ բեյի հրամանատարությամբ Վարդոյի մատույցներում պարտության մատնելով ապստամբներին՝ ապրիլի 5-ին մտավ Կարլուօվայի հովիտը, որտեղ խորմեկ և լույսն ցեղերի հետ համատեղ նորից պարտության մատնեց ջիբրան ցեղին: Հյուսիս-արևմտյան ռազմաճակատում 12-րդ դիվիզիան մարտի 22-ին մտավ Խնուս, իսկ մարտի 25-ին՝ Արփաղերեսիի ճակատամարտում պարտության մատնելով ապստամբներին, գրավեց Վարդոն:

1925 թ. ապրիլի 3-ին թուրքական 34-րդ գունդը շրջապատում է Ալի Ռիզայի և Հասանանը Հալիթ բեյի ուժերին, որտեղից շատ քիչ ապստամբների է հաջողվում դուրս գալ (մոտ 150

մարդ): Գլխավոր՝ Դիարբեքի ռազմաճակատում մարտի 26-ին սկսված թուրքական հարձակումը ստիպեց շեյխ Սայիդին նահանջել դեպի Հանիի կիրճը, որտեղ նրան միացան շեյխ Աբդուռահմանի ջոկատները: Ապստամբների փորձը՝ կանգնեցնելու թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Հանիում չապակվեց հաջողությամբ, և նրանք ստիպված նահանջեցին դեպի Գենջ, որտեղից էլ չդիմանալով թուրքերի ճնշմանը՝ ցրվեցին Գենջի, Բալուի, Ճապաղջրի անտառներում: Իսկ շեյխ Սայիդը մարտի 27-ին նահանջեց Ճապաղջուր, որտեղ սպասում էր մյուս ռազմաճակատների հրամանատարներին՝ իրենց ուժերով⁸⁸:

Որպեսզի որոշեն իրենց հետագա գործողությունները, ապստամբության ղեկավարները շեյխ Սայիդի գլխավորությամբ 1925 թ. ապրիլի 3-ին հավաքվեցին Սոլիանի Կրվազ գյուղում: Օրակարգում միայն մի հարց էր դրված. ինչպես խուսափել թուրքական աքցաններից և փախչել Իրան կամ Իրաք: Ապրիլի 6-ին Գենջի հովտում 8-րդ բանակային կորպուսը, 2-րդ դիվիզիայի 35-րդ գունդը, ինչպես նաև 12-րդ դիվիզիան շրջապատման մեջ վերցրին ապստամբների գլխավոր ուժերը, որոնք ծանր մարտերից հետո պարտություն կրեցին: Ջոհերի ու գերի ընկածների թիվը շատ մեծ էր, իսկ մնացածը ցրվեցին լեռներով և դժվարանցելի արահետներով: 1925 թ. ապրիլի 14-ին շեյխ Սայիդը ապստամբության այլ ղեկավարների և փոքրաթիվ ջոկատի ուղեկցությամբ ցանկանում էր անցնել Եփրատ գետի վրայի կամուրջը, որը գտնվում էր Մուշից հյուսիս: Սակայն Թալաթ բեյի հրամանատարության տակ գտնվող 34-րդ գունդն

⁸⁸ St. u Firat Ş. M., ibid., s. 134.

արդեն փակել էր այդ կամուրջը, և քրդերը ստիպված էին վերադառնալ Վարդոյի ուղղությամբ՝ հույս ունենալով Քալանքքի վրայով անցնել Իրան: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 15-ին, շեյխ Սայիդի ջոկատը մոտեցավ Չարբաք (այլ աղբյուրներով՝ Արդուռահման) կամրջին, սակայն Քյազըմ բեյ Ջիբրանլիի դավաճանության պատճառով նրա մոտ դարանակալել էին թուրքական մեկ գումարտակ, ինչպես նաև խորմեկ և լուրան ցեղերի ջոկատները: Ընկնելով այդ ծուղակի մեջ ապստամբների 50 հոգանոց ջոկատը շեյխ Սայիդի գլխավորությամբ գերի է հանձնվում: Որպես իր դավաճանության պարգևատրություն՝ Քյազըմ բեյը, ինչպես նաև իր հայրը և եղբայրները խուսափեցին Դիարբեքիի Անկախության դատարանի արյունոտ ճիւղաններից: Շեյխ Սայիդի հետ գերևարվածների թվում էին բացի Քյազըմ բեյից, Իսմայիլ Մեհմեդ և Ռեշիդ Ջիբրանլիները, շեյխեր Շեմսեդդինը, Իբրահիմը, Հասանը, Հաջի Հալիթը և այլ երևելի քրդեր⁸⁹: 1925 թ. մայիսի 10-ին Ճապաղջրում հավաքված բոլոր գերիները փոխգնդապետ Սալիմ բեյի հսկողությամբ ուղարկվեցին Դիարբեքի՝ Անկախության դատարանի առջև կանգնելու համար⁹⁰:

Շեյխ Սայիդի ապստամբությունը ծանր պարտություն կրեց, իսկ թուրքական իշխանությունները դաժան հաշվեհարդար իրականացրին քրդերի հանդեպ: Ապստամբության վերջին օջախները ճնշելուց և ղեկավարներին գերևարելուց հետո թուրքական զորքերը հրով ու սրով անցան քրդական քաղաքներով ու գյուղերով: Անգեն բնակչության ոչնչացումը սովորա-

⁸⁹ St 'u van Bruinessen M., ot. cit., p. 134.

⁹⁰ St 'u Firat Ş. M., ibid., s. 181.

կան երևույթ էր դարձել: Հարյուրավոր գյուղեր հիմնովին բնաջնջվել էին, նրանց բնակչությունը կամ ոչնչացվել էր, կամ էլ՝ բռնաբերվել էր կենտրոնական և արևմտյան վիլայեթներ: Խաղաղ բնակչության մեջ զոհերի թիվը հաշվում էր մի քանի տասնյակ հազար մարդ: Մեծ հարված էր հասցվել առանց այն էլ պատերազմներից հոշոտված տնտեսությանը. տասնյակ հազարավոր մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, որոնք կազմում էին քրդերի հիմնական ապրուստի միջոցը, բռնաբերվել էին թուրքական զորքերի կողմից:

Մ. Քեմալը որոշել էր մեկընդմիջտ վերացնել քրդական հարցը: Այդ իսկ պատճառով բռնությունների ենթարկվեցին ոչ միայն ապստամբության ղեկավարները, այլև դրան չմասնակցած և նույնիսկ՝ ճնշմանը աջակցած քուրդ առաջնորդները, ինչպես օրինակ Հասան Հայրին: 1925 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Դիարբեքիի անկախության դատարանում ընթացավ նախ Ստամբուլի քուրդ ղեկավարության (սեիդ Արդուլ Քադիր), ապա՝ շեյխ Սայիդի գլխավորած ապստամբության ղեկավարների և մասնակիցների դատավարությունը: Բոլորն էլ դատապարտվեցին մահվան:

Քրդական շարժումը ծանր հարված էր ստացել: Գլխատվել էր նրա ղեկավար ուժը, հիմնովին խարխուլվել էր տնտեսական հիմքը, հազարավոր քուրդ երիտասարդներ զոհվել էին, հարյուր հազարավոր քրդեր բռնվել էին Անատոլիայի խորքերը, կամ էլ փախել Սիրիա և Իրաք: Մի պահ քրդերին համակել էր վախն ու հուսահատությունը:

2. Քեմալականների ցեղասպանական քաղաքականությունը և քրդական դիմադրության նոր օջախները 1925-1926 թթ.

Շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո քեմալական կառավարությունը փորձում էր պատժիչ միջոցներով լուծել քրդական խնդիրը՝ խիստ հսկողության տակ վերցնելով քրդերի կյանքի բոլոր բնագավառները: Ավելին՝ քեմալականները ձգտում էին քայքայել ավանդական քրդական հասարակությունը, զրկել նրան կազմակերպող և պայքարի առաջնորդող ուժից: Այս վերջին նպատակը ենթադրում էր իրականացնել մի շարք ծրագրեր ու միջոցառումներ, որոնք կթուլացնեին քրդական վերնախավի դերակատարությունն ինչպես թուրքական պետության ներսում, այնպես էլ՝ քուրդ ազգաբնակչության շրջանում:

Իրականացնելով առաջնահերթ պատժիչ միջոցառումները՝ թուրքական իշխանություններն արևելյան վիլայեթներում զգալիորեն ավելացրին զինվորական, ոստիկանական ու ժանդարմական ուժերի թվաքանակը: Միայն ժանդարմական հենակետների թիվը հասցվեց 336-ի⁹¹: 1925 թ. վերջին Ներքին գործերի կոմիսարիատը կազմեց արևելյան վիլայեթներում թղթակցության և փոստի համար գրաքննություն անցկացնելու կարգը: Համաձայն այդ կարգի՝ փոստարկղերը կարող էին բացվել միայն գրաքննող գործակալների ներկայությամբ: Այն պաշ-

տոնյաները, ովքեր տարածում էին չստուգված թղթակցություն, հանձնվում էին դատարանին: Հեռագրերը պետք է անպայման գրված լինեին թուրքերեն լեզվով⁹²: Նախքան տպագրվելը բոլոր թերթերը և այլ պարբերականները պետք է պարտադիր ստուգվեին գրաքննողի կողմից: Երկրամասը հայտարարվեց փակ գոտի օտարերկրացիների համար: Հաստատվեց սահմանների հսկողություն, քրդական քոչվոր ցեղերը դժվարությամբ էին շփվում արտասահմանի իրենց հայրենակիցների հետ և նրանցից անհրաժեշտ օգնություն ստանում:

Սակայն, մյուս կողմից, քեմալականները հասկանում էին, որ այդպիսի քայլերով լարվածությունը չի թուլանալու և ժամանակ առ ժամանակ իրավիճակն անպայման սրվելու է: Անհրաժեշտ էր զրկել քուրդ ժողովրդին նրա վերնախավից՝ շեյխերից ու աղաներից: Դա իրականացնելու համար քեմալական կառավարությունն իրագործեց մի շարք միջոցառումներ: Առաջին միջոցառումն ուղղված էր քրդական վերնախավի տնտեսական հզորության քայքայմանը, որը կհանգեցներ նաև նրա ազդեցության թուլացմանը: Այդ նպատակն իրագործելու համար 1925 թ. հունիսի սկզբին քեմալական կառավարությունը ստեղծեց 15 հանձնաժողովներ, որոնք պետք է մեկնեին արևելյան վիլայեթներ՝ ուսումնասիրելու համար այն խոչընդոտների վերացման ուղիները, որոնք խանգարում էին բարենորոգումների որոշակի ծրագրերի իրականացմանը: Նույն ամսին կառավարությունը կայացրեց որոշում, ըստ որի պետք է հաշվառվեր

⁹¹ St 'u Aydemir S. S., İkinci adam. İsmet İnönü, cilt 1, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1968, s. 400.

⁹² St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 119.

շեյխ Սայիդի ապստամբության հետևանքով իրենց տները լքած բնակիչների ողջ շարժական և անշարժ գույքը: Ապստամբությանը մասնակցածների գույքը ենթակա էր բռնագրավման և վաճառքի՝ աճուրդի միջոցով: Ավատատիրության դեմ պայքարի կոչերի անվան տակ պետությունը սկսեց բռնագրավել բուրդ ավատատերերի ընդարձակ հողատարածքները և դրանք բաժանել գյուղացիներին: Սակայն հողերի մեծ մասը պետությունը տալիս էր կամ տեղի թուրք գյուղացիներին, կամ էլ՝ Բալկաններից և Կովկասից տեղափոխված փախստականներին:

Դա էլ քիչ համարելով, թուրքական իշխանությունները որոշեցին տեղափոխել ազդեցիկ քուրդ ընտանիքներին դեպի երկրի արևմտյան շրջանները: Եթե ապստամբության ճնշումից հետո դեպի երկրի խորքերն էր քշվում հիմնականում ապստամբած շրջանների ողջ մնացած բնակչությունը, ապա այս բռնի տեղահանումը վերաբերվում էր արդեն արևելյան վիլայետների ողջ քրդական վերնախավին: Անհրաժեշտ էր նաև ստիպել քոչվոր ցեղերին անցնելու նստակյաց ապրելակերպ, քանի որ շեյխ Սայիդի և դրանից հետո ծագած ապստամբությունների փորձը ցույց էր տալիս, որ ապստամբությանը մասնակցում էին հիմնականում քոչվոր աշիրերները: Այս ամենն իրագործելու համար բավարար չէին միայն գերատեսչական հրամաններն ու շրջաբերականները: Անհրաժեշտ էր կանոնակարգված օրենսդրական հիմք՝ քրդական խնդիրը լուծելու համար:

Դեռ 1925-ին Թուրքիայի մինիստրների խորհուրդը որոշեց փակել թեքքենները (դերվիշների կացարանները) և թյուրքենե-

րը⁹³ (դամբարանները)⁹⁴: Սա առաջին լուրջ հարվածն էր քրդական ցեղային վերնախավին, քանի որ ցեղերի առաջնորդները որպես կանոն, հանդիսանում էին նաև հոգևոր առաջնորդներ՝ շեյխեր, և գլխավորում էին այս կամ այն դերվիշական միաբանությունը:

Հաջորդ տարի՝ 1926-ին, Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը՝ ԹԱՄԺ-ը, ընդունեց նոր քաղաքացիական օրենսգիրք, համաձայն որի ամուսնության ակտը գրանցում էր պետությունը, իսկ մարտին կառավարությունն ընդունեց օրենք շարիաթական (կրոնական) դատարանները վերացնելու մասին և մտցրեց աշխարհիկ դատավարություն, ինչպես նաև հաստատեց քրեական օրենսգիրքը, որը մշակվել էր իտալական օրենսդրության հիման վրա⁹⁵: Այս ամենն արվում էր, որպեսզի շեյխերը, որպես հոգևոր առաջնորդներ, այլևս չկարողանային գրանցել ամուսնություններն ու անցկացնել դատավարություններ և այդպիսով՝ կորցնեին իրենց ազդեցությունը ժողովրդի շրջանում: Դրան հակառակ, մեծանում էր աշխարհիկ դատավորների, այսինքն՝ թուրքական պետության ներկայացուցիչների ազդեցությունը քրդերի շրջանում:

⁹³ Սուֆիական դերվիշական միաբանությունների առաջնորդների դամբարանները՝ թյուրքենները, միաժամանակ հանդիսանում էին նաև հոգևոր ուսումնական հաստատություններ, որտեղ ուսուցումը տարվում էր սուֆիական դոգմաների համաձայն:

⁹⁴ Տե՛ս Հասարակության Մ. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ. 1986, էջ 252:

⁹⁵ Տե՛ս Հասարակության Մ. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ. 1986, էջ 252:

1925 թ. նոյեմբերի 21-ին ԹԱՄԺ-ը հավանության արժանացրեց շեյխ Սայիդի ապստամբության շրջանում հայտարարված պաշարողական դրությունը ևս մեկ տարով երկարաձգելու առաջարկությանը⁹⁶։ Զբաղարարվելով այդքանով՝ չորս օր անց ԹԱՄԺ-ը հավանություն տվեց նաև ողջ Էրզրումի վիլայեթում մեկ ամսով պաշարողական դրություն մտցնելու մասին Իսմեթ փաշայի առաջարկին։ Բացի այդ, Էրզրումում ստեղծվեց ռազմադաշտային դատարան, իսկ Անկարայի Անկախության դատարանը նորից ստացավ մահվան դատավճիռներն առանց ԹԱՄԺ-ի հաստատման իրականացնելու իրավունքը։ 1926-1927 թթ. այս դատարանները, որպես կանոն, կայացնում էին խիստ վճիռներ։

Պետք է ընդգծել, որ անկախության դատարանների դատավորները գտնվում էին թուրքական կառավարության ուժեղ ճնշման տակ և շատ դեպքերում հակառակ իրենց կամքի էին կայացնում մահվան դատավճիռները։ Ուստի շատ դատավորներ օգտագործում էին ամեն մի հարմար առիթ, որպեսզի խուսափեին նման դատարաններում նշանակում ստանալուց։ Օրինակ՝ Խարբերդի անկախության դատարանի նախագահ Հաջիմ Մուհեդդին Բեյը (պատգամավոր Կիրասունից), գնալով պաշտոնական արձակուրդի, դրա ավարտից հետո կտրակա՝ նապես հրաժարվեց վերադառնալ իր պաշտոնին և գրեց հրաժարականի դիմում՝ որպես պատճառ բերելով իր վատառողջությունը։ ԹԱՄԺ-ը ստիպված էր բավարարել այդ դիմումը։

⁹⁶ St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 120.

Քեմալական կառավարության համար այս դատարաններն այնքան «արդյունավետ» էին, որ նրա առաջարկությամբ ԹԱՄԺ-ը 1926 թ. փետրվարի 28-ին և մայիսի 18-ին մեկ տարով երկարացրեց Խարբերդի անկախության դատարանի գործունեությունը⁹⁷։

Շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո թուրքական իշխանությունները հարյուր հազարավոր քրդերի բռնի տեղահանեցին դեպի երկրի արևմտյան մասերը։ 1930 թ. Ֆիլադելֆիայում Հոյբոոնի կողմից հրապարակված տվյալների համաձայն՝ 1926-1927 թթ. ձմռանը տեղահանված քրդերի թիվը հասնում էր 1 միլիոնի⁹⁸։

Տարհանումն իրականացվում էր ամենադաժան ձևերով։ Ըստ անգլիական դեսպանին հասած տեղեկությունների՝ շատ կանայք և երեխաներ ճանապարհին անհետանում էին⁹⁹։

Միանգամայն պարզ էր, որ այդպիսի հախուռն և ոչ կազմակերպված տարահանումները սպասված արդյունքը չէին տալու։ Թուրքական պետությունը պատրաստ չէր այդպիսի ծավալի միջոցառումներին։ Բացի այդ՝ թե՛ իր երկրի հասարակության և թե՛ միջազգային հանրության համար անհրաժեշտ էր տարահանմանը տալ օրինական տեսք։ Ուստի քեմալական կառավարությունը որոշեց երկրի արևմտյան շրջաններ տեղափոխել ոչ թե բոլոր քրդերին, որոնց կարողանում էր բռնել, այլ

⁹⁷ St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 123.

⁹⁸ St 'u The case of Kurdistan against Turkey. By Authority of Hoyboon Supreme Council of the Kurdish Government, Philadelphia, 1930, p. 53.

⁹⁹ St 'u McDowall D., ot. cit., p. 200.

հիմնական ապստամբական ուժը՝ քրդական հոգևոր, աշխարհիկ, մտավորական վերնախավին, որն առաջնորդում էր շարժման մարտնչող ուժին՝ ապստամբ քոչվոր աշիրեթներին:

Եվ ահա 1926 թ. մայիսի 31-ին ԹԱՄԺ-ն ընդունեց բնակեցման մասին N 885 օրենքը: Ըստ այդ օրենքի՝ կառավարությունն իրավունք ուներ նույն բնակեցված շրջաններ փոխադրել այն գյուղերի բնակիչներին, որոնց տեղափոխումը պայմանավորված էր սանիտարական պայմաններով կամ ապրուստի միջոցի բացակայությամբ, ինչպես նաև վտարել սահմանային շրջանների այն բնակիչներին, որոնք կասկածվում էին լրտեսության մեջ: Օրենքի իրագործման պատասխանատվությունը դրվում էր Ներքին գործերի նախարարության վրա: Օրենքը հրսպարակվելուց հետո տեղական իշխանություններն անմիջապես սկսեցին ջանադրաբար իրագործել այն: Արդեն մայիսի սկզբին Վանից Իզմիր տեղափոխվեցին մի քանի քրդական ընտանիքներ: Միայն Իզմիր քեմալականները մտադրվել էին տեղափոխել մոտ 400 քրդերի: Տեղական իշխանությունների չափից ավելի «ջանասիրությունը» հաճախ վեր էր ածվում զավեշտի: Նրանք սկսեցին արևմտյան վիլայեթներ ուղարկել նաև այն քուրդ ընտանիքներին, որոնք աչքի էին ընկել իրենց թրքամետությամբ և քրդական ապստամբությունների ժամանակ ամենագործուն աջակցություն էին ցույց տվել թուրքական իշխանություններին ու զորքերին: Երբ այդ ընտանիքների անդամները սկսում էին բողոքել իրենց կարծիքով՝ անարդարության դեմ, թուրքական մամուլը գրեթե հեգնական ոճով պատասխանում էր, որ քուրդ ղեկավարությունը պետք է համակերպվի, երբ դե-

կավարվելով պետական բարձր ծրագրերով, կառավարությունը պետքական կհամարի վերաբնակեցնել նրանց¹⁰⁰:

1927 թ. սկզբին՝ քուրդ ժողովրդի պայքարի նոր վերելքի պայմաններում, քեմալական կառավարությունը եկավ այն եզրահանգմանը, որ Անկարայի և Խարբերդի Անկախության դատարանները կատարել են իրենց առջև դրված բոլոր խնդիրները, և նրանց գործունեության շարունակությունն անիմաստ է: Երկրի մի մասում ռազմական դրության հայտարարումը բացասաբար էր անդրադառնում թե՛ արևելյան վիլայեթների և թե՛ ամբողջ երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման վրա, քանի որ տեղական և օտարերկրյա ներդրողները չէին ցանկանում վտանգի տակ դնել իրենց ֆինանսական միջոցները: Իսկ ֆինանսական ներդրումները թթվածնի պես անհրաժեշտ էին քեմալականներին, քանի որ շեյխ Սայիդի ապստամբության ճնշումը շատ թանկ էր նստել թուրքական պետության գանձարանի վրա: Մ. Քեմալն, այնուհանդերձ, վաղ համարեց Անկախության դատարանների լուծարման հետ մեկտեղ չեղյալ հայտարարել նաև արտակարգ դրությունը:

1927 թ. փետրվարի 28-ին ԹԱՄԺ-ի ԺՀԿ խմբակցության նիստում վարչապետ Ի. Ինյոնյուն հայտարարություն արեց, ըստ որի՝ կառավարությունը մտադիր է լուծարել Անկախության դատարանները, որոնց գործունեության ժամկետը լրանում էր 1927 թ. մարտի 7-ին: Մարտի 2-ին ԹԱՄԺ-ն իր որոշմամբ հաստատեց այդ առաջարկությունը¹⁰¹: Հիմնավորելով նման որոշու-

¹⁰⁰ St' u Gascaryan M. A, указ. соч., с. 125.

¹⁰¹ St' u Atatyork M. K., указ. соч., т. 3, с. 275.

մը՝ Ի. Ինյոնյուն նշեց, որ Անկախության դատարանների լուծարումը հնարավորություն կտա քաղաքացիներին ավելի հանգիստ իրավիճակում կատարել իրենց պարտքը մեջլիսի 3-րդ գումարման ընտրությունների ժամանակ, իսկ եթե «դավաճանները» փորձեն նորից գործել, ապա մեջլիսը չի կանգնելու Անկախության դատարանների գործունեությունը վերականգնելու առջև¹⁰²: Համաձայն ԹԱՄԺ-ի կողմից ընդունված այս նոր օրենքի՝ 1927 թ. մարտի 7-ին Անկարայի և Խարբերդի դատարանները դադարեցրին իրենց գործունեությունը, իսկ նրանց վարույթում գտնվող գործերը փոխանցվեցին սովորական դատարաններին:

Առաջնորդվելով Մ. Քեմալի ցուցումով՝ 1927թ. մարտի 2-ին ԹԱՄԺ-ը, հավանության արժանացրեց Անկախության դատարանների լուծարումը, բայց միաժամանակ երկարաձգեց «Հասարակական կարգի» մասին օրենքի գործունեությունը ևս երկու տարով՝ մինչև 1929 թ. մարտի 4-ը (օրենքի ժամկետը լրանում էր 1927 թ. մարտի 4-ին):

1927 թ. ամռանը կառավարությունը որոշում է արևելյան վիլայեթներում անցնել կառավարման նոր ձևի: 1927 թ. նոյեմբերի 30-ին ԹԱՄԺ-ի ԺՀԿ խմբակցության նիստում վարչապետ Իսմեթ Ինյոնյուն ներկայացրեց նոր ծրագիր: Նա հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է վերջ դնել արտակարգ կառավարմանը և անցնել խաղաղ ձևերի: Մասնավորապես, անհրաժեշտ էր այլևս չերկարացնել պաշարողական դրությունը, որի ժամկետը

վերջանում էր 1927թ. նոյեմբերին, և նրա փոխարեն արևելյան վիլայեթների համար ստեղծել Գլխավոր տեսչություն: Իսկ որպեսզի վերականգնվի քրդերի վստահությունը, պետք էր դադարեցնել թուրքական պետությանը հավատարիմ մնացած քրդերի աքսորը դեպի երկրի արևմտյան շրջաններ, իսկ արդեն աքսորվածներին ետ վերադարձնել դեպի իրենց բնակության նախկին վայրերը: Սակայն դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ էր ավելացնել ժանդարմների թիվը արևելյան վիլայեթներում: Ավելորդ է նշել, որ ԺՀԿ-ի խորհրդարանական խմբակցությունը միաձայն կողմ քվեարկեց այս ծրագրին:

Իսմեթ Ինյոնյուն կառավարության նման ծրագիրը կազմել էր դեռևս 1927 թ. հունիսի 25-ին՝ ԹԱՄԺ-ի կողմից ընդունված թիվ 1164 օրենքի հիման վրա, ըստ որի կառավարությունը իրավունք էր ստանում պահանջի դեպքում ստեղծել քաղաքացիական տեսչություններ, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ կարող էին մտցվել մի քանի վիլայեթներ: 1927 թ. նոյեմբերի 27-ին քեմալական կառավարությունն ընդունեց հրահանգ, որը սահմանում էր քաղաքացիական տեսչության գործառույթները: Ըստ այդ հրահանգի՝ Էյլազիզ, Ուրֆա, Բիթլիս, Հաքյարի, Դիարբեքիր, Սղերդ, Մարդին և Վան վիլայեթները մտցվում էին հատուկ վարչական տարածքի մեջ, որը հետագայում ստացավ Առաջին գլխավոր տեսչություն անվանումը: Առաջին գլխավոր տեսչության տարածքը կազմում էր 107 հազար կմ², որտեղ բնակվում էր 900 հազար մարդ (ըստ 1927 թ. մարդահամարի տվյալների)¹⁰³:

¹⁰² St 'u «Akşam», İstanbul, 03. 02. 1927.

¹⁰³ St 'u Güneydoğu. Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 450.

1927 թ. դեկտեմբերի 5-ին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Շուքրյու Քայան ԹԱՄԺ-ում հիմնավորելով գլխավոր տեսչության կազմավորման անհրաժեշտությունը, հայտարարեց, որ արևելյան վիլայեթներում իրավիճակն արդեն կայունացել է, իսկ քրդերի շարժումը վերածվել է սովորական ավազակության և դրա դեմ պայքարելու համար բավական են քաղաքացիական միջոցները՝ այդ վիլայեթներում ժանդարմների և սահմանապահների թիվը նվազագույնը երկու անգամ ավելացնելու պայմանով: Ըստ նրա՝ գլխավոր տեսչության ստեղծումը անցումային շրջան է՝ իշխանությունը զինվորականներից քաղաքացիական վարչակարգին հանձնելու համար:

Քրդաբնակ վիլայեթների միավորումը մեկ վարչական միավորի մեջ նպատակ ուներ է՝ ավելի կենտրոնացնել կառավարումը, այն դարձնել ավելի արդյունավետ, ինչն էլ ավելի կնպաստեր քրդերի թուրքացմանը: Քեմալականները չէին էլ թաքցնում, որ նոր վարչական փոփոխությունների միակ նպատակը քրդերին ավելի արագ և հեշտ թուրքացնելն է: Դրան էին միտված գլխավոր տեսչության մասին օրենքի 7-ից 13-րդ հոդվածները, ըստ որոնց գլխավոր տեսուչը ստանում էր գրեթե անսահմանափակ իշխանություն:

Այսպես, ըստ հոդված 7-ի՝ իր կողմից կառավարվող շրջանում գլխավոր տեսուչը հանդիսանում էր կառավարության և նրա առանձին նախարարությունների վստահված ներկայացուցիչը: Նրան էին ենթարկվում այդ շրջանի բոլոր պետական ծառայողները՝ ներառյալ նահանգապետերը, որոնք պատաս-

խանատու էին գլխավոր տեսուչի առջև իրենց ծառայողական գործունեության համար:

Հաջորդ հոդվածը սահմանում էր, որ վալիները և այլ պաշտոնյաներն անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր են իրենց գործունեության մասին բացատրություններ և տեղեկություններ ներկայացնել գլխավոր տեսուչին, ինչպես նաև տալ նրան անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Գլխավոր տեսուչը ստեղծում էր իրավասու մարմիններ, որոնց պարտավոր էին դիմել նահանգապետերը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ այն գործերի առիթով, որոնք գտնվում էին իրենց իրավասության տակ:

Օրենքի 9-11-րդ հոդվածների համաձայն՝ իր պարտականությունների կատարման ժամանակ գլխավոր տեսուչը իրավունք ուներ օգտագործել բանակը, ժանդարմերիան և ոստիկանությունը: Անհրաժեշտության դեպքում գլխավոր տեսուչը կարող էր դիմել Ներքին գործերի նախարարություն և պահանջել զինված ուժերի համալրումներ այն վիլայեթներից, որոնք չէին գտնվում իր իրավասության շրջանում:

Իր գործունեության համար գլխավոր տեսուչը պատասխանատու էր միայն կենտրոնական կառավարության առջև: Համաձայն գլխավոր տեսչության մասին օրենքի երրորդ հոդվածի նա լիազորված էր.

ա) հետևել հասարակական կարգին և անդորրին,

բ) վերահսկել օրենքների և հրահանգների խստիվ կատարումը,

գ) անմիջականորեն դիմել արդարադատության նախարարին՝ օրենքն ամբողջությամբ իրագործելու նպատակով, ինչպես

նան հայտնել արդարադատության նախարարին ցանկացած դատավարության ձգձգման մասին՝ գլխավոր դատախազից պարզաբանումներ պահանջելուց հետո,

դ) իրեն վստահված շրջանում տեղի ազգաբնակչության բոլոր կարիքները ուսումնասիրելու միջոցով ձեռք առնել անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումները՝ տնտեսական, սանիտարական, սոցիալական և մշակութային առաջընթացի համար, հետևել, որպեսզի դրանք կյանքի կոչվեն խստորեն և իրատեսորեն, ինչպես նաև մշտապես վերահսկել,

ե) իրականացնել իր կառավարմանը հանձնված շրջանի բնակչության անձնական և սեփականության իրավունքների պահպանումը,

զ) ձեռք առնել միջոցներ բնակչության կյանքի պայմանների բարելավման համար, ապահովել քոչվոր ցեղերի անցումը նստակյաց կյանքի՝ գյուղացիներին հողի սեփականատերերի վերածելու համար,

է) որպես տեսուչ և բարձր վարչական անձ, ինչպես նաև բոլոր վարչությունների պետ, ազատել աշխատանքից այն նահանգապետերին և պաշտոնյաններին, որոնց նա իր լիազորության շրջանում կարգի և անդորրության հաստատման տեսակետից կհամարի ոչ պիտանի,

Օրենքի 12-րդ հոդվածը նաև նախատեսում էր՝ եթե գլխավոր տեսուչը գտնի, որ ստեղծված իրավիճակը առաջ է բերում անհանգստություն, կամ իր իրավասության շրջանում կարգի և անվտանգության հանդեպ սպառնալիք է ստեղծվել, ապա նա

կարող է Ներքին գործերի նախարարության թույլտվությամբ այդ շրջանում հայտարարել ռազմական դրություն:

Եվ ամենակարևորը՝ 13-14-րդ հոդվածները սահմանում էին, որ գլխավոր տեսուչը, որն օժտված է բարձրագույն իշխանությամբ և գլխավոր տեսչություն անցկացնելու իրավունքով, լիազորված է վերահսկել տեղական իշխանության մարմինների աշխատանքը: Այդ իսկ պատճառով նահանգապետերը և քաղաքացիական գլխավոր խորհուրդները բոլոր իրենց որոշումները իրականացնում են գլխավոր տեսուչի հավանությունից հետո: Գլխավոր տեսուչը հարկ եղած դեպքում կարող է ստեղծել միջվիլայեթական հաստատություններ, որոնց պահելու համար վալիների միջոցով կարող է պարտավորեցնել վիլայեթների գլխավոր խորհուրդներին տրամադրել միջվիլայեթական հաստատությունների բյուջեներին անհրաժեշտ գումարները: Գլխավոր տեսուչը երեք ամիսը մեկ ՆԳՆ-ին էր ներկայացնում զեկույց՝ իր ենթակայության տակ գտնվող շրջանում կարգուկանոնի և անվտանգության ապահովմանն ուղղված միջոցառումների վերաբերյալ, ինչպես նաև ներկայացնում է գործերի ընդհանուր դրության մասին իր պատկերացումները:

Այսպիսով, ակնհայտ էր դառնում, որ քեմալականներն այս քայլերով պատասխանում էին կրկին վերելքի նշաններ ցույց տվող քրդական շարժմանը, քանզի գլխավոր տեսուչը կարող էր համակարգել վալիների և այդ շրջանում գտնվող տարբեր ուժային կառույցների (բանակ, ոստիկանություն, ժանդարմերիա) գործողությունները: Նույնը վերաբերում էր իրեն վստահված շրջանի կազմի մեջ մտնող վիլայեթների տնտեսական,

մշակութային և հասարակական-քաղաքական կապերին: Դրանք շատ կարևոր էին քեմալականների համար, քանի որ նրանք նպատակադրվել էին ամբողջական հսկողություն սահմանել քրդական հասարակության կյանքի բոլոր բնագավառների վրա, այլապես անհնար կլիներ նրանց թուրքացնելը:

Սակայն միայն ջարդերով ու աքսորներով քրդերին ճնշելն անհնար էր, և այդ քաղաքականությունը հանդիպում էր հուսահատ դիմադրության ու շատ դեպքերում անգործությունից դրդված՝ քրդերը սկսում էին համագործակցել հարևան երկրներում (Սիրիա, Իրաք) հաստատված անգլիական և ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների հետ: Եկել էր «Բլիթի» քաղաքականությանն անցնելու ժամանակը: Թուրքական իշխանությունները երկրամասի կառավարումը զինվորականներից քաղաքացիականներին հանձնելով, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական որոշ բարենորոգումներ կատարելով հույս ունեին մարել քրդական շարժումը: Բացի այդ՝ քեմալականներն իրենց գլխանոցը հարստացրին այն մեթոդներով, որոնք դարեր շարունակ հաջողությամբ կիրառում էին սուլթանները: Դրանք էին շեյխերի ու ցեղապետերի կաշառումը թանկարժեք նվերների, ոսկու և բարձր պաշտոնների տեսքով, միջցեղային թշնամանքի հրահրումը և այլն: Նման քաղաքականություն վարելու ամենահարմար թեկնածուն, ըստ Մ. Քեմալի, իր վաղեմի զինակից և համախոհ Իբրահիմ Թալի բեյն էր:

Պետք է ընդգծել, որ քեմալական վերնախավը համոզված էր, որ քրդերի մեծագույն մասը հավատարիմ է թուրքական պետությանը և ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմանների պատ-

ճառով ընկնում է մի քանի դավաճանների ազդեցության տակ, որոնք ֆինանսավորվում և կառավարվում են հիմնականում բրիտանացիների և ֆրանսիացիների կողմից: Ուստի բավական է միայն բարելավել նրանց պայմանները, ու ապստամբություն կազմակերպողները և նրանց ֆինանսավորող օտարերկրյա տերությունները ոչինչ չէին կարողանա անել: Մասնավորապես նման կարծիքն էին արտահայտում թուրքական թերթերը, ընդ որում, նրանք գտնում էին, որ ստեղծված իրավիճակում մեղքի իրենց բաժինն ունեն նաև տեղական իշխանությունները, որոնց ոչ արդյունավետ և ոչ արհեստավարժ գործունեության արդյունքում տեղի ազգաբնակչության մոտ կորչում է վստահությունը կենտրոնական կառավարության հանդեպ, և որպես դրա հետևանք՝ ընկնում է նրա հեղինակությունը:

Այսպես՝ «Ջումհուրիյեթ» թերթի հիմնադիր, հայտնի լրագրող Յունուս Նադին, վերլուծելով գլխավոր տեսչության հիմնման նախաձեռնությունը, եզրակացնում էր, որ անհրաժեշտ է նախ և առաջ քայլեր ձեռնարկել անսպասելիորեն ծագող խնդիրներին շատ արագ արձագանքելու, ինչպես նաև արևելյան վիլայեթներում կառավարումն ավելի արդյունավետ դարձնելու համար: Սակայն նա գտնում էր, որ վատ կառավարումը ոչ միայն պաշտոնյաների ազախության կամ ընչաքաղցության հետևանքն է, այլև մասնագիտական տարրական գիտելիքների բացակայության և տեղական բնակչության սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, հոգևոր և այլ առանձնահատկությունների մասին անտեղյակության արդյունքը: Այդ իսկ պատճառով նա առաջարկում էր տարբեր բնագավառների

մասնագետներից կազմել հանձնաժողով, որոնք անհրաժեշտ տեղեկությունները հավաքելու համար, երկար ժամանակով պետք է մեկնեին այդ վիլայեթները¹⁰⁴:

Մեկ այլ լրագրող՝ Ահմեդ Ջնդեթը գտնում էր, որ արևելյան վիլայեթների ըմբոստ վիճակը պայմանավորված է բացառապես ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմաններով և հմուտ կառավարման շնորհիվ 10-12 տարվա ընթացքում երկրամասում կարելի է հաստատել բարեկեցություն¹⁰⁵:

Թվում էր, թե Իբրահիմ Թալի բեյը, ինչպես նաև նրան նշանակած Մ. Քեմալը, նույնպես այդպես էին կարծում: Սակայն մի շատ կարևոր ճշտումով, այն է՝ վերոնշյալ բարեփոխումները և դրան հետևելիք բարեկեցությունը նախատեսված էին միայն թուրքերի համար, իսկ մնացած ազգերը և առաջին հերթին՝ քրդերը, պետք է թրքանային, այլապես նրանց սպառնում էր կամ արտաքսում կամ էլ ոչնչացում: Իբրահիմ Թալի բեյը նշանակվել էր քրդերի թուրքացումն ավելի քաղաքակիրթ եղանակներով իրականացնելու նպատակով, ուստի հասկանալի էր, որ նրան ընդդիմացողներին սպասվում էին դաժան բռնաճնշումներ:

Սակայն իզուր էր Իբրահիմ Թալի բեյն իր շքախմբով այցելում տարբեր շրջաններ, ահաբեկելով կամովին ներկայացողներին՝ թե նորից զենք վերցնելու դեպքում նոր պատժին կավելանա նաև հին պատիժը, որը կարճվել էր համաներման շնորհիվ: Բազմաթիվ քրդեր զենքը ձեռքներին բարձրանում էին լեռները:

¹⁰⁴ Տե՛ս «Cümhuriyet», Istanbul, 17, 12, 1927.

¹⁰⁵ Տե՛ս Гасратян М. А., указ. соч., с. 137.

Մյուս եղանակը, որով քեմալականները ցանկանում էին մարել քրդերի շրջանում առկա հակաթուրքական տրամադրությունները, սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումներն էին: Մաավելի շատ վերաբերում էր քրդական հասարակության ստորին խավերին և նպատակ ուներ թշնամացնել քուրդ հասարակ ժողովրդին՝ նրա վերնախավի հետ: Այս բարեփոխումներն ավելի շատ ձևական էին, մեկերեսային և ամեննին էլ նպատակ չունեին բարելավել քրդերի վիճակը, և եթե դրանք իսկապես կյանքի կոչվեին, ապա միայն այն դեպքում, եթե քրդերը թուրքանային: Ավելին, թուրքական կառավարության և Իբրահիմ Թալի բեյի անկեղծ ցանկության դեպքում անգամ այս բարեփոխումներն անհնար էր անցկացնել ոչ արդյունավետ կառավարման պատճառով, քանի որ դրանք հարվածում էին պաշտոնյաների գրպաններին և ազդեցությանը:

Իբրահիմ Թալի բեյն օգտագործեց նման հռչակագրերը քրդական հասարակության ստորին և վերին խավերի միջև թշնամություն սերմանելու, ինչպես նաև իր և կենտրոնական կառավարության հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Մասնավորապես, բնակչությանն ուղղված իր կոչում նա ընդգծում էր, որ տեղական իշխանություններն անտարբեր են հասարակ ժողովրդի տանջանքների նկատմամբ, որոնք նրանք կրում են խոշոր ավատատերերի կողմից: Նա հատկապես նշում էր այն տարածված երևույթը, որ ավատատերերը տեղական իշխանությունից ստանում են այս կամ այն հողի սեփականության փաստաթղթերը և բռնի ուժով կամ դատական կարգով այդ հողերը վերցնում են նրանց իսկական տերերի ձեռքից:

Նա պահանջում էր շուտափույթ կերպով նման ձևով օտարված հողերը վերադարձնել իրենց իսկական տերերին, ինչպես նաև բնակչությունից հարկերը հավաքել իրեն հարմար ժամանակ¹⁰⁶:

Այս ամենով հանդերձ, սակայն թուրքական կառավարությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում հողային հարցին, քանի որ դրա մեջ դիտում էր քրդական վերնախավին ունեզրկելու հնարավորություն, ինչի հետևանքով այն կկորցնեի իր ազդեցությունը քուրդ հասարակ ժողովրդի շրջանում, ինչպես նաև քրդական քոչվոր ցեղերը նստակյաց դարձնելու միակ միջոց:

Թուրքական իշխանությունները դիմեցին դարերով փորձված՝ ազգամիջյան թշնամանքի հրահրմանը: Այս անգամ ես որպես թիրախ ընտրվեցին հայերը: Ընդ որում հայերին որպես թիրախ ընտրելը և նրանց դեմ քրդերին զրգռելու փորձերը պատահական չէր: Քեմալականներին լրջորեն անհանգստացնում էին ֆրանսիական կառավարության կողմից մոտ 40 հզ. հայ փախստականներին Սիրիայում և Լիբանանում տեղավորելու ջանքերը: Ընդ որում՝ հայերի մեծ մասը բնակություն էին հաստատում Թուրքիային սահմանակից շրջաններում, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին քրդերը (Ալեքսանդրետի սանջանք, Հալեպ, Ղամիշլի, Նուսայբին, Ջեզիրե և այլն):

Հայ-քրդական մերձեցումը, որն արագացել էր շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո, լրջորեն անհանգստացնում էր Թուրքիայի իշխանական շրջանակներին: Թուր-

քական մամուլը մեղադրում էր ֆրանսիական իշխանություններին՝ հայերին Թուրքիայի հետ սահմանակից շրջաններում դիտավորյալ բնակեցնելու մեջ: Այդ թերթերը «ապացուցում էին», որ Ֆրանսիան նպատակ ունի այդ հողերի վրա ստեղծել մի նոր Հայաստան, այդպիսով զրգռելով տեղի մահմեդական բնակչությանը՝ հայերի ու ֆրանսիացիների դեմ: Թուրքական իշխանությունները, սակայն, չէին բավարարվում միայն իրենց ենթակա մամուլի միջոցով պայքար տանելով: Նրանց հաջողվեց այդ գործընթացի մեջ ներքաշել մի շարք արաբական թերթերի, ինչպես նաև զինել և հայերի դեմ ուղղել տեղի թափափուկներից հավաքված հրոսակախմբերին¹⁰⁷:

Սակայն այս բոլոր քայլերը չտվեցին սպասված արդյունքները: Քրդերն ու արաբները կուլ չտվեցին «նոր Հայաստան» անվանումով խայծը, իսկ այս ազգերի մոտ առկա թուրքերի հանդեպ ատելությունն ի սկզբանե անհաջողության էր դատապարտում ցանկացած ծրագիր: Այդ ժամ քեմալականները հնարեցին հայերի համար մի նոր մեղադրանք, որով նրանք «բացահայտում էին» տեղի բնակչության ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակի գաղտնիքը: Այդ մեղադրանքը մաքսանենգությունն էր: Խնդիրն այն էր, որ իշխանությունների վարած գիշատչական, անմարդկային տնտեսական և հատկապես հարկային քաղաքականության արդյունքում Թուրքիայի հարավային և արևելյան վիլայեթները գտնվում էին աղետալի վիճակում: Ինչպես գրում է մի թուրք լրագրող, որն այդ ժամանակ շրջագայել էր

¹⁰⁶ Шейх Гасратян М. А., указ. соч., с. 138.

¹⁰⁷ Шейх «Դիօշակ», Փարիզ, 1929, N 6-7, էջ 211:

Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում, մարդիկ իրար էին խառնում գարու հատիկները, ընկույզի կեղևները, եգիպտացորենի ցողունները և ուտում այն¹⁰⁸։ Սովից և հիվանդություններից մահացությունները մեծ չափեր էին ընդունել (Մալաթիայում օրական մահանում էր 40-50, իսկ Մեզրեում՝ 8-10 հոգի)։ Իրավիճակը լրացնում էին բազմաթիվ հրոսակախմբերը, ովքեր սովից դրդված՝ թալանում էին այն ամենը, ինչը կարելի էր թալանել։ Արդյունքում ոչ ոք չէր համարձակվում Թուրքիայի կենտրոնական և արևմտյան շրջաններից սննդամթերք և լայն սպառողական այլ ապրանքներ բերել հարավային և արևելյան վիլայեթները։ Այս ամենի պատճառով ապրանքների գները շատ բարձր էին և դրանք գրեթե չէին ճարվում։ Իսկ Սիրիայում Ֆրանսիայի կողմից վարած խելացի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ տիրում էր առատություն և Թուրքիային սահմանակից շրջաններում գները մի քանի անգամ ցածր էին։ Սակայն թուրքական կառավարությունը, տեղական արտադրողին պաշտպանելու պատրվակով (իսկ իրականում՝ սիրական և թուրքական քրդերի միջև կապերը խզելու, ինչպես նաև՝ Ֆրանսիայի ազդեցությունը չեզոքացնելու համար) արգելում կամ բարձր մաքս էր սահմանում սիրիական ապրանքների վրա։ Այդ պատճառով լայն ծավալների հասավ մաքսանենգությունը, որի մեջ ներգրավված էին նաև մեծ թվով հայեր։ Ուստի քեմալականները ապրանքների թանկացման մեղքը գցեցին հայերի վրա՝ քրդերի դժգոհության սլաքն ուղղելով նրանց դեմ։ Նրանք

պատերազմ հայտարարեցին մաքսանենգության և մասնավորապես հայերի դեմ՝ ըստ իրենց, դառնալով քրդերի փրկիչը հայ հարստահարիչներից։ Այս ծրագրին ավելի մեծ շուք տալու նպատակով Դիարբեքիր է ժամանում Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարար Շյուքրյու Քայան ու հեռագրով հաղորդում է Անկարա, թե մաքսանենգությունն այստեղ ահռելի չափերի է հասել և դրանում մեղավոր են հայերը։ Թուրքական կառավարությունը մաքսանենգությունը հավասարեցնում էր հայրենիքի դավաճանության՝ այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով։ Մեղադրելով Ֆրանսիային՝ Թուրքիայի հանդեպ թշնամական գործողություններ կատարելու (այսինքն՝ հայերին Թուրքիայի հետ սահմանի երկայնքով բնակեցնելու մեջ), թուրքական մամուլը որպես թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների բարելավման նախապայմաններից մեկը առաջարկեց, որպեսզի Ֆրանսիան Սիրիայի ու Լիբանանի հայերին տեղափոխի Թունիս և Ալժիր։ Սակայն թուրքերին ոչինչ չօգնեց, և ինչպես համաճարման ու սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների, այնպես էլ քրդերին հայերի դեմ հրահրելու սադրանքները ձախողվեցին։ Քրդերի գերակշիռ մասը շատ լավ հասկանում էր, որ իրենց դժբախտությունների միակ մեղավորը թուրքերն են, իսկ ավելի կոնկրետ՝ քեմալականները։

Սակայն քրդերի համար ամենամեծ չարիքը քեմալականների կողմից իրականացվող բռնի թուրքացման քաղաքականությունն էր, որն իսկական պատուհաս էր դարձել նրանց համար՝ պառակտելով առանց այդ էլ պատերազմներից և ապստամբություններից բզկտված քուրդ ժողովրդին։ Պանթուրքիզ-

¹⁰⁸ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, N 4, էջ 121։

մի գաղափարախոսությունը քարոզելու գործում առաջատարներից մեկը թուրքական մամուլն էր: Այսպես՝ «Միլլիեթ» թերթը, քննության ենթարկելով թուրքացման քաղաքականության արդյունավետությունը, գտնում էր, որ այն ընթանում է շատ դանդաղ տեմպերով և որ իրենք անհամբեր սպասում են այն օրվան, երբ պետության կողմից իրականացվող քաղաքական և վարչական բարեփոխումները վերջապես կտան իրական արդյունքներ, քանի որ, այն օրը, երբ քաղաքացիների միջև կհաստատվի լեզվական և նպատակային միատարրություն, իրենք կստանան հզոր մի ուժ¹⁰⁹:

Նույն թերթի հոդվածագիր Մահմուդ Բեյը, մեկնաբանելով թիվ 1239 օրենքի ընդունումը ԹԱՄԺ-ի կողմից, գտնում էր, որ արևելյան վիլայեթների բնակչությունը հանդարտվել է, քանի որ իրենց համարում են թուրք և Թուրքիայի մի մասնիկը, իսկ նրանք, ովքեր իրենց համարում են ոչ թուրքեր, ձգտում են թուրք ազգի պառակտմանը¹¹⁰:

Իր ազգայնական հոդվածներով «Միլլիեթից» հետ չէր մնում «Աքշամը». «Փոքրամասնության համար երկու ճամփա կա կա՛մ իրապես կապվել այս հայրենիքին և պետությանը, կա՛մ՝ հեռանալ: Փոքրամասնություն կոչված տարրերի համար ուրիշ ելք չկա, քան ընդունել իրենց պատկանած պետական լեզուն, մշակույթը և ձուլվել: ... Իբրև թրքահպատակ՝ այս երկրի մեջ ապրողների շահը կպահանջի թրքանալ: ... Այն տարրերը, որոնք կպնդեն, որ թուրք են, կամ կուզեն թուրք դառնալ, պար-

տավոր են թուրքական դպրոց տանել իրենց զավակներին»¹¹¹: Նույն օրվա իր համարում «Միլլիեթը»-ը կարծես տրամաբանական ավարտին էր հասցնում «Աքշամի» մտքերը՝ գրելով. «Թուրք ազգը կատարելապես արթուն է: Թող սա հասկացողները չհասկացողներին բացատրեն»¹¹²: Նման մտքերով ողողված էին թուրքական թերթերը և դա դիտվում էր որպես բնական և տրամաբանական մի ընթացք:

Թե՛ մամուլի, և թե՛ հասարակական կազմակերպությունների տեսակետը մոտավորապես հետևյալն էր. դարեր առաջ սուլթանները մեծ սխալ կատարեցին, երբ փոխանակ ջարդելու կամ թուրքացնելու՝ փոքրամասնություններին առանձնաշնորհներ տվեցին: Ու հիմա իրենք սրբագրեցին այդ սխալը, և այն պետք է տանեն մինչև նրա տրամաբանական վախճանը, և եթե ազգային փոքրամասնությունները չեն ցանկանում ենթարկվել նոր փորձանքների, ապա պետք է թրքանան:

Քրդաբնակ վիլայեթների թրքացման գործընթացին բացի պետական մարմիններից և տարբեր գերատեսչություններից, ներգրավվել էր նաև «Թյուրք օջաղը» (Türk ocağı) («Թուրքական օջախ») կազմակերպությունը՝ իր լայնորեն սփռված մասնաճյուղերի ցանցով¹¹³: Դրանք հիմնադրվել էին դեռևս 1912 թ.

¹¹¹ «Akşam», İstanbul, 15.03.1928, s. 1:

¹¹² «Milliyet», İstanbul, 15. 03. 1928, s. 1:

¹¹³ «Թյուրք օջաղների» մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Üstel Fusun, İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları, 1912-1931, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2010, ինչպես նաև՝ Колесников Александр Антонович, Народные дома в общественно-политической и культурной жизни Турецкой республики, Москва, Наука, 1984.

¹⁰⁹ St 'u «Milliyet», İstanbul, 28.03.1928, s. 1:

¹¹⁰ St 'u «Milliyet», İstanbul, 13.05.1928, s. 1:

երիտթուրքերի կողմից և նպատակ ունեին տարածել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը Օսմանյան կայսրությունում: Հետագա տարիներին՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Օսմանյան կայսրության պարտության և երիտթուրքերի իշխանությունից հեռացվելու հետևանքով, «Թյուրք օջաղ»-ները անկում ապրեցին: 1924 թ., երբ Մ. Քեմալը հաղթանակ էր տարել իր արտաքին թշնամիների նկատմամբ, նա ձեռնամուխ եղավ ազգային փոքրամասնությունների թրքացման քաղաքականությանը: Այդ ժամանակից «Թյուրք օջաղ»-ները նոր կյանք են ստանում: Քեմալականները պետական հոգածության ներքո են առնում նրանց, իսկ վերջիններս է՛լ ավելի մեծ եռանդով են լծվում թրքացման գործին: Նրանց բազմաթիվ անդամները մեկնում են քրդաբնակ վիլայեթներ, որտեղ կենտրոնական և տեղական պաշտոնյաների հետ միասին ձեռնամուխ են լինում քրդերին թրքացնելուն, Ընդ որում, նրանք իրենց հետ բերում են նաև արևմտյան մշակույթ՝ պարեր, թենիս և այն, որոնք մինչ այդ սահմանափակ չափերով իրագործում էին որոշ սպաներ և պաշտոնյաներ:

Քրդերի և քրդերենի նկատմամբ հալածանքներն ավելի խստացան և ընդունեցին ավելի կանոնակարգված ձևեր: Օտտոմանյան բանկի արևելյան վիլայեթներում եղած երկու մասնաճյուղերից աշխատանքից ազատվեցին բոլոր ոչ թուրքերը, որոնց մեջ գերակշիռ թիվ էին կազմում քրդերը¹¹⁴: Պաշտոնապես արգելված էր քրդերեն լեզուն, նախակրթարաններում և

¹¹⁴ St. 'u McDowall D., ot. cit., p. 201.

դպրոցներում դասավանդումը տարվում էր միայն թուրքերենով: Այդ նպատակի իրագործման համար կառավարությունն արևելյան վիլայեթներ ուղարկեց 250 ուսուցիչների, որոնց մեծ մասը «Թյուրք օջաղ»-ների անդամներ էին¹¹⁵: Կրթություն, նշանակում էր թրքացում: Յուրաքանչյուր քաղաքաբնակ, կրթություն ստացած քուրդ երիտասարդ գիտեր, որ իր ապագան կախված է նրանից, թե որքան լավ է նա տիրապետում թուրքերեն լեզվին: Իսկ բանակ զորակոչված քուրդ երիտասարդներն անխտիր կերպով ուղարկվում էին ծառայության երկրի արևմտյան վիլայեթներ, որտեղ նրանք պետք է դառնային «պարտաճանաչ թուրքեր»¹¹⁶:

Քրդաբնակ վիլայեթների որոշ մասերում թրքացման քաղաքականությունը գրանցել էր որոշակի հաջողություններ: Օրինակ՝ Այնթապում և Ուրֆայում, որտեղ քրդերը կազմում էին բնակչության 50%-ը, արաբների հետ միասին համաձայն էին թուրք գրվելու: Քեմալականների նկատմամբ դրական էին վերաբերվում Մարաշի, Խարբերդի շիա քրդերը, քանի որ նրանց շնորհիվ իրենք պետական մակարդակով ազատվել էին սուննի մեծամասնության բռնաճնշումներից: Ավելին՝ քեմալական իշխանությունն այժմ ամեն կերպ ճնշում էր սուննի հոգևորականներին, ավատատերերին՝ զրկելով նրանց նյութական և ֆինանսական, հետևաբար՝ քաղաքական ազդեցություններից¹¹⁷:

¹¹⁵ St. 'u «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, N 1, էջ 23.

¹¹⁶ McDowall D., ot. cit., p. 202.

¹¹⁷ St. 'u McDowall D., ot. cit., p. 202.

Թուրքական իշխանություններն առանձնահատուկ եռանդով թրքացնում էին Արևմտյան Հայաստանում և նրա հարակից շրջաններում մնացած հայերին¹¹⁸։ Թուրքիայի այլ վայրերում՝ Ստամբուլում, Իզմիրում, թրքացման գործընթացը տարվում էր ավելի զգույշ։ Իսկ ահա երկրի արևելքում, որտեղ արգելված էր օտարերկրացիների մուտքը, թուրքական իշխանությունները ինքնադրսևորվում էին իրենց ողջ «փայլով»։ Այդ ժամանակ մոտավոր հաշվարկով 30-40 հազար հայերի, մեծ մասամբ՝ կանայք և երեխաներ, որոնց ցրել էին բազմաթիվ գյուղերով, արգելել էին իրենց գյուղերից դուրս գալ և շփվել իրար հետ։ Նրանց դնում էին այնպիսի վիճակի մեջ, երբ պետք է կա՝ մ հեռանային, կա՝ մ էլ՝ թրքանային։ Սակայն, երբ որևէ մեկը որոշում էր հեռանալ, նրա ձեռքից խլում էին ամեն ինչ և նա հասնում էր Ստամբուլ կամ Սիրիա սովահար և ցնցոտիների մեջ¹¹⁹։

Ավելորդ է ասել, որ քեմալականներն արգելում էին հայերին դպրոց կամ եկեղեցի ունենալ, իսկ շինությունները բռնագրավվում էին կառավարության կողմից և վաճառվում, կամ օգտագործվում էին այլ նպատակներով։ Սերաստիայում 1927 թ. մնացել էր 1800 հայ, որոնց ձեռքից կառավարությունը խլել էր դպրոցները, եկեղեցիները, վանքերը, ինչի հետևանքով 250 երեխա մոտ երկու տարի թափառում էր փողոցներում։ Նույն վիճակն էր Արաբկիրում, որտեղ մնացել էր ընդամենը 800 հայ։

¹¹⁸ Քեմալական Թուրքիայում հայերի վիճակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խանլարի (Խանլարյան) Կարեն, Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետությունում (1923-2005), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2005։

¹¹⁹ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 6-7, էջ 122։

Դիարբեքիրում մնացել էր 200 տուն հայ, իսկ շրջանում՝ ևս 400 տուն, որոնք նույնպես զրկված էին դպրոցներ և եկեղեցի ունենալու իրավունքից, ինչի արդյունքում կրոնական արարողությունը կատարում էին ասորի քահանաները։ Քեմալականներն ամեն կերպ ձգտում էին զլխատել փոքրաթիվ հայ համայնքները։ Եթե որևէ համայնքի հոգևորականը գործով մեկնում էր Պոլիս, թուրքական իշխանությունները նրան այլևս թույլ չէին տալիս վերադառնալ, որից հետո Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանին արգելում էին նշանակել նոր սպասավորի։ Պետք է ընդգծել, որ թուրքական բնակչությունն էլ աչալուրջ հսկում էր հայերին, և եթե հայերը հավաքվում էին մեկի տանը՝ աղոթելու, ապա թուրք երիտասարդները և երեխաները քարերով և փայտերով ջարդում էին այդ տան ապակիները և դռները¹²⁰։

Վիճակը քիչ էր տարբերվում Ստամբուլում։ Այստեղ քեմալականները պայքարում էին հայկական դպրոցների դեմ, ընդ որում՝ անթաքույց և ծայրահեղ ազգայնական ձևերով։ «Աքշամ» թերթի թղթակիցներից մեկը վրդովմունքով գրում էր, որ հայկական դպրոցում ո՛չ աշակերտները, ո՛չ էլ հսկիչները թուրքերեն չէին խոսում։ Շարունակելով իր միտքը, նա նշում էր, որ նույն իրավիճակն է տիրում փողոցում, շոգենավերում, շոգեկառքերում, որտեղ ազատորեն համարձակվում են խոսել հայերեն, հունսարեն, հրեերեն¹²¹։

«Աքշամից» հետ չէր մնում «Վաքըթը»։ «Մենք վեհանձնորեն մեր փառավոր անունը շնորհեցինք մեր բոլոր հայրենակիցներ-

¹²⁰ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 6-7, էջ 123։

¹²¹ Տե՛ս «Akşam», İstanbul, 03.10.1927, s. 2.

բուն: Ներկայիս բոլոր հայրենակիցներու անցագիրներուն մեջ «թուրք» բառը նշանակած է: Դժբախտաբար, երբեք չէ քննած, թե մարդ մը ինչպես կարելի է սրտի, գաղափարի և զգացմունքի միություն հաստատել, երբ հրեաները, հայերը և յոյները ամեն տեղ իրենց լեզուներով կը խօսին»¹²²: Որպեսզի ուղղվի այս «ահավոր սխալը», թերթը առաջարկում էր փոխել դպրոցների ծրագրերը, որպեսզի ծնունդով ոչ թուրքերը դառնան իսկական թուրք: Եւ ոչ միայն դպրոցները, այլև մանկապարտեզները և նախակրթարանները, ինչի արդյունքում 30 տարվա մեջ թուրքական մշակույթը կատարելապես կտիրի ամենուրեք:

Թուրքական կառավարությունը 1927 թ. դրությամբ արդեն իր լիակատար հսկողությունն էր հաստատել նախակրթարանների և վարժարանների հանդեպ: Նշանակվել էր հատուկ պաշտոնյա՝ մեարիֆ, որն իրականացնում էր հսկողությունն ուսումնական հաստատությունների վրա, իսկ ազգային փոքրամասնությունները պարտավոր էին կատարել նրա բոլոր հրահանգերը: Թուրքերեն լեզվի և Թուրքիայի պատմության և աշխարհագրության դասերը տալիս էին թուրքական կառավարության կողմից նշանակված թուրք ուսուցիչները, որոնց աշխատավարձը վճարում էին ազգային փոքրամասնությունները: 1927 թ. նոր հրահանգի համաձայն՝ նախակրթարանների վերջին երկու դասարաններում դասավանդվող ընդհանուր պատմության և աշխարհագրության առարկաները ևս պետք է տարվեին թուրքերեն լեզվով և թուրք ուսուցիչների կողմից¹²³:

¹²² Մեջբերումն ըստ «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, N 12, էջ 370:

¹²³ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, N 12, էջ 370:

Ահա այդպես, քայլ առ քայլ, քեմալական իշխանությունները ազգային փոքրամասնություններին ձուլում էին համաթուրքական կաթսայի մեջ՝ անկախ նրանց կրոնական և լեզվական պատկանելությունից: Եվ եթե անպաշտպան մնացած ազգային փոքրամասնությունները անգոր էին դիմակայել այս գործընթացին՝ իրենց թվաքանակի նվազման և թուլության պատճառով, ուստի նրանց մնում էր կամ հեռանալ Թուրքիայից, կամ՝ թրքանալ, ապա քրդերը, լիներով շատ անգամ ավելի բազմաքանակ, կազմակերպված և ունենալով զգալի թվով զինված ջոկատներ, ակտիվորեն պայքարում էին քեմալականների ծրագրերի դեմ ու շատ անգամ ստիպում էին նրանց գնալ զիջումների և սիրաշահումների:

Քրդերն ուշքի գալով շեյխ Սայիդի ապստամբության ճնշումից հետո թուրքերի իրագործած կոտորածներից և հասկանալով իրենց սխալները, ավելի կազմակերպված ձևով էին պայքարում թուրքական իշխանությունների դեմ: Արևմտյան Հայաստանում և նրան հարակից քրդաբնակ երկրամասերում բռնկվել էին մեծ ու փոքր ապստամբություններ, որոնք ճիշտ է, ճնշվում էին թուրքական բազմաքանակ զորքերի կողմից, սակայն նրանց պատճառում էին զգալի կորուստներ և պահում լարված վիճակում: Թուրքական զորքերը չէին համարձակվում 150 հոգուց պակաս ջոկատով որևէ տեղ գնալ: Շատ վայրերում թուրքերի իշխանությունը սահմանափակվում էր տվյալ շրջանի բազմամարդ քաղաքներով, որտեղ տեղակայված էին խոշոր կայազորներ, իսկ դրանց սահմանից դուրս դրության տերերը քուրդ ապստամբներն էին: Օրինակ, Վանի վիլայեթում գորբե-

ըը տեղակայված էին Վան, Արճեշ, Բաշքալե, Սարայ քաղաքներում: Դրությունը թուրքերի համար այնքան վտանգավոր էր, որ պարեկության և հետախուզության նպատակով Վանից բարձրանում էին ռազմական օդանավեր, որոնք հետախուզում էին քրդական գավառները մինչև Մոկս և Կարկառ, քանի որ հետախուզությունը ցամաքային ուժերով իրականացնելը խիստ վտանգավոր էր: Սակայն օդային կապը նույնպես անվտանգ չէր: 1927 թ. սեպտեմբերի վերջին Բայազետի մոտ ապստամբներին հաջողվում է խփել թուրքական ռազմական մի ինքնաթիռ, որը բացի հետախուզությունից, կատարում էր նաև կապավորի դեր, քանի որ քրդական ջոկատները ոչնչացնում էին հեռագրական սյուները:

Ինչպես տեսնում ենք՝ արևելյան վիլայեթներում փաստորեն ընթանում էին պատերազմական գործողություններ: Քրդական շարժումը շարունակում էր ամրապնդվել՝ աչքի առաջ ունենալով ցեղասպանության ենթարկված հայերին բաժին ընկած ճակատագիրը: Պատճառն ակնհայտ է. շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո քեմալականների ձեռնարկած քայլերում հստակորեն երևում էին 1915-ին հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացված հանցագործության տարբեր բաղադրատարրերը՝ տեղահանություն, բռնի թրջացում, ունեցվածքի բռնագավթում և այլն: Իսկ դա իր հերթին մի կողմից ամրապնդում էր քուրդ ժողովրդի դիմադրական կորովը, իսկ մյուս կողմից առաջ էր բերում հայերի հետ մերձենալու անկեղծ ձգտումներ: Արդյունքում թուրք-քրդական հարաբերություններում առաջ եկած անդունդը խորանում էր, իսկ հայ-քրդական հարա-

բերություններում ստեղծվում էին երկխոսության ու միմյանց հասկանալու նվազագույն պայմաններ ու նախադրյալներ:

Քեմալականների կողմից տարվող քրդատյաց քաղաքականությունը, և հատկապես՝ շեյխ Սայիդի ապստամբության գազանաբարո ճնշումը, նրանց դեմ հանեց նաև այն քրդական ցեղերին, որոնք չէին մասնակցել այդ ապստամբությանը և նույնիսկ նրանց, ովքեր օգնել էին քեմալականներին ճնշելու այն: Քրդերը վերջապես հասկացել էին, որ թուրքերն իրենց առջև նպատակ են դրել ոչնչացնել քրդական տարրը Թուրքիայում՝ անկախ իրենց քաղաքական, լեզվական, կրոնական և դասային պատկանելիությունից: Արյան վրեժի, ազգային ոտնահարված իրավունքները պաշտպանելու համար հազարավոր քրդեր զենքը ձեռքերին մարտի էին բռնվում թուրք ոստիկանների, ժանդարմների և զինվորների հետ՝ անխնա ոչնչացնելով նրանց: Որպես վրեժ՝ գազանաբար ոչնչացված հազարավոր անզեն և անմեղ քրդական խաղաղ բնակչության՝ ծերերի, կանանց և երեխաների, քրդական ջոկատները սկսեցին ոչնչացնել թուրքական խաղաղ բնակչությանը:

1926-ի գարնանը քրդական շարժումը վերսկսվեց նոր թափով: Շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո Միքիա փախած Էմին աղայի և Հաջոյի ջոկատները մարտ ամսին արդեն անցան թուրք-սիրիական սահմանը և հասան մինչև Միդյաթ: Թուրքական կառավարությունն այս ապստամբությունը ճնշելու համար այդ շրջան ուղարկեց 2-րդ, 12-րդ և 48-րդ դիվիզիաների զորամասերը: Տեղի ունեցած մարտերում ապստամբները պարտություն կրեցին և ցրվեցին: Նրանց ղեկավար-

ներից ոմանք, ինչպես օրինակ Ջեմիլ Չեթոն, Արդուլբերիմը բռնվեցին և ուղարկվեցին Դիարբեքիր՝ Անկախության դատարանի առջև կանգնելու համար, իսկ Էմին աղային, Հաջոյին, Նուհի բեյին հաջողվեց խույս տալ ձերբակալումից և նորից անցնել Իրաք և Սիրիա¹²⁴:

1926 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին ծագում են ապստամբության նոր օջախներ: Վանա լճի մոտ 600 հոգանոց քրդական ջոկատը մարտի է բռնվում թուրքական զորքերի հետ, որը տևում է 7 ժամ: Միաժամանակ նմանատիպ մի ճակատամարտ է տեղի ունենում Բիթլիսից 20 կմ հեռավորության վրա: Ապստամբներին հաջողվում է ջախջախել այդ շրջանում տեղակայված թուրքական զորքերին, որոնց հրամանատարն էր Սուլեյման Սաբրի բեյը: Ապստամբները գրավում են մի շարք քաղաքներ և բազմաթիվ գյուղեր, ինչպես նաև մեկ թնդանոթ և մեծաքանակ այլ սպառազինություններ, իսկ Ջուլամերիկում նրանք գերևարում են տեղի վալիին¹²⁵:

Լիջեում, որտեղ ընդամենը մեկ տարի առաջ տեղի էին ունենում կատաղի մարտեր՝ շեյխ Սայիդի ուժերի և թուրքական կառավարության զորքերի միջև, գործում էր ապստամբական մի խոշոր ջոկատ՝ շեյխ Թահիրի հրամանատարությամբ: Այդ ջոկատը 3 տարի շարունակ ծանր հարվածներ էր հասցնում թուրքերին:

Գնալով նորանոր քրդական ցեղեր էին ապստամբում քեմալական իշխանությունների դեմ: 1926-ի աշնանը ջեֆալի, հա-

սանան և հայդարան ցեղերը հասկանալով, որ իրենց բնակության վայրերում ապստամբություն բարձրացնելով չեն կարողանա դիմակայել գերակշիռ թուրքական զորքերին, նահանջեցին դեպի Արարատ լեռը և այնտեղ ապստամբություն բարձրացրին: Մեծ և Փոքր Արարատների միջև գտնվող թամբարդը, որը թուրքերը կոչում էին «քիրե», դարձավ քրդական ապստամբական շարժման նոր գլխավոր օջախն ու հենակետը: Ողջ 1926-1927 թթ. ընթացքում այս ջոկատները հանդուգն մարտաբաշակներ էին կազմակերպում դեպի Խնուսի, Վարդոյի, Մուշի, Ճապաղջրի, Դերջանի, Գենջի, Լիջեի և այլ շրջաններ: Թուրքական կառավարությունն ապստամբների դեմ կենտրոնացրեց մեծաքանակ ուժեր, այդ թվում՝ ինքնաթիռներ, սակայն չկարողացավ հաղթել նրանց¹²⁶:

1926 թ. ամռանը մի նոր ապստամբություն է ծագում Փերվարի սանջաքում, շեյխ Աբդուռահման և Հանի եղբայրների գլխավորությամբ: Քեմալականներն այդտեղ նետեցին մեկ հետևակային գունդ: 17 օրվա համատ մարտերից հետո միայն հաջողվեց ճնշել ապստամբներին¹²⁷:

1926 թվականի հոկտեմբերին Հաքյարիի վիլայեթի Ջուլամերիք սանջաքում, Բեյթ Շեբաքում և Վանի վիլայեթի Նորդուզ (Նորդուզ) սանջաքում բնակվող էրթուշ, գոյան, ջիրգի, շերիֆան ցեղերն իրենց աղաների ղեկավարությամբ ապստամբում

¹²⁴ Տե՛ս Գасратян М. А., указ. соч., с. 121.

¹²⁵ Տե՛ս Գасратян М. А., указ. соч., с. 121.

¹²⁶ Տե՛ս Բայրուրյան Վ. Ա., XX դարի 20-30 – ական թվականների քրդական ապստամբությունները և թուրք – իրանական հարաբերությունները, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XXI, Երևան, 2002, էջ 12:

¹²⁷ Տե՛ս Sadillili V., ibid., s. 120.

են թուրքական տիրապետության դեմ: Ապստամբների թիվը հասնում էր մոտ 5000 հոգու: Ապստամբությունը սկսվելով Հաքյարիում, 4 ամիս անց այն տարածվել էր Վանի վիլայեթի Նորդուզլու սանջաքում: Այդտեղից ապստամբների ուժերը էրթուշ ցեղի առաջնորդ Նորդուզլու Լեսքիի և նրա եղբայր Աբուբեքիրի ղեկավարությամբ մտան Բեյթ Շեբաբ սանջաք, որտեղից անցնելով Լիվինի շրջան՝ միացան գոյան և այլ ցեղերի հետ: Բեյթ Շեբաբում շեյխ Էնվերի ուժերը գերի են վերցնում շրջանի զինվորական հրամանատար հարյուրապետ (մայոր-Ա. Ս.) Նուրիին, ինչպես նաև զինվորական և քաղաքացիական այլ ծառայողների, փակում են պետական բոլոր հիմնարկները և ոչնչացնում տեղի 2 սահմանապահ գումարտակ: Նրանց դեմ ուղարկվեց առաջին հետևակային գունդը գնդապետ Ալի Թիմուրի հրամանատարությամբ, որը մեկ տարի անհաջող փորձում էր պարտության մատնել ապստամբներին և միայն 1927թ. աշնանը Գոյան շրջանի Չեմե Շեհյան վայրում հաջողվում է ցրել նրանց: Ապստամբների առաջնորդներից Նորդուզլու Աթաբեքիրը, նրա եղբայր Լեսքին և Լիվինլի Իսմայիլ աղան անցան Իրաք, իսկ գերի վերցվածների մեծ մասը գնդակահարվեց¹²⁸:

1926 թ. մարտին ապստամբեց Մարդին վիլայեթի Նուսայբին սանջաքում բնակվող հների ցեղը՝ իր առաջնորդ Շըրը Հաջոյի զլխավորությամբ: Նրանց դեմ ուղարկվեց 41-րդ թուրքական դիվիզիան, որին հաջողվեց մի քանի օրվա ընթացքում

¹²⁸ Տե՛ս Sadillili V., ibid., s. 121.

ճնշել այն: Շըրը Հաջոն իր որդիների և ողջ մնացած զինակիցների հետ անցավ Սիրիա¹²⁹:

1926 թ. հոկտեմբերի 7-ին ապստամբում է Դերսիմի քոչուշաք ցեղը: Էյլազիզի կայազորի հրամանատար գնդապետ Մուսթաֆա Մուղլալըն կառավարական զորքերը, ինչպես նաև թուրքական կառավարությունը հավատարիմ քրդական ցեղերի զինված ջոկատները տեղակայում է Չմշկածագ, Արաբկիր, Կամախ, Էյլազիզ գծով, որպեսզի շրջապատի, մեկուսացնի քոչուշաք ցեղը: Դեռ հոկտեմբերի 6-ի ողջ օրվա ընթացքում թուրք ժանդարմները և նրանց կցված քրդական ջոկատները Գյոզերեք գյուղից արևմուտք ընկած հատվածը մաքրեցին ապստամբներից: Այս գործողությունը յուրահատուկ ազդանշան էր և ապստամբների պատասխանը չհապաղեց: Արդեն հոկտեմբերի 7-ի գիշերը 40-50 ապստամբներ հարձակվում են թուրքական բանակի 10 գնդի 3-րդ գումարտակի վրա: Կատաղի ճակատամարտը շարունակվում է մինչև առավոտ, որից հետո մեծ թվով զոհեր և վիրավորներ տված ապստամբները քաշվում են դեպի Քըրքլար Թեփեսի և Թեղար գյուղերը՝ միանալու իրենց զինակիցների հետ: Այս գյուղերում, սակայն, նրանց մեծ մասն ընկնում է թուրքական հրետանու և գնդացիների կրակից: Չբավարարվելով այդ ամենով՝ թուրքական հրամանատարությունը Էյլազիզից ինքնաթիռ է պահանջում, որը ռումբեր է նետում Թեղար և Ալի Բողազը գյուղերի վրա, որից հետո թուրքական զորքերը գրոհով գրավում են դրանք: Մինչև հոկտեմբերի 15-ը գերի

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123:

է հանձնվում մոտ 100 ապստամբ: Մակայն ապստամբների ցրված ջոկատները դեռ անհանգստացնում էին թուրքական իշխանություններին: Հարցը մեկընդմիջտ փակելու համար գործի է դրվում ողջ 7-րդ կորպուսը, որը շրջափակում է ողջ շրջանը և հետևողականորեն սեղմելով օղակը՝ մաքրում այն ապստամբներից: Այդ գործողությունը շարունակվում է մինչև նոյեմբերի 30-ը, որի ժամանակ գոհվում է 1 սպա և 35 զինվոր, իսկ 2 սպա, 65 զինվոր էլ վիրավորվում են: Ձոհվում է ապստամբների մեծ մասը, ավելի փոքր մասը ձերբակալվում է, և միայն աննշան հատվածին է հաջողվում դուրս պրծնել շրջապատումից: Մոտ 2500 ձերբակալված քրդերից 1700 -ի նկատմամբ կայացվեց մահվան դատավճիռ¹³⁰:

Քեմալական կառավարության համար անհանգիստ էր նաև 1927 թվականը: Քրդական հուզումներն ընդգրկեցին Բայազետի, Մանազկերտի և Մուշի շրջանները: Աշնանը մի հզոր ապստամբություն է բռնկվում Գենջ-Բալուի շրջանում: Շեյխ Սայիդի ողջ մնացած զինակիցներին հաջողվում է հավաքել մոտ 2500 մարտիկներ և ամրանալ Դիարբեքիր վիլայեթի Լիջե սանջաքի հյուսիսային, Կուլփի (Խուլբ) սանջաքի արևմտյան և Եփրատ գետից հարավ ընկած շրջաններում: Թուրքական 7-րդ կորպուսի հրամանատարությունը ապստամբներին շրջափակելու նպատակով հյուսիսից շրջանը փակում է 19-րդ հետևակային և 3-րդ ժանդարմական գնդերով, արևելքից՝ 63-րդ գնդով, արևմուտքից՝ 62-րդ գնդով, և հարավից 12-րդ գնդով՝ մեկ այլ զուամար-

տակի հետ: Մարտական գործողությունները սկսվում են 1927 թ. հոկտեմբերի 7-ին և տևում են 1 ամիս: Ապստամբությունը ճնշվում է, գոհվում են մոտ 2000 ապստամբ քրդեր¹³¹: Ինչպես այստեղ, մնացած վայրերում նույնպես (Բայազետ, Մանազկերտ, Մուշ) թուրքական զորքերն անասելի վայրագություններով ճնշում են ապստամբությունը. հրետանու կրակով ոչնչացվում է 340 գյուղ՝ իրենց բնակիչներով, իսկ ողջ մնացածներին ողջակիզում են: Մակայն, մայիսին կրկին ապստամբում են Սաաունի քրդերը, որոնք օգնություն էին ստանում Սիրիայի իրենց ազգակիցներից: Այս ապստամբությունը նույնպես դաժանորեն ճնշվում է¹³²:

Թեև 1925-1927 թթ. տեղի ունեցած ապստամբություններն իրենց ծավալով էականորեն զիջում էին շեյխ Սայիդի ապստամբությանը և թուրքական իշխանությունների համար լուրջ վտանգ չէին ներկայացնում, սակայն կային երկու տարածաշրջաններ, որոնք լուրջ անհանգստություն էին պատճառում Անկարային: Դրանք էին՝ Արարատը և Դերսիմը: Նրանցից ամենավտանգավորը, ըստ քեմալականների, Դերսիմն էր, քանի որ այն անհամեմատ ավելի մեծ էր, և եթե պայթեր, ապա իրենց համար չափազանց դժվար կլիներ այն ճնշել: Շնորհիվ այն բանի, որ Դերսիմի քրդերը շեյխ Սայիդի ապստամբության ժամանակ չմիացան շարժմանը, թուրքերը փրկվեցին ավելի մեծ աղետից: Եվ զարմանալի չէ, որ թուրքերը, չնայած այն բանի, որ Արարատում հասունանում էր ապստամբություն, սկզբում

¹³⁰ St 'u Sadillili V., ibid., s. 124.

¹³¹ St 'u նույն տեղում:

¹³² St 'u Аванесов С. С., указ. соч., с. 58.

իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել էին գլխավորապես Դերսիմի վրա:

1926 թ. դեկտեմբերի 28-ին Խարբերդի Անկախության դատարանը 96 դերսիմցի քրդերի գործով կայացրեց դատավճիռներ, ըստ որոնց ութ¹³³ կամ տասներեք հոգի¹³⁴ դատապարտվեցին մահվան, տասնչորս հոգի՝ այլ ծանր պատիժների, իսկ ութսուներեքը, որոնց թվում՝ կանայք և երեխաներ, աքսորի: Այս ամենը, բնականաբար, առաջ էր բերում դերսիմցիների դժգոհությունը. Դերսիմը նմանվում էր վառողով լի մի տակառի, որը պատրաստ էր ամեն վայրկյան պայթելու: Ցանկանալով կանխել վերահաս պայթյունը, քեմալականները սկսեցին միջցեղային թշնամանք սերմանել, ինչպես նաև կաշառել և ստել: Դերսիմի ամենակարկառուն և անկաշառ առաջնորդներից մեկի՝ սեիդ Ռիզայի հետ հանդիպման ուղարկվեց Դիարբեքիրի վալի Ալի Ջեմալը, որը նույնպես ալևի էր: Հանդիպումը կայացավ Դերսիմի Քարաջա գյուղում: Հանդիպման ժամանակ Ալի Ջեմալն ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահել սեիդ Ռիզային: Ընդգծելով իր ալևի լինելը, նա խոստանում էր, որ հասնելու է նրան, որ թուրքական կառավարությունից դերսիմցիներին կբաժանի Էրզինջան-Էյլազիզ (Երզնկա-Խարբերդ) տարածաշրջանում հայերին պատկանած հողերը, որ կբացվեն դպրոցներ, որտեղ ուսուցումը կտարվի շիիզմի դոգմաներին համաձայն, ներում կշնորհվի քոչվորի ցեղին, որը 1921 թ. ապստամբությունից հե-

տո քաշվել էր Դերսիմի անմատչելի լեռները¹³⁵: Հանդիպման վերջում Ալի Ջեմալին հաջողվեց համոզել սեիդ Ռիզային հանդիպել նա մեկ անգամ, այս անգամ՝ Դերսիմի կենտրոն Խոզաթում: Այդ հանդիպմանը մասնակցելու համար Դիարբեքիրից ժամանեց բանակային տեսուչ Իզեդդին փաշան, ինչպես նաև Էյլազիզի վալի Ալի Ռիզան, իսկ քրդական կողմից, բացի սեիդ Ռիզայից, ներկա էր նաև Մեհմեդ Նուրի Դերսիմին: Հանդիպման ժամանակ Իզեդդին փաշան վստահեցրեց, որ Դերսիմի ազգաբնակչության ազգային շահերը կապահովվեն¹³⁶: Տեսնելով, որ Ալի Ջեմալի ազդեցությունը մեծ է Դերսիմի որոշ ցեղապետերի մոտ, քեմալական կառավարությունը նրան նշանակեց Էյլազիզի վալի, իսկ Ալի Ռիզային՝ Դիարբեքիրի նահանգապետ: Այդ քայլը շուտով տվեց իր արդյունքը: Դերսիմի որոշ թրքամետ ցեղապետեր հաճախ էին հյուրընկալվում Ալի Ջեմալի մոտ և նրան հայտնում իրենց հավատարմությունը: Նրանց թվում էր արևելյան Դերսիմի ցեղապետերից Իբիշ Ջեքին, որին (ինչպես նաև այլ ցեղապետերի) որպես հավատարմության վարձատրություն, Ալի Ջեմալը նշանակել էր Էյլազիզ վիլայեթի մշտական խորհրդի անդամ: Բացի դրանից, Ալի Ջեմալը շուայլորեն կաշառում էր ցեղապետերին և նրանց միջև սերմանում թշնամանք մեկը մյուսի հանդեպ:

Ալի Ջեմալի հեղինակությունը Դերսիմի քուրդ ցեղապետերի մի մասի մոտ այնքան էր աճել, որ նրան 1926 թ. հաջողվեց գլխավորապես Արևելյան Դերսիմի ցեղապետերից կազմված

¹³³ Տե՛ս Գасратян М. А., указ. соч., с. 123.

¹³⁴ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1927, N 4, էջ 116:

¹³⁵ Տե՛ս Dersimi N. M., ibid., s. 190.

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

մի պատվիրակություն ուղարկել Անկարա, որպեսզի հայտնեն իրենց «խորը հարգանքը Մուսթաֆա Քեմալին»¹³⁷: Նրանց Անկարայում՝ ԹԱՄԺ-ի շենքում, դիմավորեց մեջլիսի նախագահ Քյազըմ Օզալփը: Զրույցի ընթացքում նա ընդգծեց, որ Մուսթաֆա Քեմալը բավարարված է քրդական պատվիրակության ժամանումից, սակայն շատ է ցավում, որ սեփդ Ռիզան չի ժամանել Անկարա:

Ցանկանալով ջլատել Դերսիմի ուժերը և ոչնչացնել նրա անկախության համար պայքարի խորհրդանիշ սեփդ Ռիզային՝ Ալի Ջեմալն իր մոտ է հրավիրում Դերսիմի Օվաջըք շրջանի արևելյան՝ բեյթան, պեզգևրան և մաքսուդան ցեղերի առաջնորդներին և խոստանալով ամեն տեսակ արտոնություններ, կոչ է անում նրանց մասնակցել սեփդ Ռիզայի հարազատ քոչան ցեղի դեմ պատժիչ արշավանքին: Նա հայտարարում է, որ անհնազանդ քոչան ցեղի հնազանդեցումից հետո միայն թուրքական կառավարությունը պատրաստ կլինի լուծելու դերսիմցիների բոլոր խնդիրները¹³⁸: Սակայն ցեղապետերը հասկացան Ալի Ջեմալի իսկական նպատակը և խոստացան պատասխանել հաջորդ օրը: Բայց վերադառնալով Դերսիմ, նրանք հաջորդ օրը չգնացին Ալի Ջեմալի մոտ, այլ դրա փոխարեն ուղարկեցին մի շարք պայմաններ, որոնց կատարումից հետո միայն նրանք համաձայն էին քոչանի դեմ արշավանքին: Դրանք էին 1) թուրքական զորքերը չէին ուղարկվելու այն մարտական տեղամասերը, որոնք կգրադեցվեին Օվաջըքի ջոկատների կողմից, որ-

պեսզի կանխվեն քրդական ջոկատների և թուրքական ստորաբաժանումների միջև բախումները, 2) Օվաջըքի ռազմաճակատի հրամանատար պետք է նշանակվի Նուրի Դերսիմին, 3) թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին մատակարարել քրդերին անհրաժեշտ սպառազինություն¹³⁹:

Շուտով քեմալականները Չմշկաձագ են ուղարկում թուրքական մեկ դիվիզիա՝ Հայդար փաշայի հրամանատարությամբ: Դիվիզիան, իրեն միացած մի քանի քրդական ցեղերի աջակցությամբ շրջապատեց քոչան ցեղը: Սակայն Քալան շրջանի բոլոր ցեղերը հրաժարվեցին մասնակցել պատժիչ արշավանքին, իսկ քոչան ցեղի հարևան ռեսիքան և շեմքան ցեղերը որոշեցին միանալ նրանց և համատեղ պայքարել քեմալականների դեմ: Ստանալով այսպիսի օգնություն, քոչանցիներն իրենք են անցնում հարձակման թուրքական դիվիզիայի դեմ՝ հյուսիսային և արևմտյան ուղղություններով: Թուրքական զորքերը ծանր կորուստներ էին կրում հատկապես գիշերային հարձակումների պատճառով: Ակներն էր, որ Հայդար փաշան թերագնահատել էր քրդերին, ուստի նրա դիվիզիան կրեց ծանր կորուստներ՝ թե՛ մարդկային և թե՛ տեխնիկայի: Ապստամբներին հաջողվեց նույնիսկ վայր գցել մեկ ռազմական ինքնաթիռ¹⁴⁰:

Դիվիզիայի փաստացի պարտությունը տարաձայնություններ առաջ բերեց Հայդար փաշայի և Ալի Ջեմալի միջև: Հայդար փաշան դիվիզիայի պարտության ողջ մեղքը բարդում էր Ալի

¹³⁷ Гасратян М. А., указ. соч., с. 125.

¹³⁸ Sh 'u Dersimi N. M., ibid., s. 199.

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 200:

¹⁴⁰ Sh 'u Dersimi N. M., ibid., s. 201.

Զեմալի վրա՝ գտնելով, որ պատժիչ արշավանքը պետք է իրականացվեր միայն թուրքերի ուժերով: Նրա հրամանով Էրզինջանից (Էրզնկա) Օվաջըք են բերվում հետևակային 3 գունդ, իսկ Օվաջըքի քրդական ցեղերը դուրս են բերվում մարտական գործողությունների վայրերից և ուղարկվում տները: Հայդար փաշայի այս միջոցառումները, սակայն, հանգեցնում են թուրքական զորքերի նոր, ավելի ծանր պարտության: Վերադառնալով Օվաջըք, տեղի քրդական ջոկատներն իրենք են սկսում հարձակվել Էրզինջանից ժամանած 3 գնդերի վրա: Արդյունքում այս գնդերի զինվորների մոտ ընկնում է մարտական ոգին, որն ավելի է խորանում ցրտերի պատճառով: Թիկունքային ծառայության վատ աշխատանքի շնորհիվ զինվորները չէին ստանում իրենց սնունդը, ինչի պատճառով նրանք իրենց զենքերն ու զինամթերքը փոխում էին քրդերի հետ՝ սննդամթերքի դիմաց: 1927 թ. խոր աշնանը, երբ Դերսիմի լեռներում ձյուն տեղաց, զինվորները վերադարձան Էրզինջան՝ իրենց զորանոցները: Այս անսպասելի, ծանր պարտությունն էլ ավելի խորացրեց հակասությունը Հայդար փաշայի և Ալի Զեմալի միջև: Հայդար փաշան ստիպված էր հրամայել իր դիվիզիային վերադառնալ Էյլազիզ: Նրանք զեկուցագրեր էին գրում իրենց վերադասերին՝ անհաջողության մեջ մեղադրելով միմյանց: Այս մենամարտում հաղթող դուրս եկավ Ալի Զեմալը, և Հայդար փաշան փոխադրվեց Էրզինջան¹⁴¹:

¹⁴¹ Տե՛ս Dersimi N. M., ibid., s. 202:

Այսպես՝ քեմալականների կողմից Դերսիմը հնազանդեցնելու առաջին փորձը ավարտվեց անհաջողությամբ: Դերսիմի առաջնորդները հասկացան, որ միասին լինելու դեպքում հնարավոր է հաղթել թուրքական զորքերին: Իրենց հետևություններն արեցին նաև քեմալականները. նրանք հասկացան, որ հին ձևերով անհնար է արդյունավետորեն ճնշել քրդական շարժումը և, բացի այդ՝ անհրաժեշտ էր էլ ավելի մեծ ճիգերով երկպառակտություն սերմանել քուրդ առաջնորդների միջև: Իր մարդատյաց քաղաքականության հետևանքով թուրքական իշխանությունը շատ արագ կորցնում էր հեղինակությունը և հենարանը քրդական հասարակության բոլոր խավերում: Ուստի ակնհայտ էր, որ քրդերի որոշ մասին պետք է օգտագործել նրանց շրջանում նորից եղբայրասպան կոիվներ սաղորդելու համար: Մտրակի քաղաքականությունից հարկավոր էր անցում կատարել բիթի և մտրակի քաղաքականությանը:

Սակայն մինչև 1930 թվականը տևած Դերսիմի դիմադրական շարժման հերթական հանգրվանն, ի տարբերություն զուգահեռաբար ծավալված Արարատի ապստամբության, պահպանեց իր տեղային բնույթը: Արդյունքում երկարատև ու հյուծիչ դիմակայությունն այստեղ ավարտվեց նրանով, որ թուրքական իշխանությունները սպառնալից տոնով Դերսիմի ազգաբնակչությունից պահանջեցին հանձնել զենքերը: Եվ դերսիմցիները տեղի տվեցին: Ոգևորվելով դրանից՝ նույն պահանջը տարածվեց Առաջին գլխավոր տեսչության տարածքում բնակվող բոլոր քրդերի վրա: Ավելին՝ բանը հասավ նրան, որ այն քրդերը, որոնք զենք չունեին, ստիպված էին գնել այն և հանձնել իշխա-

նություններին: Ընդհանուր առմամբ հավաքվեց 20 հզ. մատուցեր և 160 հզ. այլ զենք¹⁴²:

Դերսիմի փաստացի հնազանդեցումից հետո արևելյան վիլայեթներում տիրող հարաբերական անդորրը քիչ էր ուրախացնում քեմալականներին, քանի որ դրան զուգահեռ նրանք բախվել էին մի նոր ուժի հետ, որը քրդերի պայքարը բարձրացրել էր որակական նոր մակարդակի:

3. Արարատի ապստամբության սկիզբը և առաջին հաջողությունները (1926-1927 թթ.)

Արարատ լեռան վրա ու նրա շրջակայքում 1926-ից սկիզբ առած ու մի քանի տարի բորբոքված հզոր ապստամբությունը սկզբունքորեն նոր երևույթ էր քուրդ ժողովրդի հակաթուրք պայքարի տարեգրության մեջ: Նորույթը ո՛չ միայն և ո՛չ այնքան ապստամբության նոր թատերաբեմի ընտրությունն էր, որքան քրդական շարժման բնույթի փոփոխությունը:

Արարատի ապստամբությունը տևեց 1926-1930 թթ.¹ բաժանվելով 3 շրջանի՝

I Ապստամբության առաջին հանգրվանը (1926-1927 թթ.)՝ մինչև Հոյբունի ստեղծումը,

II Հոյբունի ձևավորումը և Արարատի ապստամբության ծավալումը 1927-1929 թթ., երբ քրդական ուժերը կործանիչ հարվածներ հասցնելով թուրքական զորքերին՝ հանդուգն մարտաշավներ կազմակերպեցին Արարատից հեռու գտնվող վիլայեթներ և վերջապես՝

III Արարատի ապստամբության եզրափակիչ փուլը 1930 թ. հուլիսի 11-ից մինչև սեպտեմբերի 17, երբ օգտվելով տարածաշրջանային իրավիճակի փոփոխությունից, թուրքական զորքերը սկսեցին գլխավոր հարձակումը Արարատի վրա և գրավեցին այն:

Արարատում կուտակված քրդերի պայքարը մի քանի առումներով տարբերվում էր ոչ միայն անհաջող ելք ունեցած դերսիմցիների շարժումից, այլև քրդական նախորդ բոլոր ապստամբություններից: Նախ՝ Արարատի ապստամբությունն իր բնույ-

¹⁴² St' u Aydemir S. S., ibid, s. 400:

թով նման չէր քրդական նախորդ ապստամբություններին, քանի որ այն տեղային-շեյխական չէր (չնայած ղեկավարներից շատերը ցեղերի առաջնորդներ էին): Այն ինչ չհաջողվեց իրականացնել շեյխ Սայիդի ապստամբության ժամանակ, իրականություն դարձավ Արարատի ապստամբության շրջանում. շարժումը ղեկավարվում էր քաղաքական կազմակերպության՝ Հոյբունի կողմից: Կազմակերպություն, որն իրավացիորեն կարող է կոչվել առաջին համաքրդական քաղաքական կուսակցություն, քանզի չէր ընդունում քրդերի բաժանումն ըստ կրոնի, աղանդների, լեզվական և սոցիալական խավերի, այլ իր առջև նպատակ էր դրել միավորել ողջ քուրդ ժողովրդին և հասնել Քրդստանի անկախությանը: **Երկրորդ**, աշխարհագրական առումով ապստամբության թատերաբեմը սահմանային շրջան էր և ապստամբները հնարավորություն ունեին անցնել թուրք-իրանական սահմանը, ստանալ համալրում, զենք-զինամթերք, սննդամթերք և այլն, ինչը նշանակում էր, որ շարժումը կարող է շատ երկար տևել: Դա իր հերթին կարող էր հույսեր արթնացնել քրդերի շրջանում, թե թուրքերին կարելի է հաղթել:

Երեք հարևան պետությունների սահմանի մոտ 1926-ից փոփոխակի հաջողություններով շարունակվող ապստամբությունը սպառնում էր հակամարտության մեջ ներքաշել ինչպես ԽՍՀՄ-ին և Իրանին, այնպես էլ Մեծ Բրիտանիային, քանի որ իր ենթամանդատային Իրաքի հյուսիսում բնակվող քրդերը նույնպես կարող էին պայքարի ելնել իրենց անկախության համար, առավել ևս որ բազմաթիվ իրաքցի քրդեր արդեն ակտիվորեն մասնակցում էին շարժմանը: **Երրորդ**, քեմալական Թուրքիայի հա-

մար է՛լ ավելի վտանգավոր էր այն հանգամանքը, որ Հոյբունին մեծ օգնություն էին ցուցաբերում հայերն ի դեմս ՀՅԴ-ի, որը որպես կայացած, հստակ գաղափարախոսությամբ, ֆինանսական կարողություններով և մարտական ջոկատներով կազմակերպություն, շատ լուրջ վտանգ էր քեմալականների համար: Ուստի՝ Արարատի ապստամբությունն առանձնացավ ոչ միայն իր տևողությամբ (1926-1930), այլև իր կազմակերպման սկզբունքների, քաղաքական նպատակների ու գաղափարախոսության հստակությամբ:

Հայկական պարի գլխավոր լեռնագագաթն ու նրան շրջապատող բարձրություններն իրենց խիստ կտրտված լեռնային տեղանքով, ինչպես նաև միանգամից 2 հարևան պետություններին՝ ԽՍՀՄ-ին ու Իրանին սահմանակից լինելու փաստով բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծել քրդական ջոկատների գործողությունների համար: Թուրքական կողմը նույնպես գիտակցում էր, որ լեռներում բռնկվող ապստամբությունները շատ ավելի դժվար է ճնշել, քան ասենք՝ հովտային Դիարբեքիրում, որովհետև առիթ էն տալիս սահմանակից երկրներին՝ իրենց ազդեցությունը տարածել քրդական ցեղերի մեջ: Այդ իսկ պատճառով շեյխ Սայիդի ապստամբությունը ճնշելուց հետո քեմալականները փորձեցին խորտակիչ հարված հասցնել հայկական վիլայեթների քրդերին, չնայած որ նրանցում բնակվողները չէին մասնակցել, իսկ որոշ ցեղեր նույնիսկ օգնել էին թուրքական զորքերին ճնշել շեյխ Սայիդի ապստամբությունը: Կատաղի մարտեր բռնկվեցին Սասունում, Մուշում, Վանում, Բաշքալեում, Շատախում, Հաքյարիում, Բայազետում, Ալաշկերտում և այլուր:

Մինչդեռ Արարատը թուրքական կողմի համար վտանգավոր էր նաև նրանով, որ որպես կանոն, քրդերը բնակվում էին երկու, և նույնիսկ երեք պետությունների սահմանային շրջաններում և նրանց վրա հարձակվելու դեպքում տվյալ ցեղերի անդրսահմանային հատվածները, բնականաբար, կպաշտպանեին իրենց ցեղակիցներին, ինչը լրացուցիչ դժվարություններ առաջ կբերեր տվյալ պետությունների հետ հարաբերություններում: Այդ իսկ պատճառով թուրքերը սահմանամերձ գոտիներում աշխատում էին շատ կարճ ժամանակահատվածում ոչնչացնել ապստամբներին, փակել սահմանը՝ կանխելով նրանց ցեղակիցների մուտքն այդ շրջան:

Արարատի լեռնալանջերին և նրան հարակից Բայազետի, Ալաշկերտի, Բզդիքի շրջաններում բնակվող հասանան, ջելալի, ջիբրան, հայդարան ցեղերը 1926 թ. վերջերից արդեն թուրքական զորքերի հետ բախումների մեջ էին հայտնվել: Տարօրինակ էր նաև, որ այդ ցեղերի պայքարը զլխավորում էր շրջանի ամենահզոր ջելալի ցեղական միության առաջնորդ Իբրահիմ Հըսգե Թելլին (Բրո), որն ի դեպ՝ 1925 թ. շեյխ Սայիդի ապստամբության ժամանակ օգնել էր թուրքերին: Ապստամբության պարտությունից հետո, սակայն, Իբրահիմ Հըսգեն հասկանում է (կամ նրան տեղեկացնում են), որ նա և իր ցեղը նույնպես դատապարտված են երկրի արևմտյան վիլայեթները տեղափոխվելու: Ու թեև այս ցեղերն ապստամբել և Արարատ էին քաշվել դեռևս 1925 թ., սակայն թուրքական հրամանատարությունը կարողացավ պատժիչ զորաբանակ ուղարկել միայն 1926 թ. գարնան կեսերին: 1926 թ. մայիսի 16-ին Իբրահիմ Հըսգեի ուժերը մարտի են բռնկվում

թուրքական 9-րդ հետևակային դիվիզիայի 28-րդ գնդի և Ժանդարմական գնդի հետ և պարտության մատնում նրանց¹⁴³: Որոշ ժամանակ անց՝ հունիսին, թուրքերի համար անհաջողությամբ է պսակվում նաև երկրորդ ճակատամարտը, որտեղ, Բացի վերոնշյալ ստորաբաժանումներից, մասնակցում էր նաև 34-րդ հետևակային գունդը¹⁴⁴: Ուստի՝ քեմալականների վախն այնքան մեծ էր, որ նրանք Արարատի, Բայազետի և Ալաշկերտի շրջաններում ապստամբների դեմ նետեցին միանգամից 2 բանակային կորպուս (IV և VI)¹⁴⁵:

Սակայն այս կորպուսները համալրված չէին պատերազմական ժամանակաշրջանի չափանիշներով և հաշվվում էին մոտավորապես 10 հազար զինվոր: Բայց հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սկզբնական շրջանում Արարատի ապստամբներին դեռ չէին միացել Ալաշկերտի, Զիլանի, Աբադայի և Կողբի քրդերը, թուրքական ուժերը հզոր ուժ էին ներկայացնում:

1927 թ. գարնանն այդ ուժերը Արարատի վրա են հարձակվում միանգամից 2 ուղղություններով. հյուսիսային՝ Բզդիքի և հարավային՝ Բայազետի: Մեկամսյա կռիվներից հետո թուրքական զորքերը կրում են ջախջախիչ պարտություն՝ տալով 2 հազար սպանված, 40 զերի, 12 թնդանոթ, 36 գնդացի, մեծաքանակ փոխադրական միջոցներ (հիմնականում՝ ջորիներ) և ռազմամ-

¹⁴³ St 'u Bulut F., *ibid.*, s. 80.

¹⁴⁴ St 'u նույն տեղում, էջ 83:

¹⁴⁵ St 'u Elphinstone W. G., *Kurds and the Kurdish Question*, JRCAS (Journal of The Royal Central Asian Society), vol. 35, pt 1, London, 01. 1948, p. 43-44.

թերք¹⁴⁶: Այս պարտությունից հետո թուրքերը՝ ըմբռնելով ապստամբների իրական ուժը, այլևս չէին համարձակվում փոքրաթիվ ուժերով առճակատման գնալ և զորքեր էին կուտակում Արարատի շրջակա վիլայեթներում: Իսկ քրդերն, ընդհակառակը՝ զարգացնելով հաջողությունը՝ աշնանը ջախջախում են Բալազկեսի կայազորը՝ գերի վերցնելով 10 սպայի և 45 զինվորի¹⁴⁷:

Այս հաղթանակները մեծ ոգևորություն առաջ բերեցին Թուրքիայի քրդերի շրջանում, քանի որ շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո նրանց մոտ հուսահատության և անելա՛նելիության մթնոլորտ էր ստեղծվել: Նորից ծագեց այն հույսը, որ պայքարի միջոցով հնարավոր է հասնել անկախության: Քրդական վերնախավի ներկայացուցիչները՝ շեյխեր, ցեղապետեր, մտավորականներ, հաճախակի հանդիպումներ էին ունենում տարբեր երկրների պաշտոնյաների հետ: Նրանց թվում էին ինչպես ԽՍՀՄ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, այնպես էլ Իտալիայի, Հունաստանի, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները: Մասնավորապես՝ շեյխ Սայիդի որդին՝ Ալի Ռիզան, Թավրիզում բրիտանական հյուպատոսին խնդրում էր օգնել իրեն Լոնդոն մեկնելու և այնտեղ անկախ Քրդստանի համար աջակցություն ստանալու համար: Սակայն հյուպատոսը շատ կտրուկ ընդհատեց նրան, ասելով, որ բրիտանական կառավարությունը չի խրախուսում կամ ընդունում անկախ կամ ինքնավար Քրդստանի կազմավորումը¹⁴⁸:

Քրդերը նմանատիպ վերաբերմունքի էին արժանանում նաև այլ երկրների պաշտոնյաների կողմից: Ուստի՝ ապստամբած քրդերի կողքին մնացին միայն հայերը և ասորիները, որոնք ունեին նույն խնդիրները, սակայն չունեին անկախ պետություն: Եվ քրդերն ուրախությամբ ընդունեցին օգնության նման առաջարկը:

Շեյխ Սայիդի ապստամբությունը, չնայած իր պարտությա՛նը, այնուամենայնիվ, դրական ազդեցություն էր ունեցել քրդերի ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման վրա: Այն պարզորոշ կերպով ցույց էր տվել, որ հին, ցեղային-կրոնական ձեռափով ապստամբությունները չեն կարող դիմակայել արդիականացող Թուրքիային և նրա բանակին, որն իր կազմակերպման եղանակով, ուսուցմամբ, արդիական զենքերով հագեցվածությամբ ոչնչով չէր զիջում արևելաեվրոպական երկրների բանակներին: Սակայն կարևորը, որը հասկացել էր քրդական վերնախավը այն էր, որ քուրդ ազգը շարունակում է բաժանված մնալ ըստ ցեղային, կրոնական և լեզվական պատկանելության, իսկ թուրքերը, շնորհիվ պանթուրքիզմի, վեր էին կանգնած այդ բաժանումներից, ինչի շնորհիվ էլ միասնական էին և կարողանում էին հաղթող դուրս գալ քրդերի հետ պայքարում: Քրդական ազգային ինքնագիտակցությունը շատ թույլ էր զարգացած, չունեին անհրաժեշտ հիմնավորումներ, աչքի էր ընկնում մի շարք խոցելի կողմերով, մանավանդ՝ մաքսիմալիզմով, երբ նպատակ էր դրվում պայքարի մեջ մտնել Քրդստանի տարբեր մասերին տիրացած երկրների հետ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել մի համաքրդական կառույց, որը կջնջեր քուրդ ժողովրդի մեջ առկա բոլոր

¹⁴⁶ Տե՛ս Սաունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 270:

¹⁴⁷ Տե՛ս Гасратян М. А, указ. соч., с. 150.

¹⁴⁸ Տե՛ս McDowall D., ot. cit., p. 199.

տարբերությունները և թուրքերի դեմ մղվող պայքարի մեջ կներգրավեր նրա բոլոր շերտերին:

Պետք է ընդգծել, որ այս եզրահանգումը նոր չէր ծագել քրդական վերնախավի ներկայացուցիչների մոտ: Համաքրդական ազգային կառույց ստեղծելու և նրա միջոցով քրդերի միջև առկա բոլոր տարբերությունները վերացնելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք էր տարել Հալիթ բեյ Ջիբրանլին, որը սակայն չհասցրեց ավարտել այն, ինչն էլ կանխորոշեց շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունը:

1927-ի իրականությունը տարբերվում էր 1925 թ. իրականությունից նաև նրանով, որ էականորեն փոխվել էր քրդերի վերաբերմունքը դեպի թուրքերն՝ ընդհանրապես և դեպի քեմալականները՝ մասնավորապես և ամենին էլ ոչ հոգուտ վերջինների: Քրդական վերնախավի թրքամետ հատվածը խիստ թուլացած էր և մեծամասամբ՝ թուրքերի մեղքով, քանզի իրենց դաժան և անհեռատես քաղաքականությամբ տարված՝ նրանք մահապատժի էին ենթարկել այնպիսի ազդեցիկ թրքամետ քրդերի, ինչպիսիք էին Հասան Հայրին, սեիդ Աբդուլքադիրը, իսկ շատերին աքսորել էին երկրի արևմտյան շրջանները՝ թուլացնելով իրենց ազդեցությունը քրդական միջավայրում: Անտրամաքանական այս քաղաքականությունը հասել էր նրան, որ շեյխ Սայիդի ապստամբության ճնշումից հետո բռնությունների ենթարկվեցին նաև այն ցեղերը, որոնք զենքը ձեռքներին օգնել էին թուրքերին: Մ. Քեմալի դիմակազերծման վերջին արարը հանդիսացան շեյխ Սայիդի ապստամբության ճնշումից հետո սկսված հալածանքները և բռնի թուրքացումը: Այժմ արդեն նույնիսկ

ամենաթրքամետ քուրդ առաջնորդը չէր կարող իր ցեղակիցներին բացատրել, թե ինչու իրենք պետք է մնան Թուրքիայի կազմում:

4. Հոյբունի ձևավորումը և Հոյբուն-ՀՅ Դաշնակցություն համագործակցության սկիզբը

Շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո էականորեն դեպի դրական կողմ էր թեքվել նաև քրդերի վերաբերմունքը հայերի ու ասորիների հանդեպ, ընդ որում, կարելի է ասել, որ այդ երևույթը փոխադարձ էր: Այս ազգերին այժմ միավորում էր միևնույն ցավը, սպառնալիքը և նպատակը՝ օր առաջ ազատվել արյունաբերու քեմալական բռնապետությունից: Ուստի տարօրինակ չէր, որ այդ ապստամբության պարտությունից անմիջապես հետո քուրդ գործիչները սկսեցին կապեր հաստատել Մեծ Եղեռնի արդյունքում նոր միայն ձևավորվող հայկական Սփյուռքի և ասորիների հետ: Հայերը, քաղաքական առումով հիմնականում համախմբված լինելով Սփյուռքում ազդեցիկ ներկայություն հանդիսացող ՀՅ Դաշնակցության շուրջը, քրդերին կարող էին օգնել կազմակերպչական աշխատանքներով, հատկապես ընդհատակյա, որի հարուստ փորձը կուսակցությունը տասնամյակների ընթացքում կուտակել էր Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների դեմ պայքարում, ինչպես նաև դրամով, զենքով և մարտական փորձ ունեցող սպաներով ու զինվորներով: Իսկ ասորիները կարող էին օգնել իրենց բազմաքանակ ջոկատներով:

Իր հերթին՝ ՀՀ Դաշնակցությունը հակաթուրք ճակատում քրդերի հետ առաջին քայլերը արել էր դեռևս 1924 թ.: Այն ժամանակ Ազադիի ղեկավարությունը որոշ պատճառներով մերժեց նրանց համագործակցության առաջարկը: Սակայն դա չխանգարեց, որպեսզի ՀՀ-ն իր աջակցությունը ցուցաբերի քրդերին շեյխ Սայիդի ապստամբության ժամանակ: Կան կարծիքներ, որ նրա ցուցումով բազմաթիվ հայ մարտիկներ՝ ինչպես արտերկրից, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում մնացած, իրենց մասնակցությունն են բերել թուրքերի դեմ մղված մարտերին: Ապստամբության պարտությունից հետո ՀՀ-ն ամեն կերպ աշխատում էր քրդական հարցի վրա բևեռել միջազգային հանրության ուշադրությունը:

Հետագա տարիներին Դաշնակցության օգնությունը քրդերին շարունակում էր միայն աճել, առավել ևս՝ շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո, երբ թուրքական յաթաղանից քրդական վերնախավի փրկված մասը գտնվում էր անելանի և անօգնական վիճակում, քանի որ նրանց մոտ բացակայում էին ինչպես կազմակերպչական փորձը, այնպես էլ ֆինանսական միջոցները: Շատ կարևոր խնդիր էր նաև քրդական հարցը միջազգային ասպարեզ հասնելը: Այս ամենի հնարավորությունն ուներ Դաշնակցությունը, որը 19-րդ դարի վերջերից՝ հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո, ինչպես միջազգային ատյաններում գործելու, այնպես էլ սուլթանական ռեժիմի դեմ ընդհատակյա պայքարի հարուստ փորձ ուներ, որը ենթադրում էր շատ ծանր և պատասխանատու կազմակերպչական աշխատանք:

Իհարկե, պնդել, թե քրդերի ու հայերի միջև տիրում էր լիակատար վստահություն և եղբայրություն, չի կարելի: Դեռ թարմ էին մոտ անցյալի հիշողությունները, բացի այդ՝ չլուծված էր մնում հիմնական հարցը՝ հողայինը: Եվ որպեսզի այդ հարցը չդառնա խաղաթուղթ թուրքերի ձեռքին և չվիժեցնի հայ-քրդական համագործակցությունը, կողմերը որոշեցին նրան անդրադառնալ թուրքերի նկատմամբ հաղթանակից հետո: Նման գիտակցության գալու համար քրդական վերնախավում նույնպես տեղի էին ունեցել վերադասավորումներ: Թրքամետ սեիդ Աբդուլբադիի և Հասան Հայրիից հետո մեծացել էր Բադրխանների և սեիդ Ռիզայի ազդեցությունը, որոնք այժմ էին ընկնում իրենց ընդգծված հակաթուրք տրամադրություններով և հայերի նկատմամբ դրական վերաբերմունքով: Հենց նրանք էլ 1926-27 թթ. ընթացքում բազմաթիվ անգամ հանդիպումներ են ունենում Դաշնակցության ներկայացուցիչների հետ: Իսկ քրդական տարբեր կազմակերպությունների (այդ թվում նաև նրանց, ովքեր ունեին լարված հարաբերություններ իրար հետ) փոխադարձ շփումների աշխուժացման մեջ մեծ էր դաշնակցականների դերը:

Ուստի, 1927 թ. հոկտեմբերի 5-ին հայտնի դաշնակցական գործիչ Վահան Փափազյանի տանը, Լիբանանի Բըհամդուն ամառանոցային բնակավայրում, Բադրխանների գլխավորությամբ տեղի ունեցավ համագումար՝ Քրդստանի բոլոր մասերից ժամանած ինչպես աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների, այնպես էլ քրդական մտավորականության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Նրանց մեծ մասը 1922 թ. քեմալականների կողմից Ստամբուլը զրավելուց հետո ապաստան էր գտել Մերձա-

վոր Արևելքի և Եվրոպայի երկրներում: Պատգամավորները ներկայացնում էին քրդական ազգային այնպիսի կազմակերպություններ կամ կուսակցություններ, ինչպիսիք էին «Kürt Teşkilat-i İctimaye Cemiyeti» «Kürdistan Teali Cemiyeti», «Kürt Millet Fırkası», «Kürt istiklal cemiyeti»:

Համագումարը որոշում կայացրեց ստեղծել համաքրդական «Հոյբուն» («Անկախություն») կուսակցությունը, որը պետք է իր ձեռքերում կենտրոնացներ քրդական հարցի լուծումը, այդ թվում՝ գործողությունների կենտրոնացված ղեկավարումը: Այն ուներ Գործադիր կոմիտե, որի անդամներն էին Սուրեհյա, Ջելադեթ և Քամուրան Բադրխանները, Մեմդուհ Մելիմ բեյը, Շահին բեյը: 1927-1932 թթ. Հոյբունի առաջին նախագահն էր Ջելադեթ Բադրխանը¹⁴⁹:

1927 թ. հոկտեմբերի 28-ին Հոյբունը հռչակեց Սևրի պայմանագրի համաձայն Քրդստանի անկախությունը, ինչպես նաև՝ պատերազմ Թուրքիային: Որպես ժամանակավոր մայրաքաղաք հռչակվեց Արարատի լանջերին գտնվող Քուրդավա գյուղը, իսկ մշտական՝ Դիարբեքիրը¹⁵⁰: Արարատում Հոյբունի ներկայացուցիչն էր Մեմդուհ Մելիմ բեյը¹⁵¹:

¹⁴⁹ St' u Alakom R., *ibid.*, s. 37. Խորհրդային հետազոտող Մ. Լազարևի տվյալներով՝ «Հոյբունը» ստեղծվել է դեռևս «1927 թ. գարնանը Դեստայտում կայացած քուրդ ազգայնականների համագումարում...»: St' u Lazarev M. C., *Курдская проблема, Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока*, Москва, Наука, 1970, с. 164.

¹⁵⁰ St' u Safrastyan A., *ot. cit.*, p. 84.

¹⁵¹ St' u Alakom R., *ibid.*, s. 42.

Իր առաջին համագումարում Հոյբունը ընդունում է նաև քաղաքական պլատֆորմ, որն իրենից ներկայացնում էր մոտակա ժամանակների գործողության ծրագիր: Այն բաղկացած էր 5 կետերից, որոնք էին. «1) բոլոր կուսակցությունների, ընկերությունների, կազմակերպությունների լուծարումը և նրանց մուտքը Հոյբուն 2) Թուրքիայի դեմ պայքարել այնքան, մինչև որ նա չճանաչի քրդերի իրավունքները սեփական հողի վրա, 3) ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստում, ինչի համար հարկավոր է նշանակել նոր ղեկավարի, վերակազմավորել քուրդ ապստամբների բոլոր ուժերն՝ ըստ ռազմական կարգի և սպառազինել նրանց, ստեղծել ապստամբություն ընդհանուր կենտրոն, 4) իրանական կառավարության և կուսակցությունների հետ կապերի հաստատում, 5) Իրաքի և Սիրիայի կառավարությունների հետ կապերի ստեղծում, այդ երկրներում բնակվող քրդերի կողմից նվաճված իրավունքների ամրապնդում՝ տեղի քրդական վարչությունների հետ պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելով և հռչակելով այդ պետությունների հանդեպ նոր պահանջների բացակայության մասին»¹⁵²:

1927 թ. հոկտեմբերի 29-ին, Բեյրութում, Հոյբունի և ՀՀ Դաշնակցության միջև կնքվել է նաև 19 կետից բաղկացած գաղտնի դաշնագիր¹⁵³, որը պետք է գործեր մինչև համատեղ պայքարի

¹⁵² Մեջբերումն ըստ Lazarev M. C., *указ. соч.*, с. 105.

¹⁵³ St' u Հոյբուն - Հ.Յ.Դ. Դաշնագիրը, «Պատմագրություն Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության», հատ. Դ, Աթենք, «Հեղափոխական գրադարան», 1995, էջ 240-241:

ավարտը: Նրանում փորձ էր արվում մեղմել հայ-քրդական տարածքային վեճերը՝ փոխադարձ իրավունքների ճանաչման և վիճելի հարցերի քննարկումը սառեցնելու միջոցով: Նպատակը՝ ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարում երկու կուսակցությունների ուժերի համախմբումն էր՝ հեռանկարում չբացառելով նաև «Հայ քիւրտ համադաշնակցութեան մը ստեղծման հարցը...»¹⁵⁴: Սահմանվում էին նաև ՀՅԴ-ի կողմից ապստամբությանն աջակցելու եղանակները ու միջոցները, որոնց գործադրման համար նախատեսվում էր ունենալ կուսակցության մնայուն ներկայացուցիչ «Հոյբունի» կենտրոնական կոմիտեի մոտ և զինվորական կցորդ ու մասնագետներ քրդական զինված ուժերին կից:

Զուգահեռաբար՝ 1927 թ. աշնանը տեղի ունեցած հաղթական ճակատամարտից հետո, Իբրահիմ Հըսգեն Արաբատի լանջերին հրավիրեց Ազգային ժողով, որը ձևակերպեց և ընդունեց Քրդստանի անկախության նպատակը և հայ-քրդական համագործակցության սկզբունքը: Ժողովը Արաբատի ապստամբների համար դարձավ օրենսդիր ժողով, պառլամենտ, որի ընդունած օրենքները պարտադիր էին բոլորի համար: Այն կազմավորեց կառավարություն, որը պետք է վարեր ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գործերը, սակայն հասկանալի պատճառներով գործունեության զլխավոր բնագավառը պետք է դառնար մարտական գործողությունների կազմակերպումը և իրա-

¹⁵⁴ Տե՛ս Հոյպուն - Հ.Յ.Դ. Դաշնագիրը, «Պատմագրություն Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութեան», հատ. Դ, Աթենք, «Հեղափոխական գրադարան», 1995: էջ 241:

գործումը: Իբրահիմ Հըսգեն և Իհսան Նուրին¹⁵⁵ ժողովի որոշմամբ ստացան փաշայի տիտղոսներ և համապատասխանաբար զբաղեցրին Արաբատի բաղաբացիական ու զինվորական իշխանությունների ղեկավարների պաշտոնները:

Արաբատի վարչակարգն իր հսկողության տակ գտնվող տարածքները ենթարկեց վարչական բաժանման և նշանակեց այդ միավորների ղեկավարներին: Կորիսան գավառի կայմական նշանակվեց մոլլա Հուսեյն էֆենդին, Բորի գավառին՝ Իբրահիմ ադան, Օրթիինը՝ Հասան էֆենդին, Քորի գավառի կայմական էր Մուսա Բերքիլի ադան, իսկ Կորիսան գավառինը՝ Օմեր ադան: Արաբատի հանրապետության ժանդարմերիայի հրամանատարն էր Թեմիր ադան:

Իհսան Նուրին, լինելով կադրային զինվորական, լավ էր հասկանում քրդական աշիրեթային աշխարհագորի թույլ և խոցելի կողմերը՝ անկարգապահություն և թալանի ձգտում: Այդ իսկ պատճառով Արաբատի ապստամբության ռազմական ղեկավարի պաշտոնը ստանձնելուն պես նա ձեռնամուխ եղավ զինվորների համար օրենքների մշակմանը: Ըստ այդ կանո-

¹⁵⁵ Կարո Սասունիս վկայում է, որ Իհսան Նուրին Քրդստանի հեղափոխական բանակի հրամանատար է նշանակվել 1927 թ. հոկտեմբերին՝ Հոյբունի հիմնադիր ժողովի ժամանակ (տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 271): Արևմտյան հետազոտողներից Դ. Մակդաուելը նշում է, որ Իհսան Նուրին Արաբատ է ժամանել միայն 1928-ին (տե՛ս Mc Dowall D., ot. cit., p. 204): Իսկ Ռուբենը (Մինաս Տեր-Մինասյան) գրում է, որ Իհսան Նուրին Հոյբունի ստեղծման և Արաբատում Իբրահիմ Հըսգեի՝ թուրքերի դեմ մղված մարտերի ժամանակ գտնվել է պարսկական զեքության մեջ՝ աքսորի տեսքով, որտեղից կարողացել է փախչել և անցնել Արաբատ դաշնակցականների շերիֆի (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 119, թ. 6):

նադրության առաջին հոդվածի՝ գողության, թալանի և բռնաբարության մեջ մեղադրվող անձը կամ անձինք դատապարտվում էին մահվան: Երկրորդ հոդվածի համաձայն արգելվում էր զբաղվել թալանով և ավազակությամբ նաև ապստամբության սահմաններից դուրս գտնվող շրջաններում: Երրորդ հոդվածով նրանք, ովքեր կկատարեն այդպիսի հանցագործություններ ապստամբության շրջանում, կդատվեն ապստամբական դատարանով և կդատապարտվեն մեծամասնության ձայներով: Չորրորդ հոդվածով գոհված մարտիկների կանայք ամուսնության էին տրվում մյուս ապստամբներին, իսկ հինգերորդ հոդվածով ապստամբության մասնակիցների միջև առաջացող տարաձայնությունները հարթեցվում էին ապստամբության ղեկավարության որոշմամբ, որը պարտադիր պետք է լիներ բոլորի համար¹⁵⁶: Այսպիսով, Բհսան Նուրին և Բրբահիմ Հըսգեն, ղեկավարելով տարերային ապստամբությունը, կարողացան հաղթանակներ տանել քեմալականների նկատմամբ և ստեղծել բավական մարտունակ ապստամբական ուժ:

Իր ձևավորումից հետո կարճ ժամանակ անց Հոյբունի ղեկավարությունը տեղափոխվեց Սիրիայի՝ Թուրքիայի հետ սահմանակից շրջաններից մեկը, որտեղ կար հոծ քրդական բնակչություն և ավելի հեշտ էր վերահսկել Թուրքիայում տեղի ունեցող ապստամբությունների ընթացքը: Հոյբունի ազդեցությունը մեծացավ մասամբ՝ ՀՅԴ-ի, իսկ մասամբ էլ՝ ֆրանսիական իշ-

խանությունների շնորհիվ, որոնք թույլատրել էին նրա գործունեությունը իրենց գաղութներում:

Սկզբնական շրջանում Հոյբունին որոշ ֆինանսական օգնություն էր տրամադրում ՀՅԴ-ն, սակայն հետագայում ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում բնակվող հարուստ քրդերը նույնպես սկսեցին առատ նվիրատվություններ կատարել: Շատ կարճ ժամանակամիջոցում հավաքվեց 1 մլն. դոլար:

Ըստ արևելագետ Մ. Լազարևի՝ Հոյբունը ստանում էր ֆինանսական միջոցներ ֆրանսիական հատուկ ծառայությունների կողմից. ինչպես միջնորդավորված՝ ՀՅԴ-ի միջոցով, այնպես էլ ուղղակի կերպով, ընդ որում՝ այդ գործի մեջ ներգրավված էր Սիրիայում գտնվող ֆրանսիական զորքերի գլխավոր շտաբը, որն այդ ամենի կազմակերպման համար առանձնացրել էր կապիտան Ռոնդոյին¹⁵⁷:

Մինչդեռ՝ ի տարբերություն անգլո-ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների, որոնք օգտվելով քրդերի անօգնական վիճակից, շահագործում էին նրանց և վճռական պահին թողնում անպաշտպան՝ քեմալականների արյունաբերու և վրեժխնդիր հարվածների տակ՝ միշտ ունենալով լուրջ իրավունքներ և չստանձնելով ոչ մի պարտավորվածություն, ՀՅԴ-ն ստանձնել էր պարտականությունների մեծ մասը՝ թողնելով իրավունքը անորոշ ապագայում՝ առանց վստահ լինելու, թե քրդերը հաղթանակի դեպքում կկատարեն արդյոք հայ ժողովրդի և ՀՅԴ-ի առջև ստանձնած պարտավորությունները, թե՛

¹⁵⁶ St. 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 155.

¹⁵⁷ St. 'u Лазарев М. С., указ. соч., с. 106.

ոչ: Ընդ որում, համագործակցությանն ուղղված ջանքերը ձեռնարկվում էին թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին անբարյացակամ ուժերի լուրջ հակազդեցության պայմաններում:

Դեռ չէին սպիացել Հայոց ցեղասպանության ու դրան հետևած ժամանակաշրջանի արյունոտ իրադարձությունների թողած վերքերը: Մարդիկ, որոնք կորցրել էին իրենց ընտանիքներին, հարազատներին այդ կոտորածների և փոխվրեժի ժամանակ, չէին ընդունում երեկվա իրենց թշնամու հետ համագործակցելու որոշումը: Այդ պատճառով Հոյբունի առաջին համագումարի ժամանակ ընդունված քաղաքական հռչակագրի մեջ նշվում էր՝ «Համագումարը հայտարարում է, որ Հայաստանը և Քրդստանը՝ դաբերով բնակեցված լինելով այս երկու ժողովուրդներով, հրաժարվում են ենթարկվել որևէ պետության և ձգտում են իրենց անկախությանը: Համագումարը հայտարարում է, որ այս երկու երկրները պատկանում են միայն հայ և քուրդ ազգերին»¹⁵⁸: Մեկ տարի անց՝ 1928 թ., Սուրենյա Բաղրխանը, պարզաբանելով հռչակագրի իմաստը, գրում էր. «1927 թ. հոկտեմբերին Հոյբունը քուրդ ազգի և հայ ազգի ներկայացուցիչների անունից, միավորված լինելով ընդհանուր թշնամու՝ թուրքերի դեմ, իրագործեցին համընդհանուր հաշտեցում: Իմ ազգի անունից ես խիզախ հայ ժողովրդին հայտնում եմ խորը համակրանք և վստահեցնում եմ նրան հարգանքը առ նրա օրինական ազգային ձգտումը, որը հանդիսանում է անկախ, միացյալ Հայաստանը»¹⁵⁹:

¹⁵⁸ Акопов А., указ. соч., с. 38.

¹⁵⁹ Մեջբերումն ըստ Никитин В. П., указ. соч., с. 153.

Հոյբունի մյուս հայտնի առաջնորդ Զ. Միլոփին հետագայում խոստովանում էր, որ այդ ժամանակաշրջանում Հոյբունը չունեի ոչ մի դաշնակից երկիր կամ կազմակերպություն և հաշվի առնելով այդ հանգամանքը նրանք որոշում են համագործակցել հայերի հետ: Անդրադառնալով հաղթանակի դեպքում Քրդստանի և Հայաստանի ապագա սահմանների ճշգրտման, ինչպես նաև հայերի կողմից ցուցաբերված նյութական օգնության փոխհատուցման հարցին, որը բարձրացնում էին հայքրդական զինակցության հակառակորդ հայկական և քրդական խմբերը, նա նշում է, որ այն պետք է լուծեն ապագա քրդական և հայկական կառավարությունները: Նա առանձնահատուկ նշում էր, որ Դաշնակցության շնորհիվ էր պահպանվում կապը Հոյբունի և Արարատի ապստամբների միջև, ինչպես նաև քրդական տարբեր համայնքների միջև, որոնք բնակվում էին Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի երկրներում և ԱՄՆ-ում, ինչպես նաև այն փաստը, որ ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում լույս տեսնող իրենց հանդեպ բարեհաճ հայկական մամուլը կատարեց մեծ աշխատանք՝ քրդերի նկատմամբ կանխակալ վերաբերմունքը փոխելու և հակաքրդական քարոզչությունը չեզոքացնելու ուղղությամբ¹⁶⁰:

Համաձայն քուրդ հետազոտող Ռոհաթ Ալաքումի վկայության՝ Հոյբունում ՀՀ Դաշնակցության ներկայացուցիչը Հրաչ Փափազյանն էր, որն ապրում էր Հալեպում¹⁶¹: Համագործակցության ողջ ընթացքում ՀՀ-ն միայն մեծացնում էր իր կողմից

¹⁶⁰ St' u Silopi Z., ibid., s. 114.

¹⁶¹ St' u Alakom R., ibid., s. 107.

տրվող օգնության ծավալները, ինչպես նյութական, այնպես էլ բարոյական:

Մեծ էր նաև ՀՅԴ-ի դերը Հոյբունի պայքարի ռազմավարությունը և մարտավարությունը մշակելու, ինչպես նաև՝ քրդական տարբեր խմբավորումները մեկ դրոշի տակ համախմբելու գործում՝ «...ճիշդ Հ.Յ. Դաշնակցության կազմության նման»¹⁶²:

ՀՀ Դաշնակցության խորհրդով Հոյբունը հրաժարվեց համաքրդական ապստամբության, քուրդ ժողովրդի չորս հատվածների ազատագրման և «միացյալ ու անկախ Քրդաստանի» երազանքից: Դա ուներ 2 դրական հետևանք. նախ՝ ողջ մարդկային, նյութական և ֆինանսական միջոցներն ուղղվելու էին միայն Թուրքիայում բնակվող քրդերի պայքարին և երկրորդ՝ քուրդ ժողովրդի մյուս երեք հատվածների վրա իշխող երկրները ոչ միայն թշնամաբար չէին վերաբերվելու ապստամբությանը, այլև թուրքերին նեղ դրության մեջ դնելու համար ինչ-որ չափով նույնիսկ աջակցելու էին քրդերին: Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ այս մարտավարությունը ճիշտ էր. թե Իրանը, թե՝ Ֆրանսիան և թե՝ նույնիսկ Մեծ Բրիտանիան այս կամ այն չափով քողարկված եղանակներով աջակցում էին Հոյբունին: Իր կողմից ընդունված քաղաքական ծրագրում Հոյբունը նախատեսում էր մշտական եղբայրական կապեր հաստատել բարեկամ Իրանի կառավարության և եղբայ-

րական իրանական ժողովուրդների հետ¹⁶³: Դաշնակցության գործուն միջամտությամբ հրապարակված այս ծրագիրը հետապնդում էր երկու նպատակ. նախ՝ քրդական ցեղերը՝ թե՛ իրանական, և թե՛ թուրքական, թշնամական գործողություններ չէին վարի իրանական կառավարության դեմ՝ այդպիսով հնարավորություն չտալով քեմալականներին քրդական ցեղերին ուղղել Իրանի դեմ, և երկրորդ՝ Իրանի կառավարությունը քրդերի դեմ թշնամական գործողություններ չէր վարելու:

Քրդերի վերաբերմունքը դեպի հայերը սկսել էր փոխվել դեռևս շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո, ընդ որում այն աստիճան, որ նրանք խնդրում էին դաշնակցականներից իրենց ղեկավարելու համար ուղարկել Դրոյին, Ռուբենին, Արտաշեսին, Քուրդ Ղազոյին և այլոց¹⁶⁴: Ընդառաջելով նրանց ցանկությանը՝ ՀՀ Դաշնակցությունը Արարատ ուղարկեց խնուսցի Արտաշես Մուրադյանին: Ըստ Մ. Տեր-Մինասյանի (Ռուբեն) Արտաշեսը կուսակցությունում աչքի ընկնող դեմք չէր, և նույնիսկ եղել էր պահանջ՝ նրան վտարել ՀՅԴ-ից: Սակայն գալով Արարատ՝ նա ամբողջովին կերպարանափոխվում է՝ դրսևորելով բացառիկ անձնագոհություն, ցույց տալով, որ արտակարգ ընդունակությունների տեր անձնավորություն է, որոնց շնորհիվ նա առ այսօր քրդերի կողմից համարվում է ազգային հերոս: Արարատում Արտաշեսը վերցնում է Զիլան բեյ կամ՝ բեկ կեղծանունը: Նրան հաջողվում է միավորել ոչ միայն Արարատի շուրջը բնակվող քրդերին և հաշտեցնել նրանց, այլև Սիփանի,

¹⁶² Սասունի Կ., Քիւրտ ազգային կուսակցութիւնը (Հոյիբուն), «Հայրենիք», Բոստոն, 1931, թիւ 5, էջ 78:

¹⁶³ Տե՛ս Դасратян М. А., указ. соч., с. 152.

¹⁶⁴ Տե՛ս ՀԱՄ: ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 5:

Բինգյուլի, Արտազի, Խնուսի, Բասենի, Մուշի ցեղերը, իսկ որոշ ժամանակ անց, ճամփորդելով Արարատից դեպի արևմուտք և հյուսիս, նա միավորում և հաշտեցնում է Կողբի, Մուրմալուի, Կարսի քրդերին: Սակայն այդքանով չբավարարվելով՝ Արտաշեսը գաղտնի կերպով անցնում է Խորհրդային Հայաստան և աշխատում միավորել տեղի հայերին և քրդերին¹⁶⁵: Արտաշեսի նման հաջողությունները պայմանավորված էին նրանով, որ նա գերազանց տիրապետում էր քրդերենին և միակն էր այդ շրջանում, ով հասկանում էր գաղափարական և հեղափոխական գործունեությունից, ինչպես նաև՝ քրդերը գիտեին, որ նա հայ է և նրա թիկունքին տեսնում էին հայերի և առաջին հերթին՝ ՀՅ Դաշնակցության ուժը, որին շատ էին հարգում և ընդունում էին նրա հեղինակությունը: Եվ ամենակարևորը՝ Արտաշեսն անշահախնդիր էր, կուսակցականներից ստացված գումարները չէր յուրացնում և մինչև վերջին լուսն օգտագործում էր ըստ նպատակի և քրդերի հետ հավասար կիսում էր նրանց կրած զրկանքները: Սակայն նրան պակասում էր ռազմավարական մտածելակերպը՝ ընդարձակվող շարժումը դեկավարելու համար: Եվ նա գտավ այն անձը, ով ունակ էր իրագործելու այդ խնդիրը: Դա Բհսան Նուրին էր, ով բարձրագույն զինվորական կրթություն էր ստացել Ստամբուլում և ուներ ռազմավարական և մարտավարական գործողությունների փորձ: Նրանց հաջողվում է ընդունել տալ Հոյբունի ազդեցությունը Իբրահիմ Հրսզեհին՝ Հոյբունի շնորհիվ այլ քրդական ցեղե-

րից և ապա ՀՅ Դաշնակցությունից օգնություն ստանալու համար:

Արարատում Արտաշես Մուրադյանը և Բհսան Նուրին հաջողությամբ փոխլրացնում էին միմյանց: Բհսան Նուրին Արարատ լեռան վրա միակ մտավորական ու լայն աշխարհայացք ունեցող գործիչն էր, սակայն նա չէր կարողանում կազմակերպել քրդերին. դա անում էր Արտաշեսը, որն իրագործում էր Նուրիի ծրագրած գործողությունները: Նուրին թեև մարմնավորում էր քրդական ազգային մտավորականությանը, սակայն մի քանի պատճառներով նա չունեւր քրդերի մոտ այն հեղինակությունը, որն ուներ Զիլան բեյը՝ Արտաշես Մուրադյանը: Նուրին չգիտեր քրդերեն, նրա կինը թուրք էր, ինչն էլ հանգեցնում էր նրան, որ քրդերը նրա մեջ չէին տեսնում հարազատություն, հետո՝ որպես սպա և մտավորական, իսկ նիստ ու կացով՝ թուրք աղա, Նուրին վեհանձնորեն էր վերաբերվում թուրք գերիների հետ, ինչը քրդերին առիթ էր տալիս մտածելու, որ նա կաշառված է ու մի օր անցնելու է թուրքերի կողմը: Ի տարբերություն Զիլան բեյի՝ նա չէր կրում այն դժվարությունները, որոնք տանում էին մնացած քուրդ ապստամբները, այլ վարում էր բարեկեցիկ կյանք, որքան որ դա թույլատրում էին պայմանները: Տվյալ փաստը նա բացատրում էր այն հանգամանքով, որ դրսից ստանում է մեծ գումար, որն օգտագործում է իր կարիքները հոգալու համար: Եվ վերջին կարևոր հանգամանքը՝ Բհսանն անձամբ չէր շրջում ցեղերի մեջ և զգուշանում էր նրանցից, ինչը

¹⁶⁵ Տե՛ս ՀԱՍ. ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 7:

փոխադարձ կասկածներն այն աստիճան խորացրեց, որ նա պահանջեց, որպեսզի իր թիկնապահները լինեն հայերը¹⁶⁶:

Այս բացասական կողմերով հանդերձ, Արարատի ապստամբական օջախն իրենից ներկայացնում էր մի կուռ միասնություն, որն արդեն 1927 թ. գարնանն ու աշնանը տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ ջախջախիչ պարտության էր մատնել թուրքական զորքերին: Դա խոր անհանգստություն առաջ բերեց ինչպես քեմալականների, այնպես էլ բոլշևիկների մոտ: Երկու կողմի անհանգստության հիմնական պատճառը ՀՀ Դաշնակցության մասնակցությունն էր ապստամբությանը: Քեմալականները հասկանում էին, որ ՀՀԴ-ն ունակ է բարձրացնելու և բարձրացնում է քրդական շարժումը որակական նոր մակարդակի, ինչն անասելի դժվարացնում էր քրդերի պառակտմանը միտված ծրագրերի իրագործումը: 1928 թ. ընթացքում թուրքերին չհաջողվեց իրենց կողմը գրավել ապստամբությանը մասնակցող և ոչ մի ցեղի: Նրանց ավարը ընդամենը մի քանի անհատներ էին: Փորձելով վարկաբեկել Հոյբունը Թուրքիայի բնակչության աչքում՝ քեմալականները Անկարայում հրատարակեցին «Կանաչ գիրքը», որտեղ Հոյբունը հռչակվում էր արևմտյան գործակալ և նշվում էր, որ 1925 թ. շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո քրդական շարժումը վերակենդանացավ Հոյբունի և մեկ այլ արևմտյան գործակալ ՀՅԴ-ի համագործակցության շնորհիվ¹⁶⁷: Սակայն գրքի թողարկումը չունեցավ սպասվելիք ազդեցությունը, իսկ իրավիճակն

օրեցօր ավելի էր ծանրանում թուրքական կառավարության համար: 1928 թ. մայիսի կեսերին թուրքական մի մեծ պատվիրակություն, որի կազմի մեջ էին ԹԱՄԺ-ի 12 պատգամավորներ, Ղարաքիլիսե վիլայեթի նահանգապետը, Դիադինի և Բալաբետի կայմակամները, 29-րդ գնդի հրամանատարը և վիլայեթի ժանդարմերիայի պետը, հասավ Արարատի փեշերին գտնվող Շեյխլի Քյոփրյու վայրը, որը հանդիսանում էր թուրքական բանակի և քրդական ջոկատների սահմանագիծը և տեսակցություն խնդրեց Բիսան Նուրիից: Նուրին ընդունեց խնդրանքը և տեսակցության վայր ժամանեց 60 ձիավորներով: Հանդիպման ժամանակ թուրքական կողմը կառավարության անունից ապստամբների հանձնվելու դեպքում համընդհանուր ներում խոստացավ, իսկ անձամբ Բիսան Նուրիին՝ բարձր կառավարական պաշտոններ երկրի ներսում կամ արտերկրում, մասնավորապես՝ ռազմական կցորդ թուրքական որևէ դեսպանատանը¹⁶⁸: Բիսան Նուրին մերժեց առաջարկը, պատասխանելով, որ իր համար միակ ընդունելի պայմանը կլինի այն, որ թուրքական զորքերը լքեն Քրդստանը և Թուրքիան ճանաչի Քրդստանի անկախությունը: Ստանալով այդպիսի պատասխան, թուրքական կողմը որոշեց բանակցել քուրդ ցեղապետերի հետ առանձին՝ հույս ունենալով, որ բախտն այս անգամ կժայտա իրենց: Սակայն այստեղ էլ նրանց սպասում էր դառը հիասթափություն. միայն Արարատի Ազգային ժողովի անդամ Բեքիրե Հաջին հավատաց թուրքերի խոստումներին և զենքը հանձնե-

¹⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ: ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 8:

¹⁶⁷ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁶⁸ Տե՛ս Лазарев М. С., указ. соч., с. 109.

լով՝ իջավ Արարատից: Արարատի հեղափոխության կոմիտեն որոշեց մահապատժի ենթարկել դավաճանին, որպես դատարիշ տատանվողներին: Մահավճիռն ի կատար ածվեց: Սակայն այս անհաջողությունը չհուսահատեցրեց թուրքական իշխանությունների նշանակած Գլխավոր տեսուչ Իբրահիմ Թալիբեյին, որը կարծելով, թե Նուրին չի մերժի իրեն, իր և Վանի վալիի ստորագրությամբ մի նամակ է ուղարկում նրան, որտեղ անձնատվության դեպքում նրան խոստանում էր խոշոր գումար, կորպուսի հրամանատարի պաշտոն, կամ դեսպան, որ երկրում որ ինքը ցանկանա: Սակայն Իբրահիմ Թալին էլ ստացավ մոտավորապես նույն պատասխանը, ինչ-որ թուրքական պատվիրակությունը մի քանի շաբաթ առաջ՝ Շեյխի Քյոփրուի մոտ¹⁶⁹:

Այսպիսով՝ ՀՀ Դաշնակցության և Հոյբունի համագործակցության արդյունքում Արարատ լեռան վրա կուտակված քրդական ուժերը վերածվեցին տարածաշրջանային քաղաքականության լուրջ գործոնի: Այդ ամենը չէր կարող չանհանգստացնել իր սահմանների մոտ տեղի ունեցող գործընթացներին ուշադրությամբ հետևող խորհրդային իշխանություններին: Քանի որ ՀՀ-ն Արարատի ապստամբներին ցուցաբերվող իր աջակցությունն իրականացնում էր Իրանի տարածքով, խորհրդային ղեկավարությունը ՕԳՊՈւ-ի առջև պահանջ էր դրել կարճ ժամանակահատվածում Իրանում ստեղծել հուսալի գործակալական ցանց, որը պետք էր իր մարդիկ ունենար իրանա-

կան պետական համակարգում, նրանց միջոցով ձեռք բերեր անհրաժեշտ տեղեկություններ:

Որքան էլ զարմանալի լինի, սակայն Իրանում գործող ՕԳՊՈւ-ի աշխատակիցների մեծ մասը հայեր էին, որոնց ղեկավարն էր բազմափորձ և հմուտ Գեորգի (կամ Գրիգորի) Աղաբեկովը (իսկական ազգանունը՝ Հարությունով): Աղաբեկովը դաշնակցականների և քրդերի, ինչպես նաև Փարիզում գտնվող ՀՅԴ Բյուրոյի և Իրանի տարբեր քաղաքների դաշնակցական կոմիտեների միջև եղած գաղտնի նամակագրության բացահայտման գործը հանձնարարում է Թավրիզ գործուղված Թիֆլիսի ՕԳՊՈւ-ի աշխատակից Մինասյանին: Իսկ այդպես էլ անհայտ մնացած Աղաբեկովի N 10 գործակալը չորս ամիս տևած աշխատանքի արդյունքում, ի վերջո 1927 թ. սեպտեմբերին կարողացավ ձեռք գցել դաշնակցականների գաղտնի նամակագրությունը: Խնդրի բարդությունն այն էր, որ ՀՀ Դաշնակցության ողջ նամակագրությունը կողավորված էր և բացի այդ գրված էր քիմիական թանաքով: Սակայն, Մինասյանին հաջողվում է իմանալ կողը և քիմիական թանաքի բաղադրությունը, իսկ որոշ ժամանակ անց նաև՝ կաշառել Թավրիզի փոստի բաժանմունքի պաշտոնյաներից մեկին, որը նրան է տալիս դաշնակցականների և մուսավաթականների նամակները՝ պատճենելու նպատակով¹⁷⁰:

ՕԳՊՈւ-ն տեղեկություններ ուներ, որ Թավրիզի կոմիտեն ոչ միայն օգնում է քրդերին, այլև կապ է պահպանում Խորհր-

¹⁶⁹ Տե՛ս Մասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 281:

¹⁷⁰ Տե՛ս Агабеков Г., указ. соч., с. 206.

դային Հայաստանում թաքնված իր կուսակիցների, ինչպես նաև այլ բնոգիմադիր ուժերի հետ՝ այնտեղ պարբերաբար ուղարկելով իր մարդկանց, որոնք բերում էին ոչ միայն նամակներ, այլև գումարներ՝ ընդհատակյա գործունեությունը շարունակելու համար:

Այդպիսով չեկիստները գիտեին Իրանում ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցության գործունեության մասին, մասնավորապես՝ նրանց ձեռքում էին Ե. Իշխանյանի զեկուցագրերը ՀՅԴ Բյուրոյին, որտեղ նա տեղեկացնում էր Արտաշես Մուրադյանի՝ Արարատից ուղարկված զեկույցների և ծրագրերի, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանում, Վրաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում գործող ընդհատակյա դաշնակցական կառույցի մասին: Այս տեղեկությունները հնարավորություն տվեցին Խորհրդային Հայաստանի ՕԳՊՈւ-ին բացահայտել ԽՍՀՄ տարածքում գործող դաշնակցականներին և ձերբակալել նրանց: Իսկ Իշխանյանի և Մուրադյանի, ինչպես նաև Փարիզի միջև դաշնակցականների նամակագրությունը Թավրիզում խորհրդային հյուպատոս Յակով Դավթյանը տրամադրեց Իրանի ամենազդեցիկ նախարարին՝ Թեյմուրթաշին: Նա այդ նյութերը հանձնեց նաև Թավրիզի թուրքական հյուպատոսին և թուրքական կողմը ստացավ շատ կարևոր տեղեկություններ Արարատի ապստամբությանը ՀՅԴ մասնակցության մասին¹⁷¹:

Այսպիսով խորհրդային և թուրքական իշխանություններն ունեին անհերքելի ապացույցներ Իրանի տարածքից իրենց երկրների դեմ իրականացվող գործողությունների մասին և ի-

րանական կառավարությանը ոչինչ չէր մնում անելու, քան արդեն պետական մակարդակով վերսկսել դաշնակցականների և քրդերի ձերբակալություններն ու աքսորը: Նրան զայրացրել էր հատկապես դաշնակցականների գաղտնի նամակագրությունը, որ առանց իրենց իմացության հարևան երկրների տարածքում իրականացնում են գործողություններ՝ հարվածի տակ դնելով Իրանի պետական շահը:

Իրանական իշխանությունների կողմից սկսած հալածանքները ծանր կացության մեջ դրեցին ՀՅԴ-ի ղեկավարությանը թե՛ Իրանում և թե՛ Փարիզի կենտրոնում: Տեղի ունեցավ Բյուրոյի նիստ, որի ժամանակ որոշվեց Արարատի ապստամբությանը օգնության ցուցաբերումը շարունակելու նպատակով դադարեցնել շփումներն Իրանի տարածքից: Սակայն ՀՅԴ Բյուրոն չդադարեց նրանց օգնել Թուրքիայի դեմ պայքարում: Այդ նպատակով Բյուրոն պաշտոնապես քուրդ ապստամբներին օգնություն ցուցաբերելը պետք է վերցնել իր վրա և իրագործել այն իր ներկայացուցչի միջոցով: Իսկ տեղի դաշնակցական կոմիտեները և Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Թանգյանը պետք է իշխանություններին բացատրեին, թե քրդերին օգնում է ՀՅԴ Բյուրոն, և իրենք անկարող են ինչ-որ բան փոխել, իսկ կապված ծածկագիր նամակների հետ, նրանք պետք է հաղորդեին, որ ծածկագիրը գտնվում է Փարիզում, ուստի Իրանի դեսպանի միջոցով կուղարկեն այն: Այդպիսով ՀՅԴ-ն քայլ էր կատարում Իրանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, քանի որ վստահ էր, որ ծածկագիր նամակներում ոչ մի հակաիրանական միտք չկա:

¹⁷¹ Տե՛ս Агабеков Г., указ. соч., с. 332.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԱՐԱՏԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՇՎԵԿՇԻՈՒՄԸ

1. Արարատի ապստամբության հաղթանակները և դրանց ազդեցությունը Թուրքիայի ներքաղաքական կացության վրա

1927-ի աշնանը կրած պարտությունները բարոյալքել էին թուրքերին, ուստի և կառավարությունը ստիպված էր նորանոր գորքեր ուղարկել Արարատ երկրի կենտրոնական և արևմտյան շրջաններից: Դրությունը բարդանում էր նաև այն պատճառով, որ ոգևորվելով Արարատի ապստամբների հաղթանակներից, արևելյան վիլայեթներում նոր ուժով վերսկսվել էին քրդերի ելույթները և թուրքական ուժերի զգալի մասը զբաղված էր դրանց ճնշմամբ: Արարատի ապստամբներն իրենց հերթին չէին պատրաստվում բավարարվել 1927-ի հաղթանակներով և մտադիր էին զարգացնել հաջողությունը ու նորանոր հարվածներ հասցնել հակառակորդին:

Սակայն Իհսան Նուրին, որպես փորձված զինվորական, որը եղել էր թուրքական բանակի կադրային ապա և գիտեր նրա բոլոր թույլ և ուժեղ կողմերը, լավ հասկանում էր, որ քրդական ապստամբ ջոկատներն ի գործու չեն բաց դաշտում թուրքական գորքերի հետ վարել դասական համագորային մարտեր: Այդ իսկ պատճառով նա նախընտրում էր պայքարի պարտիզանական-դիվերսիոն մարտառճը՝ տարբեր վայրերում համաժամանակյա

ապստամբություններով, որոնք պետք է հեշտացնեին Արարատի ապստամբների առաջխաղացումը:

1927 թ. վերջից սկսված քուրդ ժողովրդի պայքարի նոր հանգրվանը հայտնի է որպես Արարատի երկրորդ ապստամբություն, որի ժամանակ նույնպես առավելությունը պատկանում էր քրդերին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, շնորհիվ նորանոր համալրումների, թուրքական զորքերին հաջողվեց նախ ճնշել մյուս բոլոր ապստամբությունները, ապա դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով օղակի մեջ առնել Արարատը՝ թողնելով նրան առանց դրսի օգնության:

1928 թ. հունվարին քրդական ուժերը կտրեցին Մուրթի-Բիթլիս ճանապարհը: Մարտին Բայազետի մոտ տեղի է ունենում նոր ճակատամարտ, որն ավարտվում է քրդերի հաղթանակով: Մեպտեմբերին նորից Բայազետի մոտ տեղի է ունենում նոր ճակատամարտ, որը նույնպես ավարտվում է քրդերի հաղթանակով: Բայազետի վալին գերի է ընկնում և մահապատժի ենթարկվում¹⁷²: Այս մարտերը շղթայական ռեակցիա առաջ բերեցին ոչ միայն Թուրքիայի քրդաբնակ վիլայեթներում, այլև Իրանի, Իրաքի և Սիրիայի քրդերի, ինչպես նաև հայերի և ասորիների մեջ: Նրանց մի մասին կազմակերպում և Թուրքիա էին ուղարկում Հոյբունը, ինչպես նաև քրդական այլ կազմակերպությունները, իսկ մի մասն էլ գալիս էր սեփական նախաձեռնությամբ՝ օգնելու ազգակից կամ դրացի ժողովրդին, որը օրհասա-

¹⁷² Sh. u McDowall D., ot. cit., p. 204.

կան պատերազմ էր մղում արյունարբու քեմալական վարչակարգի դեմ:

1928-ի հոկտեմբերին Երաքից դեպի Ջուլամեքիկ՝ այնտեղ ապստամբած քրդերին օգնելու նպատակով, մարտերով անցավ ասորական մեկ ջոկատ¹⁷³: Թուրք-իրանական սահմանի հյուսիսային հատվածի երկայնքով բնակվող ջեղայի ցեղային միությունը Հալիթ բեյի գլխավորությամբ նույն այդ ժամանակ ապստամբեց և պարբերաբար հարձակումներ էր գործում թուրքական ստորաբաժանումների վրա: Մեկ այլ հայտնի առաջնորդ՝ Քոռ Հուսեյն փաշան նույնպես մի քանի անգամ ներխուժեց Թուրքիայի տարածք՝ պատճառելով թուրքերին մեծ կորուստներ: Բուն Արարատի ապստամբները, ոգևորված Բայազետի մոտ տարած հաղթանակով, կազմեցին փոքրաթիվ (հիմնականում՝ 3-5 հոգուց բաղկացած), բայց շարժունակ հեծելազորային ջոկատներ՝ դեսթեներ, որոնք կատարում էին խորը ռազմերթեր թուրքերի թիկունքում և հանկարծակիի բերելով այդ վայրերում տեղակայված բանակային և ոստիկանական ստորաբաժանումներին, պարտության էին մատնում նրանց և խլելով մեծաքանակ սպառազինություն և կենդանիներ, վերադառնում էին Արարատ: Այսպես, 1928 թ. հոկտեմբերի 24-ին Արարատ է վերադառնում Օսման Քյազըմի գլխավորությամբ գործող ջոկատը, որը թուրքերին զգալի կորուստներ էր պատճառել Կարսի շրջանում: Հոկտեմբերի 27-ին Արարատ է վերադառնում Խալիլ բեյի ջոկատը, որը գործել էր Ալաշկերտի և Բայազետի հովիտներում: Այդ ջո-

կատը Ալաշկերտի Հայդար օղլու գյուղի մոտ անակնկալ հարձակվում է թուրքական հեծելազորային ստորաբաժանման վրա՝ գերի վերցնելով 4 հոգու, որից հետո հարձակվում և գրավում է Կարաբունայի ոստիկանությունը՝ որպես ռազմավար վերցնելով հեռախոսի մեքենան, ինչպես նաև այլ իրեր: Թուրքերը Սինավ լեռան մոտ պատրաստում են ծուղակ և նրանց սկզբում հաջողվում է անակնկալի բերել քրդերին և հետ գրավել ռազմավարը, այդ թվում՝ հեռախոսի մեքենան, սակայն շատ արագ ուշքի գալով՝ Խալիլ բեյը հակահարձակման է տանում իր ջոկատը և պարտության մատնելով թուրքերին՝ հետ վերցնում ռազմավարը և վերադառնում Արարատ: Թուրքերը տալիս են բազմաթիվ սպանվածներ և վիրավորներ, իսկ քրդերից զոհվում է ընդամենը 1 մարդ՝ Մահմուդը՝ սաքան աշիրերից, որի գլուխը կտրում և ցուցադրում են ժողովրդին: Սակայն չբավարարվելով սրանով, որպես վրեժ, նրանք գլխատում են նաև Խալիլ բեյի հորեղբոր որդուն և փեսային¹⁷⁴:

Որպեսզի կանխարգելեն այսօրինակ ռազմերթերը, թուրքական հրամանատարությունը որոշում է քրդական ջոկատներին զրկել նրանց օգնող ուժից, այսինքն՝ ոչնչացնել շրջակա քրդական գյուղերը: Այսպես, 1928 թ. նոյեմբերի 14-ին Բայազետի սանջաքի Քանիքուրք գյուղը շրջապատվում է Բայազետում տեղակայված 29-րդ հետևակային գնդի, 18-րդ սահմանապահ և IV ժանդարմական գումարտակների կողմից, որոնք իրենց հետ բերել էին նաև IX հրետանային գնդի 1 թնդանոթ: Անակնկալի

¹⁷³ Տե՛ս և Лазарев М. С., указ. соч., с. 131.

¹⁷⁴ Տե՛ս և «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 8, էջ 147:

եկած գյուղացիները թուրքերի մոտ են ուղարկում 70 տարեկան մի կնոջ՝ իմանալու համար, թե ինչու է պաշարված գյուղը։ Սակայն ճանապարհի կեսին կինը իր 2 տարեկան թոռան հետ սպանվում է թուրքերի գնդակներից։ Գազազած գյուղացիները հարձակվում են թուրքերի վրա և կովում նրանց դեմ մի քանի ժամ։ Թուրքերը կորցնում են 20 սպանված, սակայն շնորհիվ իրենց թվական գերազանցության կարողանում են կոտրել գյուղացիների դիմադրությունը և ներխուժել գյուղ։ Հավաքելով իրենց բոլոր ուժերը, քրդերը կարողանում են ձեռքել պաշարման օդակը և քաշվել դեպի Արարատ ու միանալ ապստամբներին՝ կորցնելով 1 տղամարդ, 2 կին և 1 աղջիկ։ Սակայն գյուղից փախչել չեն կարողանում մի քանի հոգի՝ հիմնականում ծերեր և վիրավորներ, որոնց զինվորները նետում են կրակի մեջ և այրում¹⁷⁵։ Չբավարարվելով այսքանով, թուրքական ստորաբաժանումները հրետանային կրակ են բացում Արարատի ապստամբների հսկողության տակ գտնվող Չիֆթիլիք և Քուրդավա գյուղերի վրա, իսկ 3 թուրքական ինքնաթիռներ պտույտ են գործում այդ գյուղերի վրա, սակայն վնասվելով ապստամբների կրակից, հարկադրված վարեջք են կատարում թուրքական բանակատեղիում, որոնցից 1-ը ծանր վնասվածքների պատճառով դառնում է լիովին անմարտունակ։ Թուրքական հրամանատարությունը նրա պահպանության համար ստիպված է լինում առանձնացնել մի ամբողջ ժանդարմական գումարտակ։ Ինքնաթիռները վնասելուց ոգևորված՝ Արարատի քուրդ ապստամբները մի կողմից, և

հասնալուղան աշիրեթը Բամայիլ աղա ցեղապետի գլխավորությամբ՝ մյուս կողմից, շեշտակի հարձակումով պարտության են մատնում թուրքերին, որոնք գլխապատառ փախուստի են դիմում՝ թողնելով 1 ծանր և 3 թեթև գնդացի, 18 ձի, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ հրացան և ռազմամթերք։ Ժանդարմական գումարտակը ևս դիմում է փախուստի՝ ապստամբների ձեռքը թողնելով վնասված ինքնաթիռը, որը ոչնչացվում է¹⁷⁶։ Քրդերը շարունակում են թուրքերին հետապնդել մինչև Բայազետի մատույցները՝ տալով ընդամենը մեկ վիրավոր։ 2 օր անց՝ նոյեմբերի 16-ից մինչև նոյեմբերի 20-ը թուրքական երկու ինքնաթիռներ ոմբակոծում են Արարատի գյուղերը՝ առանց որևէ էական հաջողության։ Նոյեմբերի 20-ին ապստամբներին հաջողվում է վնասել այդ ինքնաթիռները, որոնցից մեկը մի կերպ կարողանում է վայրէջք կատարել Կարաքիլիսայում, իսկ մյուսը, չհասնելով Արճեշի օդանավակայան, ընկնում է Վանա լիճը։

Այս հաղթանակից հետո քրդերը նոր եռանդով են պարտիզանական պայքար մղում թուրքերի դեմ։ Նոյեմբերի 20-ից 30-ը Բայազետ քաղաքում և նրա շրջակայքում սպանվում են 6 թուրք զինվոր, իսկ նոյեմբերի 25-ից սկսած Օսման Քերիմի և Յուսուֆ Դեքի ջոկատները արշավում են դեպի Կաղզվանի և Կարսի շրջաններ՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թուրքական զորքերին։ Դեկտեմբերի 9-ին Ալո Բաչոյի ջոկատը Իգդիրի մոտ հանկարծակի հարձակվում է թուրքական զորքերին մթերքներ տեղափոխող ուղտերի քարավանի վրա և ցրելով նրան ուղեկցող

¹⁷⁵ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 8, էջ 147։

¹⁷⁶ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 8, էջ 148։

կիսավաշտը՝ ամբողջությամբ գրավում է այն և վերադառնում Արարատ¹⁷⁷։ Թուրքական զորքերը ծանր կորուստներ էին կրում ոչ միայն Արարատի ապստամբների հետ ընդհարումներից, այլև նրանց արտասահմանից օգնության շտապող ազգակիցներից, ինչպես օրինակ Հաջո աղայի գլխավորած հավիբկի ցեղի՝ 1928-ին թուրք-սիրիական սահմանն անցնելիս¹⁷⁸։

1929 թ. փետրվարին քրդական ջոկատները ոչնչացնում են թուրքական մի ամբողջ գումարտակ, որից հետո Արարատի ապստամբներին են միանում հյուսիսում բնակվող մի շարք ալ-կի ցեղեր, իսկ Արարատից հարավ ընկած հողերում հայդարան ցեղը միավորեց Քոռ Հուսեյն փաշան, որը նույնպես անցել էր թուրք-սիրիական սահմանը։

Ապրիլին թուրք-իրանական սահմանը մարտերով անցան մի քանի իրանաբնակ քրդական ցեղեր, որոնք օգնության էին շտապում արարատցիներին, իսկ հունիսին Սղերդում թուրքական իշխանության դեմ ապստամբեց լոլան ցեղը՝ Ռասուլ Մուհամեդ աղայի գլխավորությամբ։ Չկարողանալով դիմակայել թուրքական զերակշիռ ուժերին՝ նա ստիպված անցնում է Սիրիա, որտեղ միանում է Հաջո աղային և նորից անցնում Թուրքիա։ 1929 թ. ողջ ընթացքում Հաքյարիում տեղի էին ունենում մի շարք մեծ ապստամբություններ, որոնց մասնակցում էր մինչև 5 հազար մարտիկ¹⁷⁹։

1929 թ. աշնան վերջին Արարատի և այլ վայրերի ապստամբական ուժերն իրենց հսկողության տակ էին առել բավականին խոշոր տարածքներ։ Ակնհայտ էր, որ քեմալական կառավարությունը բախվել է շատ ծանր իրավիճակի հետ, որի համեմատ շեյխ Սայիդի ապստամբությունը թույլ ապստամբություն էր։ 1929-ի ողջ ընթացքում թուրքական զորքերը դաժանաբար ճնշում էին քրդերի ելույթները և ավելի ամուր էին փակում թուրք-իրաքյան և թուրք-սիրիական սահմանները՝ զրկելով արարատցիներին էական օգնությունից։ Թուրքական հրամանատարությունը ընտրել էր հետևյալ մարտավարությունը. շրջապատել Արարատը և թույլ չտալ ապստամբության ծավալումը, իսկ հիմնական ուժերը նետել սահմանները փակելու և քրդաբնակ վիլայեթները խաղաղացնելու համար։

Ուստի թուրքական իշխանությունները հասկանում էին, որ առանց կոշտ ու հստակ ներքին և հատկապես՝ արտաքին քաղաքականության հնարավոր չէր լուծել քրդական հարցը։

Այդ նպատակով դեռ 1928 թ. աշնանը ձերբակալվեց շեյխ Սայիդի ավագ որդին՝ շեյխ Ալի Ռիզան, որը հավատալով թուրքական կառավարության կողմից հռչակված համաներմանը, Իրաքից անցել էր Թուրքիա և իր հավատարմությունն էր հայտնել թուրքական կառավարությանը¹⁸⁰։ Մի քանի ամիս անց Էրզրումում ձերբակալվում է նրա կրտսեր եղբայր Սալահեդդինը, որը շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո փախել էր Իրաք, որտեղ ռազմական դպրոցում անցել էր մարտական ուսուցում և համագործակցության մեջ մտնելով բրիտանա-

¹⁷⁷ Տե՛ս «Դբոշակ», Փարիզ, 1929, N 8, էջ 148։

¹⁷⁸ Տե՛ս McDowall D., *op. cit.*, p. 204.

¹⁷⁹ Տե՛ս Лазарев М. С., *указ. соч.*, с. 135.

¹⁸⁰ Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 281։

ցիների հետ, դարձել էր Իրաքում ձևավորված «Քրդերի բարեկամների ընկերություն» կազմակերպության անդամը: Վերադառնալով Թուրքիա, նա էրզրումում հիմնում է այսպես կոչված՝ «Հյուսիսային Քրդստանի ընկերություն» կազմակերպությունը, որը կարճ ժամանակ անց իր մասնաճյուղերն է ստեղծում Դամասկոսում և Հալեպում: Նա տարածում էր թուրքիկներ և այլ գրականություն, որտեղ նշում էր հայ-քրդական զինակցության ստեղծման անհրաժեշտությունը¹⁸¹: Նույն այդ ժամանակ ձեռքակալվեց շեյխ Սայիդի եղբայր շեյխ Աբդուռահմանը, որին առաջադրվեց նոր ապստամբություն կազմակերպելու մեղադրանք¹⁸²: 1929 թ. սեպտեմբերին էրզրումում թուրքական իշխանությունները փակեցին Հոյբունի տեղի մասնաճյուղը, իսկ նրա անդամներին բանտարկեցին կամ արքայեցին¹⁸³: Առավել արմատականորեն տրամադրված քուրդ առաջնորդներին թուրքական կառավարությունը ոչնչացնում էր կամ անմիջականորեն, կամ էլ իրեն հավատարիմ քուրդ առաջնորդների ձեռքերով, ինչպես դա տեղի ունեցավ հայդարան ցեղի առաջնորդ Քոռ Հուսեյն փաշայի հետ, որը Հոյբունի առաջադրանքով Սիրիայից անցել էր Իրաք՝ շեյխ Ահմեդ Բարզանիի մոտ, որտեղից ուղևորվել էր Փիրան՝ Նուհ բեյի մոտ: Նուհ բեյի հետ հանդիպելուց հետո նա ուղևորվեց Իրան, սակայն Սասունի մոտ նա կասկածելի հանգամանքներում սպանվում է: Ըստ առաջին վարկածի՝ նա սպանվել էր Նուհ

¹⁸¹ St 'u Arfa Hassan, The Kurds. An Historical and Political Study, London, Oxford University Press, 1966, p. 39.

¹⁸² St 'u Лазарев М. С., указ. соч., с. 128.

¹⁸³ St 'u Кросс Т., Внутреннее положение Турции, «Международная жизнь», Москва, 1930, № 7-8, с. 63.

բեյի մարդկանց, իսկ երկրորդ վարկածի՝ Ահմեդ Բարզանիի կողմից: Այդ առեղծվածը մնաց չբացահայտված, քանի որ կարճ ժամանակ անց նույնպես տարօրինակ հանքամանքներում սպանվում է Նուհ բեյը¹⁸⁴:

Թուրքական իշխանությունները, տարհանվող ցեղապետերի և շեյխերի նկատմամբ կիրառում էին նաև «բլիթի» քաղաքականություն՝ առաջարկելով ոսկի, պաշտոն և փոխարենը պահանջելով հավատարմություն և զինվորական օգնություն: Օրինակ՝ Հաքյարիի վալին իր մոտ ապաստան տվեց Իսմայիլ աղա Սրմկոյին և հրաժարվեց նրան վերադարձնել իրանական իշխանություններին¹⁸⁵:

Էրզրումում թուրքական իշխանության դաշնակիցը դարձավ Միր Լիվա (գեներալ) Հասան Թահսին բեյ Շարաֆուդդինը, որը նշանակվեց Քրդստանի «վալի ումումի» (գլխավոր ղեկավար): Քեմալականները ցանկանում էին օգտագործել նրա մտերիմ հարաբերությունները Մահմուդ Բարզանցիի, ինչպես նաև մանգուր, մամաշ, խարկի, յամենի, փիշոկեր ցեղերի ցեղապետերի հետ և ուղարկել նրան իրաքյան Քրդստան՝ տեղի քրդական ցեղերը Թուրքիայի շահերին համապատասխան ծառայացնելու նպատակով: Սակայն քեմալականների այս ծրագիրը հաջողություն չունեցավ¹⁸⁶:

Այսպիսով, մինչև 1930 թ. սկիզբը Թուրքիայի արևելյան և հյուսիս-արևելյան մի շարք վիլայեթներ գտնվում էին քրդերի

¹⁸⁴ St 'u Лазарев М. С., указ. соч., с. 115.

¹⁸⁵ St 'u նույն տեղում, էջ 130:

¹⁸⁶ St 'u նույն տեղում, էջ 131:

հսկողության տակ: Քեմալի համար ակնհայտ էր, որ ապստամբությունը ճնշելը լինելու է շատ դժվար: Դրությունն էլ ավելի էր բարդանում սկսված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամով, ինչպես նաև բուն երկրի ներսում Քեմալի դեմ գլուխ բարձրացող ձախ և հատկապես աջ ընդդիմության՝ թուրք ժողովրդի մեջ աճող ազդեցությամբ: Տվյալ պայմաններում նրան անհրաժեշտ էր հանգիստ՝ քրդական ճակատում:

Ըստ բրիտանական հետախուզության կողմից ձեռք բերված տվյալների՝ թուրք ազգայնականները քեմալական կառավարությանն էին ներկայացրել Թուրքիայի կազմում քրդական պետության ստեղծման պահանջ, որն իր մեջ պետք էր ներառեր Դիարբեքիր, Խարբեռ, Սվազ, Էրզրում, Վան և այլ վիլայեթներ: Նա պետք է ունենար լայն ինքնավարության կարգավիճակ, որի պայմաններն էին. 1) քրդական պետությունը Թուրքիայի հետ պետք է մշտապես լիներ դաշինքի մեջ, 2) այն պետք է կառավարվեր թուրք նահանգապետի կողմից, որին կնշանակեր Թուրքիան, 3) պետք է ունենար սեփական խորհրդարան և կառավարություն, 4) առանց երկու խորհրդարանների համաձայնության արգելվում էր պատերազմ հայտարարել որևէ պետության, 5) քրդական պետության բոլոր եկամուտները պետք է բաշխվեն երկրի ներսում, և միայն ավելցուկը դրվում է կենտրոնական կառավարության տրամադրության տակ, 6) պետք է փոխվի տեղական ծառայության համար գորակոչի կարգը՝ բացառությամբ պատերազմական ժամանակի¹⁸⁷:

Ըստ նույն աղբյուրի՝ Մ. Քեմալը և ԹԱՄԺ-ի խոսնակ Քյազըմ Օզալիքը ցանկանում էին ընդունել այդ պայմանները, սակայն դրան կտրուկ դեմ արտահայտվեց Իսմեթ Ինյունյուն, ինչպես նաև Թուրքիայի ԹԱՄԺ-ի ծայրահեղ ազգայնական պատգամավորները, որոնք ոչ միայն չէին ուզում լսել Թուրքիայի կազմում, ինքնավարության մասին, այլև շարունակում էին Մեծ Բրիտանիայից պահանջել Մոսուլի վիլայեթը, իսկ Ֆրանսիայից՝ Ալեքսանդրետի (Իսթենդերուն-Հաթայ) սանջաքը¹⁸⁸: Շուտով, սակայն, պարզվեց, որ Մ. Քեմալն ուղղակի ժամանակ է ձգում, որպեսզի կարողանա ոչնչացնել իր դեմ աճող ընդդիմությունը, որից հետո, արդեն 1930 թ. ձմռանը նա հրամայեց բանակին սկսել Արարատը գրավելու օպերացիան:

Կանխազգալով վերահաս մարտերի ողջ ծանրությունը՝ Արարատի ղեկավարությունը դեռևս ձմռան ամիսներին կատարում է գաղափարախոսական և քարոզչական աշխատանք, որպեսզի միավորի և ուռքի հանի ողջ քրդությանը: 1930 թ. հունվարին Արարատում լույս տեսնող և քրդաբնակ վիլայեթներում տարածվող «Աղրի» թերթում հրապարակվեց Բ. Նուրիի հոդվածը, որտեղ նա կոչ էր անում բոլոր քրդերին օգնել ապստամբներին սպառնալիքությամբ և պարենամթերքով: Այդ կոչը տարածվեց ոչ միայն Թուրքիայում, այլև թուրք ժողովրդի բնակության իրանական, իրաքյան և սիրիական հատվածներում, իսկ մեկ օրինակն ուղարկվեց Ազգերի Լիգա¹⁸⁹:

¹⁸⁸ Տե՛ս Крощ Т., указ. соч., с. 58-59.

¹⁸⁹ Տե՛ս Arfa H., ot. cit., p. 41.

¹⁸⁷ Մեջբերումը՝ ըստ Лазарев М. С., указ. соч., с. 136.

2. Արարատի ապստամբությունն արևմտյան տերությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա) քաղաքական հաշվարկներում

Քաղաքական ասպարեզ իջնելուց ամիջապես հետո Հոյբունը գրավեց ոչ միայն Ֆրանսիայի, այլև Մեծ Բրիտանիայի, Խորհրդային Միության, Իրանի և բնականաբար՝ Թուրքիայի ուշադրությունը, քանի որ այն կարճ ժամանակում քրդերի շրջանում ձեռք էր բերել մեծ ազդեցություն։ Նրա անդամներ էին շատ ազդեցիկ քրդեր, որոնք կարող էին շարժումներ սկսել Քրդստանի ցանկացած վայրում։ Բացի այդ՝ Հոյբունը համագործակցում էր մեկ այլ ազդեցիկ ուժի՝ ՀՅԴ-ի հետ, որին ատում էին Խորհրդային Միության և Թուրքիայի իշխանությունները։

Ուստի՝ հենց ՀՅԴ-ի խորհրդով Հոյբունի ղեկավարությունը հայտարարեց, որ իր պայքարը վերաբերելու է միայն Թուրքիային, իսկ մնացած 3 երկրների հետ պետք է հաստատվեն բարեկամական հարաբերություններ և այդ երկրներում քրդական հարցը հանգելու է միայն Սևրի և Լոզանի պայմանագրերով քրդերի համար սահմանված իրավունքների պահպանմանը։ Դրա շնորհիվ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան թույլ էին տալիս, որպեսզի Հոյբունը գործունեություն ծավալի Իրաքում և Սիրիայում, սակայն իրենց խիստ վերահսկողության տակ, և այնքան, որքանով որ այն չէր վնասում նրանց շահերին, մասնավորապես՝ գաղութային իշխանության պահպանմանը և Թուրքիայի հետ փոխհարաբերություններին։ Շատ շուտով բրիտանական հատուկ ծառայությունները, որոնք սկզբնական շրջանում վախենում էին, թե այդ կազմակերպությունը ստեղծված է բոլշևիկ-

ների կողմից, պարզեցին, որ Հոյբունի Կենտրոնական կոմիտեն, որը գտնվում էր Հալեպում և բաղկացած էր մոտ 100 հոգուց, իրական ուժ չունի, այլ ընդամենը կատարում է տարբեր քրդական ցեղերին միավորելու դեր և նրա ողջ «հզորությունը» հիմնված է անդամների հեղինակության վրա, և ոչ ավելին։

Տեղերում իրական իշխանությունը շարունակում էր մնալ ցեղապետերի ձեռքում։ Այդ իսկ պատճառով թե բրիտանական և թե ֆրանսիական գաղութային իշխանությունները Հոյբունից վտանգ չէին տեսնում և նրան ուզում էին օգտագործել իրենց շահերի համար, ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ իրենց քրդերի հետ փոխհարաբերություններում, մասնավորապես՝ հարկ եղած դեպքում քրդական զինված ջոկատներ կազմավորելով և նրանց Թուրքիա ուղարկելով։ Իրաքում Հոյբունի էմիսարներն անմիջապես աննկատ հսկողության տակ էին վերցվում բրիտանական հատուկ ծառայությունների կողմից։ Մասնավորապես պահպանվել են բրիտանացիների կազմած զեկուցագրերը շեյխ Սալիլի քարտուղար և նրա որդի Ալի Ռիզայի զինակից Ամին էֆենդի Բերոսկիի, Ֆահմի իբն Բիլլալի մասին, որոնք բնակվում էին Էրբիլում և համարվում էին անգլիամետներ։ Վերջիններս կողմնակից էին ապագա ազատ Քրդստանի վրա անգլիական հովանավորության տարածմանը։ Հետագայում նրանք ուղարկվեցին Մալաթիա և Դերսիմ¹⁰⁰։

Սակայն Մոսուլի հարցի կարգավորումից հետո Մեծ Բրիտանիան շահագրգռված չէր Թուրքիայի հետ հարաբերություն-

¹⁰⁰ Տե՛ս Դաշաբե M. C., указ. соч., с. 111.

ները սրելու մեջ: Այդ իսկ պատճառով, երբ Թուրքիան բողոքեց Իրաքի տարածքում հոյբունականներին չխոչնդոտելու և հակաթուրքական քարոզչություն իրականացնելու դեմ, բրիտանական և իրաքյան իշխանությունները կազմեցին Հոյբունի և ՀՅԴ-ի 56 անդամների անունների ցուցակ, որոնց արգելվել էր մուտք գործել Իրաք: Արգելվեց նաև Հոյբունի կողմից հրատարակված «Քրդերի կոտորածը Թուրքիայում» բրոշյուրի տարածումը¹⁹¹:

Ըստ բրիտանական հետախուզության՝ հոյբունականներն առավել ակտիվ էին Իրաքի արևմտյան և Սիրիայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, որտեղ բացի քրդական հոծ բնակչությունից, կենտրոնացել էին նաև մեծաքանակ հայ գաղթականներ: Իրաքում Հոյբունի գլխավոր ներկայացուցիչն էր Շուքրի Մեհմեդը: Մյուս շրջանը, որտեղ ակտիվ էին հոյբունականները, Արա-րատ-Բայազետ-Մակու շրջանն էր, որտեղ ակտիվ էին նաև իրանահայ դաշնակցականները: Հայ-քրդական դաշնակցության, իսկ ապագայում նաև՝ զինակցության հեռանկարը անհանգստացնում էր բոլորին, այդ թվում՝ Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային, որոնք դրա մեջ տեսնում էին տարածաշրջանային իրավիճակն իրենց հսկողության տակից դուրս գալու վտանգ: Սակայն քիչ անց ավելի խորը ուսումնասիրելով դրությունը, բրիտանական հետախուզության բազմափորձ սպաները եկան այն եզրակացության, որ քրդերի համագործակցությունը հայերի հետ ստիպված քայլ է, քանի որ նրանք զգուշ են ինչպես ֆինանսական, այնպես էլ կադրային, կազմակերպչական աջակցությո-

յան մեծ կարիք: Նրանք իրենց վարկածը հիմնավորում էին նրանով, որ Իրաքի և Իրանի քրդական ցեղապետերը, որոնք Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, չենթարկվելով թուրքական սովերիչ արշավանքներին, ձեռք էին բերել հարստություն և ազդեցություն, հրաժարվում էին համագործակցել Հոյբունի հետ՝ հայերի հետ դաշնակցելու պատճառով: Մասնավորապես Դամասկոսում լույս տեսնող արաբական «Աշ Շաաբ» թերթում մի խումբ քուրդ առաջնորդներ, «հրավիրելով ազնվական արաբական ազգին օգնելու քրդերին ստեղծելու անկախ Քրդստան», միաժամանակ հայտարարում էին, որ իրենք, որպես քրդական իշխանության առաջնորդներ, չեն մասնակցել «Դաշնակցության» հետ դաշնագրի կնքմանը, որը կխաբի քուրդ ժողովրդին, նրանց կդարձնի գործիք թուրքերի դեմ պայքարում «հայկական հայրենիքի ստեղծման համար, որտեղ քրդերը կլինեն ստրուկ»¹⁹²: Հոյբունի հակառակորդներից էր սեիդ Տախան, որը նրա անդամներին անվանում էր փախստականներ՝ առանց որևէ դիրքի և հեղինակության և կողմնակից էր քրդական հարցի էվոյուցիոն լուծմանը, ինչպես նաև Իսմայիլ աղա Մըմկոն, որը դեմ էր հայերի հետ համագործակցությանը:

Արաբատի ապստամբության ծանր պահին, երբ պարզ դարձավ, որ թուրքերը ոչնչի առջև կանգ չառնելով՝ մտադիր են խեղդել այն և իրենք չունեն բավարար ուժեր դիմագրավելու վերահաս ռդետին, Հոյբունի ղեկավարությունն ավելի մեծ եռանդով սկսեց կապեր փնտրել Իրաքի բրիտանական իշխանության

¹⁹¹Տե՛ս և Лазарев М. С., указ. соч., с. 113:

¹⁹² Մեջբերումն ըստ Лазарев М. С., указ. соч., с. 111.

հետ: 1929 թ. Մոսուլում բացվեց Հոյբունի մասնաճյուղը, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ «Ռեջնուն» կոմիտեն, որը գլխավորում էին իրաքյան Քրդստանում հայտնի Բաբան դինաստիայի ներկայացուցիչները: Նրանք ունեին անգլիամետ դիրքորոշում և միաստաբար կարծում էին, որ եթե հարց բարձրացնեն Թուրքիայի քրդաբնակ տարածքները Միջագետքին միացնելու մասին, ապա Մեծ Բրիտանիան անմիջապես կսկսի գործնական քայլեր կատարել այն իրագործելու համար: Իսկ 1929 թ. հուլիսին Մուրեխյա Բադրխանը դեռ մինչև իր Իրաք մուտք գործելու արգելքի հրապարակումը, գալիս է Բադդադ և այցելում Իրաքի բրիտանական նորանշանակ կոմիսար Ջ. Քլեյտոնին: Հանդիպման ժամանակ նա կոմիսարին է հանձնում 1929 թ. հունիսի 30-ով թվագրված մի նամակ ֆրանսերեն լեզվով: Նրանում Հոյբունի ղեկավարությունը հույսեր էր հայտնում, որ Բրիտանիան, որն արդեն տիրապետում է «քրդական հայրենիքի» միջագետքյան հատվածին և հսկում է նաև նրա այն մասին, որը գրավված է թուրքերի կողմից, ետ չի կանգնի Սևրի պայմանագրով իր ստանձնած պարտավորություններից և ի վերջո քրդական հարցի լուծման մեջ ամենակարևոր խոսքը կասի:

Իր կողմից, ցանկանալով Բրիտանիային շահագրգռել, Ս. Բադրխանը ավելացրեց, որ Հոյբունը Թուրքիայի բոլոր քրդական ցեղերում ունի իր ներկայացուցիչները, որոնք շատ ակտիվ աշխատում են բոլոր թուրքական վիլայեթներում և վառ են պահում ապստամբության ոգին՝ հատկապես՝ արևմտյան շրջաններ արտրված քուրդ մտավորականների և ցեղապետերի մեջ: Արդյունքում արքայից վերադարձածների մեծ մասը միանում է իրենց:

Այդ ամենի շնորհիվ Հոյբունն այնքան է հզորացել, որ որոշում է կայացվել ստեղծել մշտական մարմին՝ Կենտրոնական կոմիտե, ինչպես նաև մշտական ներկայացուցչություններ քրդական մեծ քաղաքներում ու ցեղերի շրջանում և հաջողությամբ ղեկավարում է հակաթուրքական ապստամբությունները Արաբատում, Սասունում և Դերսիմում¹⁹³:

Սակայն Քլեյտոնը չէր հավատում Ս. Բադրխանին, քանի որ բրիտանական հետախուզությունը տիրապետում էր Արաբատում իրական իրավիճակի մասին տեղեկատվությանը: Այդ իսկ պատճառով բրիտանացիները չընդառաջեցին Հոյբունի խնդրանքին, առավել ևս, որ քրդական ապստամբության շարունակումը հակասում էր Մեծ Բրիտանիայի շահերին: Սակայն միևնույն ժամանակ բրիտանացիները ամբողջապես չէին արգելում Հոյբունի և քրդական այլ կազմակերպությունների գործունեությունը, քանի որ նրանք իրենց կարող էին պետք գալ թուրքերի և արաբների դեմ որպես հակակշիռ: Առավել ևս, որ մոտենում էին Իրաքին անկախություն տալու օրերը, և բրիտանացիներին անհրաժեշտ էր ուժ՝ արաբներին ավելի կանխատեսելի և կառավարելի դարձնելու համար: 1930 թ. կեսերին Իրաքի քրդական շրջաններում սկսվեց տարածվել «L' Orient» ամսագիրը՝ ֆրանսերեն, անգլերեն և քրդերեն լեզուներով, որը տպագրվում էր Բեյրութում՝ Բադրխանների գլխավորությամբ: Այն քարոզում էր հոգուտ հայ-քրդական զինակցության վերջնական նպատակի՝ Հայաստանի և Քրդստանի անկախության:

¹⁹³ Sh. 'u Лазарев М. С., указ. соч., с. 116.

Սա ևս մեկ ապացույց է բրիտանացիների կողմից մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ հեռատես մոտեցումներ որդեգրելու մասին: Բրիտանացիները չթողեցին Հոյբունին ամրանալ և ակտիվ քարոզչություն իրականացնել Իրաքի քաղաքնակ տարածքներում, սակայն ամենևին էլ չարգելեցին նրա գործողությունները և դրանք ուղղորդեցին իրենց գծած հունով և ծառայեցրին բրիտանական շահերին:

Որոշակի տարբերություններով, Հոյբունի նկատմամբ նմանատիպ քաղաքականություն էր վարում Սիրիայի ֆրանսիական վարչակարգը: Հոյբունը Սիրիայում իրեն ավելի ազատ և հարմարավետ էր զգում, քան Իրաքում, քանի որ այնտեղի քրդերը չէին դնում անջատողական պահանջներ, չէին բարձրացնում ոչ միայն անկախ պետության, այլև նույնիսկ ինքնավարության հարցը: Նրանք ընդամենը պայքարում էին իրենց ազգային իրավունքի համար և ցանկանում էին մասնակցել Թուրքիայի իրենց հայրենակիցների կենաց մահու պայքարին: Ֆրանսիական իշխանությունները Հոյբունի գործունեությունից երկյուղելու ոչինչ չունեին. ընդհակառակը՝ ինչպես և բրիտանացիներին, նրանց նույնպես քրդերն անհրաժեշտ էին որպես արաբների և թուրքերի հակակշիռ:

Ուստի՝ 1930 թ. կեսերին, երբ թուրքերը մեծաքանակ պատժիչ զորաբանակով վճռական հարձակման էին անցել Արարատի ապստամբների դեմ, ֆրանսիական գաղութային իշխանությունները թույլատրեցին Ջամիլ փաշայի որդիներին՝ Իբրահիմ փաշային և Խոջո աղային, Հոյբունի մասնաճյուղ ստեղծել Սիրիայի հյուսիս-արևելքում գտնվող, հիմնականում քրդաբնակ

Ղամիշլի քաղաքում: Այստեղ հիմնադրված մասնաճյուղը սերտ կապեր էր հաստատել հյուսիսային Իրաքի ցեղապետերի՝ եզդիների առաջնորդ Իսմայիլ Հաքքը Շավեյսի, Սամի բեյի, Շուքրի Մեհմեդի, Մահմուդ Բարզանջիի, ինչպես նաև Սասունի, Մարդինի, Դիարբեքիի և այլ շրջանների բուրդ ցեղապետերի հետ: Բնականաբար, այս փաստն անմիջապես լարվածություն ստեղծեց ինչպես անգլո-ֆրանսիական և ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում, այնպես էլ Թուրքիայի հետ սահմաններում: Թուրքերն անմիջապես Սիվերեքի և Դիարբեքիի միջև ընկած տարածքում կենտրոնացրին 3 հազար զինվոր՝ հոյբունականների կողմից ստեղծված ջոկատների հնարավոր հարձակումները ետ մղելու նպատակով: Չցանկանալով ավելի սրել իրավիճակը, ֆրանսիական իշխանությունները կարգադրեցին սահմանի մոտ բնակվող ցեղապետերին՝ իրենց ջոկատներով քաշվել երկրի խորքերը: Սակայն, ըստ բրիտանացիների իրաքյան հետախուզության, այս քայլն ամենևին էլ չէր նշանակում, թե ֆրանսիացիները հրաժարվել են իրենց ծրագրերից: Հաղորդվում էր, որ Հալեպում, իբր՝ ֆրանսիական իշխանությունները Հոյբունի հետ կնքել են համաձայնագիր, ըստ որի վերջինիս պետք է տրվեր կես միլիոն ֆրանկի սպառազինություն, հանդերձանք և ֆինանսական միջոցներ: Դրա փոխարեն Հոյբունը պատրաստվում էր կազմավորել ջոկատներ, որոնք պետք է անհրաժեշտության դեպքում թուրքական տարածքներում վարեն պարտիզանական մարտեր, ինչպես նաև սիրիամետ և ֆրանսամետ քարոզչություն՝ Սինջարի (Իրաք) եզդիների շրջանում: Ֆրանսիական իշխանությունները կազմակերպել էին նաև քրդերեն լեզվի

ուսուցում ազգությամբ արաբ սպաների համար¹⁹⁴։ Այսպիսով՝ ֆրանսիական իշխանությունները բրիտանացիների նման ամեն կերպ օգտագործում էին քրդերին (ինչպես նաև՝ հայերին, ասորիներին և եզդիներին) հարևան երկրների նկատմամբ առավելություն ունենալու համար, սակայն միևնույն ժամանակ նրանք քրդերին դրել էին շատ ուժեղ հսկողության տակ և թույլատրում էին պայքարել իրենց ազգային իրավունքների համար այնքան, որքան դա չէր հակասում տարածաշրջանում Ֆրանսիայի շահերին։

Ուսումնասիրելով քրդական շարժման և մասնավորապես՝ Հոյբունի հանդեպ անգլիական և ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների վերաբերմունքը, և հետևաբար՝ տարվող քաղաքականությունը, կարելի է փաստել, որ այն աչքի էր ընկնում սառը հաշվարկված քայլերով։ Չնայած այն հանգամանքին, որ վերջին հաշվով քրդական շարժումը կարող էր ուղղվել հենց իրենց՝ գաղութային իշխանության դեմ, այս երկրներն ամենևին էլ չէին շտապում թշնամական դիրք գրավել և արգելել Հոյբունի գործունեությունը։ Եվ դա ուներ իր ներքին ու արտաքին պատճառները։ Քրդերն Իրաքում և հատկապես Սիրիայում տոկոսային հարաբերակցությամբ կազմում էին այդ երկրների բնակչության ավելի փոքր հատվածը, քան Թուրքիայում և այդ իսկ պատճառով գտնվում էին ավելի խոցելի, իսկ հետևաբար՝ ավելի կառավարելի վիճակում։ Արաբական ազգայնականության տեսանկյունից քրդերը դիտվում էին որպես մահացու վտանգ

այդ պետությունների ամբողջականության համար։ Դա հավատարապես սպառնում էր թե՛ գաղութարարների իշխանությանը և թե՛ քրդերի ֆիզիկական գոյությանը, ինչը վերջիններիս դարձնում էր բնական դաշնակիցներ։ Քրդերը, ինչպես նաև Իրաքի և Սիրիայի ազգային և կրոնական այլ փոքրամասնությունները, դարձան Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հենարանները, որոնց աջակցության շնորհիվ գոյատևում էր գաղութային տիրապետությունը։ Նրանք լավ գիտեին, որ քրդերը չեն ապստամբելու իրենց դեմ, քանի որ նույնիսկ հաղթանակի դեպքում (ինչը քիչ հավանական էր) նրանք անմիջապես կոչնչացվեին արաբների և թուրքերի կողմից։

Նման քաղաքականության արտաքին շարժառիթները գրեթե նույնն էին առնվազն՝ 1919-1920 թվականներից սկսած։ Այսինքն՝ անհրաժեշտության դեպքում սեփական քրդերին օգտագործելով ոտքի հանել Իրանի և Թուրքիայի քրդերին և հաշված օրերի ընթացքում այդ երկրներին դնել շատ ծանր, եթե չասենք՝ աղետալի դրության մեջ։ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան կարող էին իրենց այդպիսի «շքեղություն» թույլ տալ՝ առանց երկյուղելու այդ երկրների պատասխան քայլերից, քանի որ 1920-ական թթ. երկրորդ կեսին հասել էին ռազմա-քաղաքական և տնտեսական այնպիսի հզորության, որ ավատատիրությունից դեպի ազգային պետության անցման փուլում գտնվող Իրանն ու Թուրքիան, որոնց առանց այն էլ թույլ տնտեսություններն ուժասպառ էին եղել անընդհատ պատերազմներից և ապստամբություններից, անկարող էին որևէ լուրջ բան հակադրել նրանց։ Եթե դրան գումարենք Թեհրանի կողմից քրդերի հանդեպ իրականացվող ձուլ-

¹⁹⁴ St' u Лазарев М. С., указ. соч., с. 122.

ման, իսկ Անկարայի կողմից նաև՝ բնաջնջման քաղաքականությունը, ապա Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ինքնավստահության պատկերն ամբողջական կդառնա:

Այս տերությունները որոշակի երկյուղ ունեին միայն Խորհրդային Միությունից, սակայն հետախուզության, արտաքին գործերի գերատեսչության և գաղութների նախարարության պաշտոնյաների կողմից իրականացված մանրակրկիտ վերլուծության արդյունքում պարզվեց, որ վերջինս նույնպես չի կարող որևէ լուրջ խնդիր հարուցել Լոնդոնին և Փարիզին, քանի որ քայքայված տնտեսությունը հնարավորություն չէր տալիս ամբողջ ծավալով ձեռնամուխ լինել քրդական քաղաքականության իրագործմանը: Բոլշևիկներն ունեին նաև քաղաքական խնդիրներ: Բանն այն է, որ քրդերի ակտիվացման դեպքում Թուրքիան և Իրանը կտեսնեին լրջագույն վտանգ իրենց պետականության դեմ, ինչը նրանց կնետեր անգլիացիների և ֆրանսիացիների գիրկը: Իսկ հույսը դնել միայն քրդերի վրա, նշանակում էր հարցն ի սկզբանե դատապարել ձախողման, քանի որ քուրդ ցեղապետներն աչքի էին ընկնում ինչպես ազափայլամբ, այնպես էլ քաղաքական հայացքների (եթե դրանք կարելի է այդպես կոչել) փոփոխականությամբ և ուխտադրությամբ: Այնպես որ Խորհրդային Միությունը ստիպված էր զբաղեցնել կրավորական դիրք և միայն հազվադեպ դեպքերում շատ թույլ արձագանք տալ տեղի ունեցող իրադարձություններին:

3. Քրդական շարժումը ԽՍՀՄ քաղաքական դեկլարության և Կարմիր բանակի գաղտնի ծրագրերում (1927-1929 թթ.)

Խորհրդային Միության և նրա Կարմիր բանակի համար վերահսկողությունը քրդական շարժման նկատմամբ ուներ ինչպես պաշտպանական, այնպես էլ հարձակողական նշանակություն: Հիանալի իմանալով Մերձավոր և Միջին Արևելքի ցանկացած վայրում հակակառավարական խռովություններ հրահրելու Անգլիայի կարողությունը և բախվելով նմանօրինակ մի քանի ապստամբությունների հետ, որոնք մեծ խնդիրներ էին հարուցել Աֆղանստանում ու Կենտրոնական Ասիայում, Մոսկվան մեծ երկյուղ ուներ, որ Լոնդոնն այս անգամ իր դեմ ոտքի կհանի Թուրքիայի և Իրանի քրդերին: Երկյուղն ավելի մեծացավ, երբ քրդական շարժմանը միացավ ՃՅԴ-ն, որին Կրեմլում համարում էին բրիտանական և ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների կամակատարը:

Միաժամանակ՝ ԽՍՀՄ-ը գիտակցում էր, որ հսկողություն հաստատելով քրդական շարժման հանդեպ, կարելի էր այն օգտագործել թուրքական ու իրանական իշխանություններին թուլացնելու և նրանց վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար: Սակայն գլխավոր նպատակը քրդերին օգտագործելն էր՝ ապագա խորհրդա-բրիտանական պատերազմում, որպեսզի նրանց օգնությամբ անգլիացիներին ծանր հարվածներ հասցնեն Իրանում: Այս ծրագիրն ավելի լրջորեն սկսվեց քննարկվել այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ Իրաքում տեղակայվել են բրիտանական ռազմա-օդային ուժերի խոշոր ստորաբաժա-

նումներ: Դրանք մահացու սպառնալիք էին Բաքվի նավթահանքերի համար, որտեղ այդ ժամանակ արտադրվում էր Խորհրդային Միության նավթի առյուծի բաժինը:

Իսկ ահա Մոսկվայի և Անկարայի միջև հարաբերությունների սրումը տեղի ունեցավ 1926 թ. ամռանը, երբ Թուրքիան Մեծ Բրիտանիայի հետ կնքեց Մոսուլի կարգավիճակի վերաբերյալ պայմանագիր, հարթեց իր կնճռոտ հարցերը եվրոպական երկրների հետ և սկսեց շատ արագորեն մերձանալ նրանց: Բոլշևիկները սկսեցին Թուրքիա ուղարկել հատուկ ծառայությունների աշխատակիցների և Կոմինտերնի գործակալների, որոնք պետք է ստեղծեին լրտեսական ցանցեր և իրենց ազդեցությունը տարածեին ինչպես պետական ապարատում և առաջին հերթին՝ բանակում, այնպես էլ ԺՀԿ-ում և հասարակական-քաղաքական այլ կազմակերպություններում: Դրությունն է՝ լավելի էր բարդանում նրանով, որ Քեմալը «պարտքի տակ» չէր մնում և նմանատիպ գործողություններ էր վարում ԽՍՀՄ տարածքում: Պանթուրքիստական էմիսարները վխտում էին Կովկասում, Վոլգայի ափերին, Կենտրոնական Ասիայում, ինչը բոլշևիկների համար շատ ծանր դրություն էր ստեղծում այդ երկրամասերում: Նրանք շատ լավ գիտեին, որ թուրքերն այդպես էլ չեն հաշտվել Բաթումը և Բաքուն կորցնելու մտքի հետ¹⁹⁵: Համենայն դեպս, նրանք քեմալական էմիսարների ձեռքը տեսնում էին Աջարիայում և Կենտրոնական Ասիայում բռնկված հակախորհրդային խռոշոր ապստամբությո-

յունների մեջ, որոնց հաջողվում էր ճնշել մեծ զոհերի գնով¹⁹⁶: Բացի այդ՝ Քեմալը Թուրքիայում ապաստան էր տալիս տարբեր հակախորհրդային ուժերի՝ մուսավաթականներին, վրաց մենշևիկներին, հյուսիսկովկասյան լեռնականներին և ռուս սպիտակգվարդիականներին: Սակայն գործի դնել Թուրքիայի ներսի հակաքեմալական ուժերին Մոսկվային չհաջողվեց: Թուրքական ոստիկանությունը և ժանդարմերիան ուշի ուշով հսկում էին իրավիճակը և ամենափոքր իսկ կասկածի դեպքում անմիջապես կանխում ծրագրվող քայլերը: Թուրքական տարբեր քաղաքներում աշխատող խորհրդային հյուպատոսները բողոքում էին, որ ոստիկանները հսկում են հյուպատոսարանի մուտքի մոտ, և այն մարդիկ, որոնք համարձակվում են մտնել այդտեղ, ձերբակալվում են ու կանգնում դատարանի առջև՝ տարբեր մտացածին հանցագործությունների համար:

1926-1927 թթ. տեղական թուրք պաշտոնյաները փոխել էին իրենց վերաբերմունքը. առաջվա պես այլևս տարբեր առիթներին չէին այցելում հյուպատոսարան կամ հրավիրում հյուպատոսին, հարուցում էին զանազան խռնդոտներ, արգելում այցելել վիլայեթների տարբեր մասեր և այլն: Հասկանալով, որ Քեմալը լիովին վերահսկում է իրադրությունը և թուրք կոմունիստները վախեցած են ու վտանգի ենթարկված, Մոսկվան որոշում է Թուրքիայի կոմկուսի կենտրոնական մարմինները հանել երկրից դուրս՝ ավելի ազատ գործելու նպատակով, ինչ-

¹⁹⁶ Թուրքիայի՝ կովկասյան քաղաքականության մասին տե՛ս նաև Расул – Заде М., О пантурсизме. В связи с кавказской проблемой, Париж, К. Н. К., 1930.

¹⁹⁵ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, N 12, էջ 283:

պես նաև շեյխ Մայիդի ապստամբությունից հետո առաջին անգամ ուշադրություն է դարձնում քրդերի վրա: Այդ ուշադրությունը շատ խորհրդանշական էր, քանի որ ըստ բոլշևիկների՝ պետք չէր շարժել Մ. Քեմալի զայրույթը և նրան ընդմիշտ նետել Արևմուտքի գիրկը:

Խորհրդային ղեկավարության մեջ չկար միասնական կարծիք այն հարցում, թե ինչպե՞ս պետք է վարվել Մ. Քեմալի և քրդերի դիմակայության հանդեպ: Տարբեր գերատեսչություններ ունեին իրենց տեսակետները, որոնք շատ հաճախ 180 աստիճանով հակադիր էին միմյանց: Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատը (այսուհետ՝ ԱԳԺԿ) կողմ էր ավելի մեղմ դիրքորոշման, քանի որ ըստ նրա, թշնամիներով շրջապատված լինելով կորցնել թերևս միակ դաշնակցին, նման է ինքնասպանության: ՕԳՊՈԻ-ն և նրա տանիքի տակ գործող Կոմիստերներ, ինչպես նաև ԲԳԿԲ-ի հրամանատարները կողմ էին ավելի կոշտ դիրքորոշման¹⁹⁷: Գլխավոր շտաբի կողմից կազմված ծրագրի համաձայն՝ Կովկասում տեղակայված խորհրդային զորքերը կատարում էին վերախմբավորումներ՝ Թուրքիայի դեմ հավանական պատերազմի դեպքում շահավետ դիրքեր գրավելու նպատակով: Կուսակցության ցուցումով կենտրոնական և կովկասյան թերթերը քննադատում էին Քեմալին և նրա թիմին: Առաջին անգամ խորհրդային մամուլում հայտնվում են հոդվածներ, որտեղ քրդական շարժումները որակվում են ոչ միայն որպես հետադիմական և Բրիտանիայի

կողմից սադրված, այլ նաև պայքար թուրքական բուրժուազայնական իշխանությունների դեմ, որոնք ճնշում են քրդերին իրենց ազգային պատկանելության համար և ստիպում նրանց դառնալ թուրք: Այդ իմաստով առաջ էին գնացել անդրկովկասյան թերթերը, որոնք ավելի մոտ էին գտնվում քրդաբնակ վիլայեթներին և ավելի լավ էին տիրապետում տեղեկատվությանը: Մասնավորապես Թիֆլիսում լույս տեսնող «Չարյա Վոստոկա» թերթը, չլեզվելով Մոսկվայից իջեցված քաղաքական գծից, այն է՝ քրդական շարժումը որակել որպես Անգլիայի սադրանք, միևնույն ժամանակ արտահայտում էր այն միտքը, որ քրդերի դժգոհությունը թուրքերից արդարացի է, վերջիններիս կողմից իրագործվող վայրագ քաղաքականության արդյունքն է, և անգլիացիներն ընդամենը յուր լցնելով կրակի վրա՝ օգտվում են դրանից: Եվ նույնիսկ դաշնակցականների մասնակցությունը ետ չէր պահում այդ թերթին քրդական շարժումը իբրև սոցիալիստական որակելու հարցում, իսկ հոդվածը վերջանում էր «Կորչի՛ գյուղացիությանը և բոլոր ընչազուրկներին ճնշող կառավարությունը» կոչով, որն ուղղակիորեն վերաբերվում էր քեմալական, իսկ մասամբ էլ՝ իրանական կառավարություններին¹⁹⁸:

1926 թ. սեպտեմբերի 30-ին ՀամԿ(Բ)Կ ԿԿ Քաղբյուրոյի նիստը, որին ներկա էին Քաղբյուրոյի անդամներ Բուխարինը, Վորոշիլովը, Կալինինը, Մոլոտովը, Ռիկովը, Տոմսկին և այլ հայտնի բոլշևիկներ, ամբողջովին նվիրված էր քրդական հարցին, իսկ ավելի ստույգ՝ քրդերի պարտության դեպքում նրանց

¹⁹⁷ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1928, N 5, էջ 158:

¹⁹⁸ Տե՛ս «Заря Востока», Тифлис, 28.04.1925, № 85 (1761), с. 2.

ապաստան տրամադրելու խնդրին: Նիստը որոշեց ապաստան տրամադրել խորհրդային տարածք անցած քրդերին, ինչպես նաև տրամադրել նրանց անհրաժեշտ նյութական օգնություն, սակայն մյուս կողմից Անդրկովկասյան ՕԳՊՈւ-ին և կառավարությանը առաջարկվում էր միջոցներ ձեռք առնել՝ քրդերի հետագա անցումները կանխելու նպատակով¹⁹⁹:

Արարատի ապստամբությունը և Հոյբունի ստեղծումը հետաքրքրություն է առաջացնում խորհրդային քաղաքական և զինվորական ղեկավարության մոտ: Այն ավելի է մեծանում, երբ պարզվում է, որ այդ ամենի մեջ ամենակտիվ մասնակցությունն ունեն դաշնակցականները: Խորհրդային ղեկավարությունը կասկածներ ուներ, որ բրիտանացիների ոչ անմիջական աջակցությամբ ծրագրվում է Արարատում և նրա շրջակայքում ստեղծել հայ-քրդական պետական մի կազմավորում, որը օգտագործելով որպես հենարան, դաշնակցականները կարող են ապստամբություններ հրահրել Խորհրդային Հայաստանում, առավել ևս, որ բոլշևիկների գործունեության արդյունքում այն իրագործելը իրենից դժվարություն չէր ներկայացնում: Եվ քանի որ դաշնակցականները և արտերկրի քրդերը գործում էին Իրանի տարածքից, ապա, Թուրքիայի հետ միասին, խորհրդային հետախուզության ուշադրության կենտրոնում հայտնվում է նաև Իրանը, որը բոլշևիկների համար ավելի կարևոր էր, քան Թուրքիան, քանի որ ավելի թույլ էր և սահմանակցվում էր Խորհրդային Կովկասին ու Կենտրոնական Ասիային և ընկած

էր բրիտանական ամենակարևոր գաղութների՝ Հնդկաստանի և Իրաքի միջև: Այդ իսկ պատճառով ամեն գնով անհրաժեշտ էր ձախողել դաշնակցականների գործունեությունը Իրանում, իսկ քրդերին վերցնել սեփական ազդեցության տակ, առավել ևս, որ իրանական քրդերը սերտ ազգակցական կապեր ունեին ինչպես իրաքյան, այնպես էլ թուրքական քրդերի հետ և այդ ցեղերի շփումը իրաքյան իրենց ցեղակիցների հետ ավելի դյուրին էր, քան թուրքական քրդերինը: Իսկ իրաքյան քրդերի հետ կապ հաստատելը և նրանց իրենց դաշնակից դարձնելը խորհրդային ղեկավարության համար դարձել էր օրվա հրամայական: Պատճառը, ինչպես արդեն վերը նշվեց, օդանավերի ավելի կատարյալ մոդելների հայտնվելն էր եվրոպական և առաջին հերթին՝ բրիտանական ՌՕՈւ-ում, ինչի շնորհիվ իրաքյան Քրդստանում տեղակայված բրիտանական ռազմա-օդային հանգրվաններից նոր տեսակի ուժեղացումները ի գործ էին ուժային հարվածներ հասցնել Բաքվի նավթային համալիրներին: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ այդ ժամանակ ԽՍՀՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերությունները գտնվում էին ծայրահեղ լարված վիճակում և խորհրդային ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը Մեծ Բրիտանիայի հետ պատերազմի բռնկումը գտնում էր բավական հավանական: Այդ իսկ պատճառով մշակվեց մի ծրագիր, ըստ որի նախատեսվում էր կարճ ժամանակահատվածում Խորհրդային Միության դաշնակից դարձնել Իրաքի քրդական ցեղերին և պատերազմի սկսվելուն պես՝ կազմակերպել նրանց ապստամբությունը բրիտանացիների դեմ ու նրանց

¹⁹⁹ Տե՛ս ԳԱՏՍԻ, ֆ. 17, օպ. 3, ձ. 590 (микрофильм).

ջոկատների միջոցով ոչնչացնել այդտեղ տեղակայված բրիտանական ռազմական օդանավակայանները:

Քրդերը խորհրդային ղեկավարությանը հետաքրքրում էին գլխավորապես ոչ թե Թուրքիայի, այլ Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի դեմ օգտագործելու տեսանկյունից: Քերմանշահում քրդական ցեղերի հետ աշխատում էր ՕԳՊՈւ-ի կադրային աշխատակից Միխայիլ Ալխագովը (Ալլահվերդով), որը պաշտոնապես հանդիսանում էր Քերմանշահում խորհրդային հյուպատոսության քարտուղարը: Նրան հաջողվեց կապեր հաստատել տեղի ազդեցիկ առաջնորդներից մեկի՝ Նիզամեդդինի հետ, որը մանրամասն հաղորդում էր նրան շահի դեմ ապստամբած քրդական ցեղերի գործունեության և ծրագրերի, ինչպես նաև Իրաքի քրդերի հետ նրանց կապերի մասին²⁰⁰: Ալխագովի խնդիրն էր քրդերի միջոցով Իրաքում ստեղծել գործակալական ցանց, որի մեջ պետք է մտնեին ազդեցիկ և հզոր ցեղապետեր, որոնք Մեծ Բրիտանիայի հետ հավանական պատերազմի առաջին իսկ օրերին պետք է հարձակվեին և ոչնչացնեին իրաքյան Քրդստանում տեղակայված ռազմական ինքնաթիռները՝ չթողնելով, որ նրանք ուժային հարվածներ հասցնեն Բաքվի նավթահանքերին և Անդրկովկասի այլ ռազմավարական կետերին²⁰¹:

Այսպիսով, Խորհրդային Միության համար քրդերը ձեռք բերեցին շատ կարևոր նշանակություն, ընդ որում թե՛ թուրքական, թե՛ իրանական և թե՛ իրաքյան: Ուստի ՕԳՊՈւ-ն և

ԲԳԿԲ-ն ստանում են համապատասխան հանձնարարականներ և անցնում գործի:

Միաժամանակ՝ Կարմիր բանակի հետախուզությունն ուշի-ուշով հետևում էր Արարատում ընթացող մարտական գործողություններին: Ընդ որում՝ Կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարությանը անհանգստացնում էին ոչ այնքան քրդական վատ զինված ու կազմակերպված ջոկատները և սակավաթիվ դաշնակցականները, որքան, պատերազմի բովով անցած, լավ զինված ու բազմաքանակ, թուրքական կանոնավոր բանակը, որը կուտակվելով կովկասյան սահմանների մոտ, կարող էր սպառնալիք հանդիսանալ Արարատյան դաշտավայրի և Նախիջևանի համար: Այդ փաստը կրկնակի վտանգավոր էր Մեծ Բրիտանիայի և Թուրքիայի հետ լարված հարաբերությունների պայմաններում, երբ տեսականորեն հնարավոր էր այդ երկու երկրների դաշնակցումը ԽՍՀՄ-ի դեմ հնարավոր պատերազմի դեպքում: Ըստ խորհրդային բանակային հետախուզության ձեռք բերած տվյալների՝ 1926 թ. թուրքական բանակի հրամանատարությունը հաշվարկում էր պատերազմի դեպքում բանակի թվաքանակը հասցնել 485.808 մարդու, որոնք ընդգրկված կլինեին 27 հետևակային և հինգ հեծելազորային դիվիզիաներում, ինչպես նաև էտապային և պահեստային ստորաբաժանումներում: Այդ բանակն իր սպառազինության մեջ կունենար 5.742 թեթև և 2.328 ծանր զնդացիր, 988 դաշտային հրանոթ և 171.934 կենդանի: Թուրքիայում զորակոչի ենթակա էր 1.360.000 մարդ, որից 980.000-ը անցել էին ռազմական պատրաստություն: Զորակոչից հետո չզորակոչված կմնային 800.000

²⁰⁰ Տե՛ս «Партизаны на поводке, URL: // www.hist.ru/kurdy, (03.01.2013).

²⁰¹ Տե՛ս «Арабеков Г., указ. соч., с. 223.

մարդ, որոնք պատերազմի ժամանակ անհրաժեշտության դեպքում մաս-մաս կգորակոչվեն՝ կորուստները լրացնելու նպատակով, ինչը առիթ էր տալիս եզրակացնելու, որ Թուրքիան ի վիճակի է բավական երկար ժամանակ պատերազմելու: Այս ամբողջ բանակից թուրքական գլխավոր շտաբը կովկասյան ճակատում նախատեսում էր կենտրոնացնել 20 հետևակային և 5 հեծելազորային դիվիզիաներ, որոնք իրենց հերթին կազմված կլինեն 201 հետևակային գումարտակներից, 131 էսկադրոնից, 199 հրետանային և 6 զենիթային մարտկոցներից՝ ընդհանուր 303.069 մարդով: Այս ամենից զատ, նախատեսվում էր քրդերից կազմավորել թեթև հեծելազորային զորամասեր, որոնք պետք է աջակցեին թուրքական կանոնավոր բանակին: Այդ զորամասերից կկազմավորվեր երկու հեծելազորային դիվիզիա՝ 12 գնդով, ընդհանուր 8 հազար մարդով: Նրանք պետք է կենտրոնանային Ալաշկերտի հովտում՝ թուրքական բանակի աջ թևում և հարվածեին Կարաքիլիսա-Բայազետ-Իգդիր-Երևան, կամ՝ Կարաքիլիսա-Մակու-Երևան ուղղություններով կամ՝ երկուսը միաժամանակ: Իսկ մեկ այլ պլանի համաձայն՝ քրդական հեծելազորը պետք է կենտրոնանար Իգդիրում: Սակայն հաշվի առնելով նախորդ պատերազմների փորձը, ինչպես նաև թուրք-քրդական լարված հարաբերությունները շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո, խորհրդային ռազմական ղեկավարությունը գտնում էր, որ քրդերը վտանգ չեն կարող ներկայացնել²⁰²: Ավելին՝ քրդաբնակ վիլայեթներում շարունակվող ապստամ-

բությունները ստիպում են թուրքական հրամանատարությանն արդեն մեկ տարի անց կատարել քրդական պահեստազորի վերահաշվարկ: Ընդ որում՝ 1927 թ. նախատեսվում էր գորակոչել ոչ թե 8 հազար, այլ 6526 մարդ, որից 284-ը՝ սպա, 6242-ը՝ զինվոր, 7100 կենդանիով և 6242 հրացանով²⁰³:

1928 թ. գարնանը ԲԳԿԲ-ի Գլխավոր շտաբը կանոնավոր կերպով ստանում էր տեղեկություններ Արարատի ապստամբության մասին: Նրանք ավելի կարեւոր նշանակություն ստացան այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ իրանական զորքերը նույնպես մտադիր են մասնակցել ապստամբության ճնշմանը, քանի որ Թուրքիան պահանջում էր կա՛մ փակել սահմանը Փոքր Արարատի մոտ ու թույլ չտալ Արարատի ապստամբներին Իրանից ստանալ օգնություն, կա՛մ էլ դրա անհնարինության դեպքում, թողնել թուրքական զորքերին անցնելու սահմանը:

ԲԳԿԲ-ի Գլխավոր շտաբի պետ Մ. Ն. Տուխաչևսկին ստանում էր զեկուցագրեր, ինչպես Առաջին՝ Օպերատիվ վարչությունից, այնպես էլ Չորրորդ՝ Գլխավոր հետախուզական վարչությունից, որոնք առաջինի համեմատ աչքի էին ընկնում ավելի ստույգ և մանրամասն տեղեկություններով:

1928 թ. հուլիսի 8-ի զեկուցագրում Առաջին վարչության պետ Ս. Եպիշևը Մ. Տուխաչևսկուն տեղեկացնում էր, որ քրդական ցեղերը, որոնք հաշվվում են մոտ 1700 մարդ, գրավել են Մեծ և Փոքր Արարատները, լավ զինված են և ապահովված են

²⁰² Տե՛ս ԲԳԿԲ, փ. 37977, օր. 5, ձ. 165, Ը. 5, 9.

²⁰³ Տե՛ս ԲԳԿԲ, փ. 37977, օր. 5, ձ. 1620.

աննդամթերքով երկու տարի: Սակայն դրա հետ մեկտեղ շարունակում են ստանալ մեծաքանակ օգնություն իրենց ինչպես թուրքական, այնպես էլ պարսկական ցեղակիցներից, որոնք անմիջապես կմիանան ապստամբներին՝ թուրքական և իրանական զորքերի համատեղ պատժիչ գործողությունների դեպքում: Այս հանգամանքը ստիպել է թուրքական հրամանատարությանը փոխել քրդաբնակ տարածքներն իրեն ենթարկելու մեթոդները, ինչի հետևանքով 1927 թ. դեկտեմբերին ստեղծվել է Արևելյան վիլայեթների տեսչությունը, որն օժտված է արտակարգ լիազորություններով, սկսվել է պայքար անարդարությունների և կաշառակերության դեմ և այլն: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Գլխավոր շտաբի առաջին վարչությունը գտնում էր, որ ո՛չ ձմռանը և ո՛չ էլ գարնանը թուրքական և իրանական զորքերի կուտակումներ չեն լինի: Ըստ հետախուզության տվյալների՝ թուրքերն այդ շրջաններում պահում են ընդամենը երկու գունդ՝ յուրաքանչյուրը 1 հզ. կազմով, որոնք տեղակայված են Բայազետ և Իգդիր քաղաքներում: Իսկ իրանական համակցված գունդը միայն 1928 թ. մայիսին է Մակուից տեղափոխվել Բազրզան: Նրա օպերատիվ ենթակայության տակ են դրվել նաև տեղի գյուղացիությունից հավաքագրված միլիցիայի ջոկատները: Սակայն համատեղ գործողության ծրագիրը կյանքի չի կոչվել, ինչը հիմք էր տալիս ԲԳԿԲ-ի Գլխավոր շտաբի Առաջին վարչության սպաներին եզրակացնելու, որ մինչև 1929 թ. գարունը թուրքական և իրանական զորքերը համատեղ հանդես չեն գա: Զեկուցագրի վերջում Ս. Եյիշընը միանգամայն հնարավոր էր համարում ապստամբության պարտության

դեպքում քրդական ցեղերի անցումը Խորհրդային Միության տարածք,²⁰⁴ առավել ևս, որ այդպիսի դեպքեր եղել են շեյխ Սալիի ապստամբության պարտությունից հետո, երբ 1926-ին սահմանն անցավ բրուկի ցեղը²⁰⁵:

20 օր անց՝ 1928 թ. հուլիսի 28-ին, Մ. Տուխաչևսկուն իր գեկուցագիրն է ներկայացնում IV (ԳՀ) վարչությունը: Այն բաղկացած էր 6 կետերից, որից առաջին երկուսը կրկնում էին առաջին վարչության կողմից ներկայացված տեղեկությունները: III կետում նշվում էր, որ 1927 թ. Իգդիր-Բայազետի շրջանում տեղի ունեցած ապստամբություններին ղիմակայելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը ստիպված է եղել այդտեղ կենտրոնացնել IX և XII դիվիզիաները, VIII կորպուսի հրետանային գունդը, IX կորպուսի հրետանային գունդը, VIII և IX կորպուսների 2 հեծելազորային էսկադրոնները, մեկական սակրավորային, կապի վաշտեր և 4 ինքնաթիռ, ընդհանուր առմամբ՝ 8 հազար զինվոր, 60 թնդանոթ, 112 ծանր գնդացի և 288 թեթև զնդացի: Ապստամբության վերջնական ջախջախման համար թուրքական հրամանատարությունը կարող է կենտրոնացնել ողջ IX կորպուսը: Սակայն, ըստ IV կետի՝ վերոնշյալ զորամասերը ետ են քաշված դեպի իրենց տեղակայման մշտական վայրերը: V կետում վերլուծության էր ենթարկվում թուրքական զորքերի՝ իրանական տարածք հավանական մուտքը և դրանից կախված հավանական վտանգները Խորհրդային Կովկասի համար: Մասնավորապես նշվում էր, որ թուրքական զորքերի կող-

²⁰⁴ Տե՛ս ПГВИА, ф. 37977, оп. 5, д. 187, с. 8.

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18:

մից Փոքր Արարատի իրանական մասի գրավումը դեռևս չի նշանակում, թե թուրքական զորքերը կունենան ռազմավարական առավելություն՝ խորհրդային զորքերի նկատմամբ և կհասնեն Արարատյան դաշտավայրի չեզոքացմանը, քանի որ դրա համար թուրքերը պետք է գրավեն Մակուի խանության ողջ տարածքը: Արարատի իրանական մասի գրավումը թուրքերին ընդամենը թույլ կտա հավասարակշռել իրենց զորքերի ռազմավարական գորաշարժը, սակայն անգամ Մակուի գրավմամբ թուրքերը չեն կարող լրջորեն սպառնալ խորհրդային զորքերի ձախ թևին, քանի որ Հայաստանի լեռնային, ճանապարհային ցանցից աղքատ տեղանքում մեծաքանակ զորքերի տեղաշարժը քիչ հավանական է:

ԳՀՎ զեկուցագրի VI կետը պարզորոշ կերպով ցույց էր տալիս, թե որքան լարված էին խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները: Ապստամբության հավանական պարտության դեպքում չէր բացառվում քրդական բնակչության անցումը Խորհրդային Միության տարածք: Ուստի դրա հետ կապված IV վարչությունը եզրակացնում էր, որ մեծաքանակ քրդական ցեղերի, ինչպես նաև նրանց բազմաքանակ հոտերի բնակեցումը սակավահող ԱԽԴՍՀ-ում (Անդրկովկասյան Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն) կհանդիպի որոշակի դժվարությունների: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, վարչության պետ Յա. Կ. Բերգարինը խորհուրդ էր տալիս Տուխաչևսկուն՝ քրդերին չհանձնել Թուրքիային, համարելով այդպիսի քայլը կոպիտ քաղաքական սխալ, քանի որ Թուրքիան հովանավորելով սպիտակզավարդիական կազմակերպություն-

ներին, ապաստան է տվել նրանց Ստամբուլում: Դա կստիպի թուրքական իշխանություններին անել համապատասխան եզրակացություններ²⁰⁶:

1928 թ. հունիսի 16-ով թվագրված մի հեռագրում, որը կազմվել էր Թուրքիայում ռազմական կցորդ Կուզնեցովի, ԲԳԿԲ Գլխավոր Շտաբի IV վարչության պետ Բերգարինի և ԱԽԴՍՀ-ում ՕԳՊՈւ-ի Սահմանապահ զորքերի վարչության պետ Իվանչենկոյի համատեղ ջանքերով և նախատեսված էր Ունշլիխտի, Վորոշիլովի և Շապոշնիկովի համար, հայտնվում էր, որ թեև թուրքերն ու պարսիկները 1927-1928 թթ. պայմանավորվել են համատեղ ուժերով հանդես գալ քրդերի դեմ, սակայն իրանական կողմն ի վիճակի չէ լուրջ ուժեր համախմբել և կարողացել է ապստամբության շրջաններ ուղարկել ընդամենը երկու գունդ: Եվ դա այն դեպքում, երբ ողջ ձմռանը քրդերը մեծ աշխատանքներ են տարել իրենց ջոկատների մարտունակա-
նությունը բարձրացնելու, սպառազինությամբ և սննդամթեր-
քով երկար ժամանակ ապահովելու համար: Միակ իրական ուժը շարունակում էին մնալ թուրքերը, սակայն հաշվի առնե-
լով Արարատի շրջանի խիստ կտրտված, ճանապարհագուրկ, անջրդի տեղանքը, ինչպես նաև քրդական ջոկատների հոյա-
կապ շարժունակությունը և տեղանքին քաջաձանթ լինելը, եզ-
րակացվում էր, որ թուրքերի համար ապստամբության ճնշումը շատ դժվար կլինի: Հաշվի առնելով այս ամբողջը՝ զեկուցագիրը կազմող բարձրաստիճան սպաները մատնանշում էին ճնշման

երկու սցենարներ, որոնց իրագործումը կարևոր էր առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ հարավային սահմանների անվտանգության տեսակետից: Ընդ որում, երկու սցենարներում էլ թուրքական կողմը գործողության մեջ էր դնելու բավական զգալի ուժեր, որոնք կարող էին լրջորեն սպառնալ խորհրդային զորքերի արարատյան և նախիջևանյան խմբավորումներին:

Ըստ առաջին սցենարի, իրանական կողմը չի կարողանում մասնակցել պատժիչ գործողություններին հետևյալ պատճառներով՝ 1. իրանական բանակի ոչ բավականաչափ թվաքանակի պատճառով նման գործողություններին խոշոր զորամիավորումներ ներգրավելու անկարողությունը, 2. ներքին քաղաքական անկայուն իրավիճակի պատճառով երկար ժամանակով Արարատի շրջանում մեծաքանակ զորքերի ներգրավման անհնարինությունը և 3. իրանական բանակի ընդհանուր մարտական որակի ցածր մակարդակը. նման իրավիճակում թուրքական կողմը ստանում է զգալի գերակշռություն ու կարող է հաշվի չնստել տարածքային սահմանափակումների հետ և գրավելով Արարատի իրանական մասը՝ շրջապատման մեջ վերցնել քղերին:

Եթե դա տեղի ունենա, ապա թուրքերը երբեք կամովին ետ չեն քաշի զորքերն այդտեղից, քանի որ միանգամից ռազմավարական առավելություն են ստանում երկու պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի և Իրանի նկատմամբ: Ըստ երկրորդ սցենարի՝ եթե անգամ պարսիկներն ի վիճակի լինեն մարտադաշտ բերել թուրքերին համարժեք զորքեր, ապա դժվարություններ կառաջանան զորքերի օպերատիվ ղեկավարման մեջ, քանի որ այդպիսի մեծ

տեղանքում եթե պարսիկներն ու թուրքերը որոշեն գործել փոքրաթիվ ստորաբաժանումներով, ապա նրանք անմիջապես կջախջախվեն շատ բարձր շարժունակություն ունեցող, տեղանքին ծանոթ և մարտունակ քրդական ջոկատների կողմից, իսկ սովելի մեծ ստորաբաժանումների համաժամանակյա համախմբումը հարվածի հիմնական ուղղությունների գոտում, մասնավորապես Արարատի հյուսիսային կողմում, շատ դժվար էր լինելու: Խնդիրն ուներ լուծման երկու եղանակ. կամ հաշվի չնստել մեծ կորուստների հետ, կամ էլ խնդրել Խորհրդային Միությանը թույլատրել թևանցման համար օգտագործել նրա տարածքը: Դժվարություններ կառաջանան նաև կապի ապահովման խնդրում, ինչն ավելի կդժվարացնի թուրքերի և պարսիկների համաժամանակյա գործողությունները, որը թույլ կտա քրդերին ժամանակին մի ճակատից մյուս ճակատ օպերատիվ կերպով տեղակայել զգալի ուժեր: Այս ամենով հանդերձ, զեկուցագիրները շատ հավանական էին համարում քրդերի լիակատար պարտությունը և զանգվածաբար, իրենց հոտերով հանդերձ, խորհրդա-թուրքական սահմանի անցումը, ճիշտ այնպես, ինչպես դա տեղի ունեցավ շեյխ Սայիդի ապստամբությունից հետո: Անդրկովկասի սահմանապահ օկրուգը, ըստ նրա ղեկավար Իվանչենկոյի, չուներ անհրաժեշտ ուժեր այդպիսի ծավալներով անցումը կանխելու համար: Իսկ այդպիսի ծավալների քրդական ցեղերի և նրանց հոտերի անցումը երկրամասում անպայման առաջ կբերեր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական լարվածություն՝ սակավահողության և առաջին հերթին՝ ազատ արտոսավայրերի բացակայության պատճառով:

Սակայն քրդերին հետ վերադարձնելը կլիներ քաղաքական մեծ սխալ և ամբողջ աշխարհում կզգեր ԽՍՀՄ-ի հեղինակությունը, քանի որ փախստականները փորձելու էին օգտվել ապաստան ունենալու իրավունքից:

Հանրագումարի բերելով ապստամբության պատճառով Խորհրդային Միության առջև ծառացող վտանգները՝ թուրքական զորքերի՝ Խորհրդային զորքերի նկատմամբ ռազմավարական առավելություն ստանալը, քուրդ փախստականների հայտնվելը Անդրկովկասում և նրանց հետ վերադարձնելու թուրքական պահանջի մերժման հետ կապված՝ նոր բարդությունները Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում, բարձրաստիճան զինվորականները անհրաժեշտ էին համարում այդ հարցը դնել Կենտրոնի, այսինքն՝ Ստալինի առջև²⁰⁷:

Խորհրդային զինվորականներին մտահոգում էր նաև թուրք-իրանական հնարավոր համագործակցությունն իրենց սահմանների մոտ, որը կարող էր վատ նախադեպ դառնալ և որոշ հանգամանքներում հանդես գալ ԽՍՀՄ-ի դեմ: Կովկասյան բանակի շտաբի պետ Ալաֆուզոյի և առաջին (օպերատիվ) բաժնի պետ Բատաշևի կողմից 1928 թ. հունվարի 10-ին կազմված զեկուցագրում, որը հասցեագրված էր ԲԳԿԲ-ի ԳՇ-ի Առաջին (օպերատիվ) վարչության պետ Եպիշևին, նշվում էր, որ ուժերի հարաբերակցությունը թուրք-իրանական միացյալ ուժերի օգտին է, որոնք կարող են Կովկասյան բանակի դեմ կենտրոնացնել 307 հետևակային զուամարտակ, 202 հեծյալ էս-

²⁰⁷ Ст. 'u ПГВИА, ф. 37977, оп. 5, д. 187, с. 18.

կադրոն, 990 հրանոթ և 30 հազար քուրդ, մինչդեռ իրենք կարող են մարտադաշտ բերել ընդամենը 275 հետևակային զուամարտակ, 10 հեծյալ էսկադրոն և 120 հրանոթ²⁰⁸:

Խորհրդային Միությունը, այսպիսով, կանգնած էր ծանր կացության առջև: Քեմալականների դեմ անհրաժեշտ էր գործել երկու ճակատով՝ ձախակողմյան ուժերի և քրդերի հետ: Սակայն դա պետք էր անել շատ զգույշ, քանի որ հենվելով սեփական ուժերի վրա Թուրքիան կարող էր առճակատման գնալ, իսկ եթե Քեմալը որոշեր, որ իր ուժերը բավարար չէին, ապա նա կարող էր դաշինքի մեջ մտնել Մեծ Բրիտանիայի հետ, որը տարածաշրջանում ուներ ամենահզոր ռազմածովային և ռազմաօդային նավատորմերը: Այդ իսկ պատճառով Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում Կարմիր բանակի դերը նվազեցվում է առավելագույնս և առաջին պլան են գալիս ՕԳՊՈւ-ն՝ իր Կոմիստերնով, ինչպես նաև բազմաթիվ կազմակերպությունները, որոնք ստեղծվել էին նրա կողմից և գործում էին նրա տանիքի տակ:

1927-1928 թվականներից ՕԳՊՈւ-ն իր ուշադրությունը սևեռել էր քրդերի, մասնավորապես Հոյբունի վրա, որի ստեղծումից շատ կարճ անց նրա ղեկավարների հետ կապ հաստատեցին «International Minority Movement of Odessa» կազմակերպության անդամները, որոնք հանդիսանում էին ՕԳՊՈւ-ի և Կոմիստերնի գործակալները: Նրանք Հոյբունին փոխանցեցին որոշ զուամար, պայմանով, որ քրդերը որդեգրեն հակաբրիտա-

²⁰⁸ Ст. 'u ПГВИА, ф. 37977, оп. 5, д. 165, с. 20.

նական դիրքորոշում՝ իրենց քարոզիչներին ուղարկելով Քրդստանի բոլոր շրջանները և ոտքի հանելով բրիտանացիների դեմ: Բոլոր քայլերը հոյբունականները պարտավոր էին հայտնել այդ կազմակերպության անդամներին, որպեսզի ստանային հաջորդ գումարը²⁰⁹:

Թուրքական կառավարությունը գիտեր քրդերի և բոլշևիկների միջև հաստատվող կապերի մասին, սակայն դա նրան ձեռնառու էր, քանի որ թուրքական հատուկ ծառայությունների կողմից հայթայթված տեղեկությունների համաձայն՝ բոլշևիկների հիմնական նպատակն էր քրդերին ուղղել անգլիացիների և պարսիկների դեմ, իսկ իրենց դեմ ուղղված գործունեությունից քեմալականները չէին վախենում, քանի որ վստահ էին, որ բոլշևիկները չէին համարձակվի իրենց սահմանների մոտ հրահրել ապստամբություն: Եվ երկրորդ՝ բոլշևիկները դժվար թե կարողանային լայնածավալ ապստամբություն հրահրել, քանի որ Թուրքիայի բուրդ ցեղապետերի ու շեյխերի համար անհավատ բոլշևիկները, որոնք բախտորոշ պահերին օգնել են քեմալականներին ընդդեմ քրդերի, այնքան էլ հավատ չէին ներշնչում:

Թուրքերի կանխատեսումները իրականացան. թուրքական քրդերը չընդունեցին ո՛չ ռուս բոլշևիկներին և ո՛չ էլ նրանց գաղափարախոսությունը: Նրանց չհաջողվեց իրենց ազդեցությունը տարածել թուրքերի դեմ ապստամբած ցեղերի վրա և թուրքերի գործուն աջակցությամբ ուղղել դեպի Իրան և Իրաք: Սա-

կայն ամենամեծ ձախողումը կապված էր Հոյբունի հետ, քանի որ ՀՅԴ-ն կարողացավ հետ մղել բոլշևիկների գրոհները և կապել Հոյբունն իր և արևմտյան երկրների հետ: Արարատում իրավիճակին լիովին տիրապետում էր ՀՅ Դաշնակցությունը, ինչը վտանգ էր թե՛ բոլշևիկների, թե՛ քեմալականների համար: Այս հողի վրա նորից տեղի է ունենում ռուս-թուրքական մերձեցում, որն իր սուր սայրով ուղղված էր առաջին հերթին հայքողական դաշինքի դեմ, սակայն վտանգ էր ներկայացնում նաև Իրանի և Իրաքի համար: Բոլշևիկների տագնապն է՝ լավելի մեծացավ, երբ հայտնի դարձավ, որ դաշնակցականները Արարատն օգտագործում են որպես հենակետ՝ Խորհրդային Հայաստան իրենց մարդկանց ուղարկելու, ինչպես նաև թաքնված դաշնակցականների տարահանումը հակառակ ուղղությամբ իրականացնելու նպատակով: Ապստամբության հաջողության դեպքում, բնականաբար, մեծանալու էր ՀՅԴ ազդեցությունը սահմանամերձ շրջաններում, ինչն անկասկած անարձագանք չէր մնա Խորհրդային Հայաստանում: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր ամեն կերպ աջակցել թուրքերին՝ ջախջախելու համար քրդերի ապստամբությունը:

ՕԳՊՈւ-ին հաջողվեց պարզել, որ ապստամբության իրական կազմակերպիչներից էր ՀՅԴ անդամ Արտաշես Մուրադյանը, ով հայտնի էր Զիլան բեյ ծածկանունով: Խորհրդային հատուկ ծառայություններին, հայազգի չեկիստների շնորհիվ 1929 թ. ամռանը հաջողվում է կապ հաստատել նրա հետ և ներշնչել, թե իբր՝ Խորհրդային իշխանությունները աջակցում են քրդերի պայքարին և համոզել իջնել Արարատից ու անցնել Խորհրդա-

²⁰⁹ Տե՛ս Лазарев М. С., указ. соч., с. 111.

յին Հայաստան՝ զինամթերք և այլ օգնություն ստանալու նպատակով, սակայն սահմանն անցնելուն պես նրան ձերբակալում են և աքսորում Վորկուտա քաղաքը²¹⁰:

Հստ Ի. Նուրիի «Արարատի ապստամբությունը» հուշագրության՝ Արտաշես Մուրադյանի ձերբակալությունը տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ. 1929 թ. ամռան մի օր նրանց (Նուրիին և Մուրադյանին) է մոտենում մի քուրդ և հանձնում մի նամակ, որը, ըստ նրա, տվել էր Մուրադյանի հորեղբոր որդին, որը լսելով վերջինիս Արարատում գտնվելու լուրը, Թիֆլիսից եկել էր Երևան, որպեսզի հանդիպի նրան և խնդրում էր գալ Արաքսի ափ: Նուրի փաշան Մուրադյանի հետ ուղարկում է 15 քուրդ հեծյալների՝ Էմերե Բեշոյի գլխավորությամբ: Մոտենալով ռուս սահմանապահներին՝ նրանք տեսնում են, որ նրանց հրամանատարը հայ է, որը սակայն հրաժարվում է խոսել հայերեն և ռուսերենով Մուրադյանին հրավիրում է իր տուն՝ ասելով, թե նրա հորեղբորորդին ուր որ է կհասնի և իրենց տանը կհանդիպի: Մուրադյանն անցնում է գետը՝ Էմերե Բեշոյի տրամադրած չորս քրդի հետ միասին: Սակայն տուն մտնելով՝ նրանք զինաթափվում և ձերբակալվում են չեկիստների կողմից և տարվում Երևան, այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Ի. Նուրին նամակ է գրում սահմանապահ ուղեկալի պետին՝ խնդրելով ետ վերադարձնել բոլոր հինգին՝ իրենց զենքերով և ձիերով հանդերձ: Բոլշևիկները ետ են վերադարձնում չորս քրդերին: Ի. Նուրին երկրորդ անգամ է նամակ գրում՝ խնդրելով ետ վերադարձնել նաև Մուրադ-

յանին: Սակայն երբ քրդերը Մայիդ Ռասուլի գլխավորությամբ մոտենում են սահմանին՝ ռուս սահմանապահները կրակ են բացում նրանց ուղղությամբ՝ վիրավորելով Ռասուլին: Մի քանի օր անց, որպես վրեժ, Նուրին այդտեղ է ուղարկում մի դեսթե, որը գնդացրով գնդակոծում է սահմանային ավանը: Որոշ ժամանակ անց Նուրին իմանում է, որ Մուրադյանն աքսորվել է Սիրիի²¹¹:

Արտաշես Մուրադյանի հետագա ճակատագիրն առ այսօր էլ մնում է անհայտ: Նրա ձերբակալության արդյունքում 1929 թ. ամռանը Արարատի ապստամբությունը ստացավ ծանրագույն հարված, որից այդպես էլ չկարողացավ ուշքի գալ, քանի որ քրդական ցեղերի մեջ նորից սկսվեց թշնամանքը, որից հմտորեն սկսեցին օգտվել թուրքերը: Քրդերի մեջ չկար այն անձնավորությունը, որը կկարողանար Ա. Մուրադյանի նման հարթեցնել վեճերը և միավորել ցեղերը՝ ապագա մարտերին ընդառաջ: Դրանից հետո փորձելով կրկին օգտվել խորհրդային ՕԳՊՈԻ-ի ծառայություններից, թուրքական հետախուզությունն ու ոստիկանությունը մի քանի անգամ դիմեցին ԽՍՀՄ ներկայացուցիչներին՝ համատեղ աշխատանք ծավալելու ստաջարկությամբ: Վերջին անգամ նման առաջարկություն արվեց 1929 թ., սակայն ՄԳԲՎ նախագահ Մենժինսկին մերժեց այն պատճառաբանությամբ, որ դժվար թե թուրքերը կարևոր տեղեկություններ ունենան, իսկ ունենալու դեպքում էլ դրանք չեն հայտնի, այլ կսահմանափակվեն երկրորդական նշանակությո-

²¹⁰ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 119, թ. 7:

²¹¹ Տե՛ս Nuri I., ibid., s. 63.

յուն ունեցող տեղեկույթի տրամադրմամբ, ուստի չարժե նրանց առջև բացել խորհրդային հետախուզության աշխատանքի մեթոդները²¹²:

Սակայն չեկիստների համար ակնհայտ էր, որ Ա. Մուրադյանի ձերբակալումով խնդիրը լուծված համարել չի կարելի, քանի որ դաշնակցականների ազդեցությունը կայուն էր և նրանք կարող էին և անպայման կուղարկեին նոր մարդու, ինչպես նաև նյութական և ֆինանսական միջոցներ:

4. Արարատի ապստամբությունը և Իրանում ՀՅԴ ներկայությունը որպես խորհրդա-իրանական հարաբերությունների փորձաքար

Արարատի ապստամբության շրջանում Իրանը ցանկանալով ձերբագատվել իր հանդեպ տարվող գաղութային քաղաքականությունից, զգուշանում էր այն ուժերից, որոնց վրա հենվելով՝ Անգլիան և Ֆրանսիան կարող էին տարածաշրջանում հաստատել իրենց իշխանությունը: Նման դերն առաջին հերթին վերագրվում էր քրդերին, որոնք պայքարելով իրենց ազատության համար, չցանկանալով հանդերձ, օբյեկտիվորեն «ջուր էին լցնում» անգլիացիների և ֆրանսիացիների ջրաղացին: Բացի արտաքին պատճառից կար նաև ներքին դրդապատճառ, որը ստիպում էր իրանական իշխանություններին բացասաբար վերաբերվել քրդական շարժման հանդեպ. դա պարսկական հիմքով իրանական ազգային պետության ստեղծման Ռեզա շահի

ձգտումն էր, որը ենթադրում էր ուժեղ, կենտրոնաձիգ իշխանություն, միասնական ազգ, որի մեջ չէին ուզում մտնել քրդերը, հասկանալով, որ դա կրերի իրենց ազգային դիմագծի կորստին:

Սակայն, քեմալականները, 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից նորից շրջանառության մեջ էին դրել թուրանականության գաղափարը, և եթե երիտթուրքերի օրոք դրա իրագործման ամենամեծ խոչընդոտը հանդիսանում էին հայերը, ապա քեմալականների ժամանակ նույն դերը ստանձնեցին քրդերը, որոնք խոչընդոտում էին թուրքերին՝ անմիջական սահման և մեծ ազդեցություն ունենալ Ատրպատականի թյուրքախոս բնակչության, իսկ նրանց միջոցով նաև՝ Խորհրդային Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի վրա:

Իրանի համար պակաս կարևոր չէր հայերի, իսկ ավելի ստույգ՝ ՀՅԴ-ի, որպես հակաթուրքական ուժի, գործոնը: Ուստի եթե վերջ ի վերջո Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և անգամ՝ Իրանը քրդական հարցի նկատմամբ որդեգրեցին հավասարակշռված, իրատեսական մոտեցումներ՝ աշխատելով այն օգտագործել սեփական շահերի համար, ապա բոլշևիկները հետևելով քեմալականների օրինակին՝ ի վերջո գրավեցին թշնամական դիրքորոշում, ինչը հավասարապես բարդացրեց թե՛ հայերի ու թե՛ քրդերի վիճակը՝ զրկելով իրենց մասնրելու և օգուտ քաղելու հնարավորությունից: Նման փոխբացասող շահերի առկայության և դրանցից բխող հակադիր ազդակների խաչաձևման արդյունքում, իրանական կառավարությունը 1928 թ. սկզբին ընկավ ծանր կացության մեջ: Ռեզա շահը և նրա կառավարությունը հոյակապ գիտեին, որ բոլշևիկները և քեմալականներն Իրանում

²¹² Տե՛ս Ավագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 164:

տանում են քայքայիչ գործունեություն, մասնավորապես՝ թուրքական և իրանական քրդերին սաղրելով պատերազմական գործողություններ վարել կենտրոնական կառավարության դեմ: Միայն Սըմկոն բավական էր, որպեսզի հյուսիսային Իրանը մշտապես դառնար անկայունության օջախ:

Ավելին՝ Արարատի ապստամբությանը զուգահեռ 1926 թ. Իրանում նույնպես բռնկվեց քրդական ապստամբություն, որն ընդգրկեց «...Իրանական Քուրդիստանից և Լորեսթանից մինչև Ասորպատականի ներքին շրջանները: Պայքարն ընթանում էր «Անկախ Քրդստանի» նշանաբանի ներքո»²¹³: Իրանական կառավարությանը հաջողվեց պառակտում առաջ բերել ապստամբության ղեկավարության մեջ՝ նրանց դեմ հանելով քրդական որոշ ցեղերի առաջնորդներին և 1927 թ. վերջ տալ շարժմանը: Ուստի նման պայմաններում թվում էր, թե բոլշևիկների և քեմալականների պահանջները բխում են Իրանի շահերից:

Սակայն ակնհայտ էր, որ դաշնակցականների չեզոքացումով վերանալու էր նաև քրդերի վրա իրանամետ ուժի ազդեցությունը և նրանք անմիջապես կընկնեն քեմալականների և բոլշևիկների ազդեցության տակ: Բացի այդ՝ դաշնակցականները լուրջ խոչընդոտ էին Իրանում բոլշևիզմի տարածման դեմ, ինչն էապես նվազեցնում էր բոլշևիկների ազդեցությունը երկրի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան շրջաններում:

Ռեզա շահը չէր ուզում թուրքերի և բոլշևիկների թեղադրանքով փակել ՀՅԴ-ն՝ այդպիսով ինքն իրեն զրկելով կարևոր դաշ-

նակցից: Սակայն Իրանն այդ ժամանակ չափազանց թույլ պետություն էր և չէր կարող դիմակայել խորհրդա-թուրքական միացյալ սպառնալիքներին: Եվ բացի այդ՝ հանուն դաշնակցականների Ռեզա շահը չէր ցանկանում զոտվել Մոսկվայի հետ և դառնալ չափազանց խոցելի Մեծ Բրիտանիայի առջև, որից եկող վտանգն ավելի իրական էր, քան բոլշևիկյան Ռուսաստանինը:

Սկզբնական շրջանում, պատասխանելով խորհրդային դիվանագետների՝ Իրանի տարածքում դաշնակցականների գործունեության թույլտվության դեմ բողոքներին՝ իրանցի պաշտոնյաներն ամեն կերպ հերքում էին ՀՅԴ մարտական ջոկատների գոյության փաստը, իսկ դաշնակցական գործիչների վերաբերյալ պատասխանում էին, որ նրանք Իրանում են գտնվում որպես քաղաքական տարագիրներ՝ օգտվելով պարսիկ ժողովրդի հյուրասիրությունից և քաղաքականությամբ չեն զբաղվում²¹⁴: Հասկանալի էր սակայն, որ այդպիսի պատասխաններն ամենևին էլ չէին գոհացնելու բոլշևիկներին:

Այնուհետև իրանական իշխանությունները որոշեցին դիմել խորամանկության, արտաքուստ նրանք թշնամական դիրք բռնեցին ՀՅ Դաշնակցության և քրդերի հանդեպ, սակայն ներքուստ ցանկանում էին, որ քրդերը հավատարիմ մնան իրենց և պատերազմը վարեն բացառապես Թուրքիայի տարածում: Այս երկակի քաղաքականությունը տեղական պաշտոնյաների համար ստեղծեց մանկրելու մեծ հնարավորություն և նրանք վարվում էին այնպես, ինչպես որ իրենք ցանկանում էին՝ չվախենա-

²¹³ Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 608:

²¹⁴ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, N 12, էջ 284:

լով Թեհրանի վերաբերմունքից: Նրանք բաժանվեցին երկու խմբի՝ առաջին, ովքեր կողմնակից էին պաշտոնական տեսակետին, իսկ երկրորդ խումբը՝ բնականաբար, նրանք էին, ովքեր կողմնակից էին ոչ պաշտոնական տեսակետին: Առաջին խմբի մեջ մտնում էին հիմնականում թյուրքական ծագում ունեցող քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաները, ովքեր հանդիսանում էին պանթուրքիստական քաղաքականության ջատագովներ, և այն պաշտոնյաները, ովքեր կողմնակից էին բոլշևիկների հետ մերձեցման, կամ էլ ուղղակիորեն գնված էին նրանց կողմից: Իրենց իրավասությունների սահմաններում նրանք հալածում էին հայերին, հատկապես՝ դաշնակցականներին, իսկ քրդերի հանդեպ վարում էին շատ դաժան քաղաքականություն՝ ընդհուպ ամբողջ ցեղերի աքսորները և բնաջնջումները: Նրանցից էին, մասնավորապես, գեներալ Քելբալի խան Նախիջևանսկին և Իրանական Ադրբեջանի նահանգապետը:

Երկրորդ հոսանքը, որը գլխավորում էին շահը և իրանական զորքերի հրամանատար Զաֆար Դոուլեն, գոհ էր, որ ՀՅ Դաշնակցության շնորհիվ հաջողվեց տեղի քրդերին դուրս հանել թուրքերի ու բոլշևիկների ազդեցությունից և պատերազմը տեղափոխել Թուրքիայի տարածք և որ ՀՅԴ-ի շնորհիվ Հյուսիսային Իրանում չեզոքացվում է պանթուրքիստական և բոլշևիկյան քայքայիչ գործունեությունը²¹⁵:

Տվյալ պատմաշրջանում ՀՅԴ որոշ գործիչներ նույնիսկ երազում էին ստեղծել հայ-պարսկա-քրդական դաշինք՝ ընդդեմ

պանթուրքիզմի: Ականավոր դաշնակցական գործիչ Ռուբենը (Մ. Տեր-Մինասյան) «Դրօշակ»-ում տպագրեց «Արիական ցեղերի մասին» հոդվածը, որի նպատակն էր միավորել երեք արիական ժողովուրդները: Ավելին, խոսքից անցնելով գործի՝ շուտով նա մեկնում է Իրան՝ որպեսզի տեղում իրագործի իր ծրագիրը²¹⁶: Այդ ծրագիրը ՀՅ Դաշնակցությունը մտադիր էր իրականացնել հետևյալ քայլերով. անմիջապես կազմակերպել հեղափոխական միջոցներով Թուրքիային տնտեսապես և քաղաքականապես վնասելու գործընթացը, գործակցել քրդական շարժման հետ՝ հարաբերություններ հաստատելով Հոյբունի հետ ու միաժամանակ աշխատելով նրա շուրջը միավորել այլ քրդական հոսանքներ և աշիրեթներ: Աշխատել նաև այն աշիրեթների հետ, որոնք կիրառարվեն միանալ Հոյբունին, ֆինանսավորել քրդական շարժումը, պայմանով, որ գումարները կծախսվեն երկրում, բացի դրամական օգնությունից աջակցել քրդական ապստամբությանը՝ այնտեղ ուղարկելով ռազմական գործի մասնագետ ղեկավարներ և մարտական խմբեր: Սակայն այս ամենը քրդերը կստանան այն դեպքում եթե շարժումը մնա Թուրքիայի տարածքում և չտարածվի Իրաքի և Իրանի վրա:

Միաժամանակ, ցանկանալով ցույց տալ ՀՅ Դաշնակցության աջակցությունը քրդերին, և կոտրել իրանական կառավարության և ժողովրդի բացասական վերաբերմունքը քրդական շարժման հանդեպ, 1929 թվականի մարտի 17-ին իր աշխա-

²¹⁶ Տե՛ս Բայբորայան Վ. Ա., XX դարի 20-30 – ական թվականների քրդական ապստամբությունները և թուրք- իրանական հարաբերությունները, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XXI, Երևան 2002, էջ 15:

²¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 11:

տանքները սկսած ՀՅ Դաշնակցության 11-րդ Ընդհանուր ժողովը որոշում կայացրեց ամեն կերպ ուժ տալ այն ձեռնարկումներին, որոնք կամրապնդեն հայ-պարսկական մերձեցումը, աջակցել այն բոլոր պարսկական հոսանքներին, որոնք գլխակցում են համաթուրքական վտանգը, քրդական պայքարի մեջ միշտ կանգնել Իրանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքի վրա, ստեղծել հայ-պարսկական կոմիտեներ՝ Իրանի ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության համար²¹⁷:

Ժողովից հետո՝ 1929 թ. վերջերին հասնելով Իրան և մոտիկից ծանոթանալով իրադրությանը, Ռուբենը հասկանում է, որ ամեն ինչ այնպես հարթ ու հեշտ չի լինելու ինչպես բանաձևում հրահանգավորել էր ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովը: Նրա հետ համակարծիք էր նաև Իրանի դաշնակցական կառույցների անդամների մեծ մասը, որոնք շահագրգռված էին հայերի հանդեպ պարսկական կառավարության բարեկամությամբ և ծանոթ լինելով նրա հակաքրդական քաղաքականությանը՝ հոռետեսությամբ էին վերաբերվում բանաձևի այն մասին, որը վերաբերվում էր հայ-պարսկա-քրդական մերձեցմանն ընդդեմ թուրքերի և ամուրկանգնած էին հայ-պարսկական մերձեցման տեսակետի վրա՝ առանց հույսերի, որ այդ բարեկամությունը կարող է օգտագործվել ընդդեմ պանթուրքիզմի և հոգուտ քրդական շարժման: Նրանք հստակորեն մատնանշում էին Ընդհանուր ժողովի բանաձևի թույլ կողմերը՝ տալով հետևյալ տրամաբանական հարցերը.

«1) եթե Հոյբունը, հակառակ ՀՅԴ որոշմանը, չուզենա սահմանափակել իր գործունեությունը Թուրքիայի սահմաններում և միջոցների մեծ մասը չծախսի Թուրքիայում, ի՞նչ պետք է անել.

2) եթե քրդական շարժումները սկսվեն Պարսկաստանում, ապա հայերը կհայտնվեն՝ երկընտրանքի առջև՝ քրդերի դեմ, պարսիկների հե՛տ:

3) եթե հակառակ այդ տեսության, պարսկական կառավարությունը թշնամաբար վերաբերվի քրդական շարժմանը և այդ հողի վրա մերձենա Թուրքիայի հետ, ապա հայտնվելով երկընտրանքի առաջ՝ դադարեցնել ամեն աշխատանք, կամ դասվել Պարսկաստանի թշնամիների դասին, ինչպիսի՞ն կլինի ՀՅԴ-ի ընտրությունը»²¹⁸:

Սակայն Իրանից դուրս գտնվող դաշնակցականների մեծ մասը և Իրանի դաշնակցականների փոքր մասը գտնում էին, որ հնարավոր է առանց կորցնելու պարսկական կառավարության բարեկամությունը, շարունակել հակաթուրք գործունեությունը և հայ-քրդական զինակցությունը:

1929 թ. վերջին կեղծ անձնագրով Թեհրան ժամանած Ռուբենը տեղ հասնելուն պես տեսակցություն է խնդրում պալատական նախարար Թեյմուրթաշից, որին համարում էին Իրանի փաստացի կառավարիչը: Թեյմուրթաշն անմիջապես ընդառաջեց նրան և հանդիպման ժամանակ շարադրեց իրանական իշխանությունների տեսակետները հայերի, բոլշևիկների, քրդերի և թուրքերի վերաբերյալ, ըստ որոնց Իրանը բնական էր համարում

²¹⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 2:

²¹⁸ ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 3:

Հայաստանի անկախությունը կամ դրա իրագործման հետապնդումը, և եթե հայերն իրենց առջև չէին դնում Պարսկահայաստան ստեղծելու նպատակ, ապա Հայաստանի անկախությունը դեմ չէր Իրանի շահերին: Անդրադառնալով հյուսիսային հարևանի հետ փոխհարաբերություններին՝ Թեյմուրթաշն ընդգծում էր, որ բոլշևիզմը վտանգավոր է Իրանի ներքին կյանքի համար, իսկ շնորհիվ ՀՅ Դաշնակցության՝ կանխվում է նրա տարածումը Իրանում, սակայն խորհրդային իշխանության դրացիությունը ավելի նպաստավոր է Իրանի շահերին, քան ցարական Ռուսաստանինը: Այդ իսկ պատճառով իրանական կառավարությունը դեմ է, որպեսզի ՀՅԴ գործունեության պատճառով վատանան խորհրդա-իրանական հարաբերությունները: Իսկ դա նշանակում էր նաև, որ Իրանը դեմ էր Կովկասի սահմաններում հակաբոլշևիկյան գործունեությանը: Գալով քրդական խնդրին՝ Թեյմուրթաշն նշեց, որ Իրանը բացասաբար է վերաբերվում քրդական շարժմանը, քանի որ թեև նրանք պարսիկների ցեղակիցներ են, սակայն ցանկանում են Իրանի տարածքի մի մասն անջատել և ստեղծել Քրդստան: Այդ իսկ պատճառով ցանկալի չէ քրդերին միավորել մեկ կուսակցության մեջ, և պաշտոնական Թեհրանը դեմ է ինչպես իր տարածքում Հոյբունի գործունեությանը, այնպես էլ Դաշնակցություն-Հոյբուն համագործակցությանը: Իսկ ինչ վերաբերում է թուրքերին, ապա, ըստ նրա, իրանական կառավարությունն իհարկե տեղյակ է Ատրպատականում պանթուրքիստների գործունեության մասին և հայերի հակաթուրքական դիրքորոշումը բխում է պարսիկների շահերից, բայց ցավալի է, որ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում հայեր արդեն չկան

և Իրանի ցանկությունն է արևելյան նահանգներում քրդերին փոխարինել հայերով, որը սակայն գործնականում անհնար է²¹⁹:

Ռուբենն իր հերթին Թեյմուրթաշի հարցերին տվեց սպառիչ պատասխաններ, որոնք դեմ չէին Իրանի շահերին: Կապված իրանական կառավարության՝ հայերի կողմից Պարսկահայաստան ստեղծելու մտավախության հետ՝ Ռուբենն ամենայն պատասխանատվությամբ հայտարարեց, որ չկա ոչ մի Պարսկահայաստանի հարց, և եթե հայերից որևէ մեկը առաջադրի նման խնդիր, ապա ՀՅԴ-ն պատրաստ է պարսիկների հետ հալածել նրան: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Միությանը, ապա թեև ՀՅԴ-ն սովետներից պահանջում է Հայաստանից ռուսական զորքերի հեռացումը, սակայն գիտակցում է, որ սեփական ուժերով անհնարին է իրականացնել այն, այլ միայն համընդհանուր հեղափոխությամբ: Մինչ այդ իրենք Խորհրդային Միության դեմ ո՛չ Իրանի, ո՛չ էլ մի այլ երկրի տարածքում ոչ մի շարժում չեն սկսելու, ուստի Դաշնակցությունը Իրանի արտաքին քաղաքականությանը խոչնդոտ չէ: Խոչնդոտ չէ ՀՅԴ-ն նաև ներքին քաղաքականության մեջ, քանի որ լինելով հակակոմունիստական կուսակցություն, ՀՅԴ-ն խոչնդոտում է Իրանում բոլշևիզմի տարածմանը: ՀՅԴ-ն կանգնած է Իրանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքի վրա երկու պատճառով, ա) որպեսզի Թուրքիան չկարողանա տարածվել դեպի արևելք և բ) որպեսզի քրդերը չկարողանան Քրդստան ստեղծել պարսկական հողերով այնպես, ինչպես որ Արաբատով, Վանով և այլ տարածքներով,

²¹⁹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ.13:

որոնց հայաթափման մեջ նրանք ունեցել են ամենաակտիվ դերակատարություն: Այդ իսկ պատճառով ՀՅԴ-ին ձեռնտու չէ ամբողջ քրդական զանգվածի «արթնացումը», անկախ Քրդստանի ստեղծումը, և կուսակցության համար գոյություն չունի ո՛չ Իրանի և ո՛չ էլ Իրաքի քրդական հարց: Այս հարցում ևս ՀՅԴ-ի և Իրանի շահերը համընկնում են: ՀՅ Դաշնակցությանը քյոթերը հետաքրքրում են միայն Թուրքիայում, որովհետև այն պատենշ է պանթուրանիզմի առջև, թուլացնում է Թուրքիային և նրա հաջողության դեպքում հայերը իրավունք կստանան բարձրացնելու Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը և վերջին հաշվով քրդերից ավելի հեշտ է ստանալ հայկական հողերը, քան Թուրքիայից²²⁰:

Միմյանց տեսակետները ճշտելու արդյունքում Թեյմուրթաշն ու Մ. Տեր-Մինասյանը կազմեցին համատեղ գործողությունների ծրագիր, որը կսկսեր աշխատել միայն շահի կողմից հաստատվելուց հետո: Ծրագիրը կազմված էր 6 կետերից: Ըստ I կետի՝ դաշնակցականները, Իրանում մնալով հակակոմունիստական դիրքերում, չպետք է օգտագործեին այդ երկրի տարածքը Անդրկովկասում շարժումներ սկսելու համար: II հոդվածով Իրանի քաղաքացիություն չունեցող հայերը կարող են անցնել Թուրքիայի արևելյան նահանգներ՝ քրդերի մեջ աշխատելու համար՝ պայմանով, որ նրանց աշխատանքը ուղղվի միայն թուրքերի դեմ: Նրանց հետ կապի և մատակարարման աշխատանքը կթույլատրվի, բայց խիստ գաղտնի ձևով: III հոդվածով իրանական իշխանությունները պաշտոնապես իբր՝ պետք է հետապն-

²²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 14:

դեն և ձերբակալեն հայերին, բայց տեղերում հրամանատարական կազմը պետք է աջակցեր նրանց: Ըստ IV կետի, պարսկական կառավարությունը չէր տրամադրելու պարենամթերք, սակայն դրա փոխարեն թույլատրելու էր սահմանային գոտում բնակվող քրդերին անարգել անցնել Իրան և պարենամթերք ձեռք բերել: V կետով սահմանամերձ շրջանների զինվորական հրամանատարների աջակցությամբ Արարատ կուղարկվեն հայ զինվորներ: Եվ VI կետով հետագա գործողությունների համար պետք է կազմվի հայ-պարսկական գործերի ընթացքը տնօրինող մի խառը մարմին²²¹:

Թեև համատեղ գործողությունների այս ծրագրի շուրջ չկա շահի կողմից հաստատված պաշտոնական համաձայնությունը (ինչը բնական է), սակայն ամենայն հավանականությամբ այն եղել է, քանի որ կարճ ժամանակ անց իրանա-դաշնակցական այս համաձայնագիրը սկսեց գործել: Ռուբենի վկայությամբ՝ ՀՅԴ-ն ձերբակալված Արտաշես Մուրադյանի փոխարեն Արարատ ուղարկեց Վահանին Գալստյանին²²² մի քանի մարտիկների հետ: Թեյմուրթաշի հանձնարարականները կատարում էր այդ շրջանի զինվորական հրամանատար Զաֆար Դոուլեն, որը հան-

²²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 15:

²²² Խոսքը Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի կապիտան Վահան Գալստյանի (Մե Վահանի) մասին է (1879-1996): Արարատում Վելիբեկ ծածկանունով հանդես եկած այդ գործչի մասին տե՛ս Ղազար, Գալստյան Վահան Գալստեան (Մե Վահան), «ԱԼՕ, Յեղափոխական ալպում», Գ. շարք, Հայկ.պ. 1962, թիւ 9 (33), էջ 275-276: Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող Ռուբենի «Քրդական գործը Պարսկաստանում» գրության մեջ առկա բազմաթիվ ծածկանունների վերծանության համար օգտվել ենք ՀՅԴ գործիչների ծածկանունների մասնավոր տեղեկատվությունից:

դիսանում էր իրանական կառավարության և ՀՅԴ-ի ոչ պաշտոնական կապավորը և իրանական կողմի ներկայացուցիչը: Նրա սպաները Վահան Գալստյանին իր խմբով անցկացրին իրանա-թուրքական սահմանը: Այսպիսով վերականգնվեց մոտ մեկ տարի կտրված կապը Արարատի ապստամբների հետ, որոնք համալրվեցին ոչ միայն նոր, թարմ ուժերով, այլև առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով: ՀՅԴ-ն Վահանի առջև դրել էր հետևյալ առաջադրանքները. 1) նա պետք է փոխարիներ Արտաշես Մուրադյանին և աշխատեր նշանակվել Արարատի հյուսիսում գործող ապստամբական ուժերի հրամանատար, 2) նրա գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ Ա. Մուրադյանի ձեռքակալությունից հետո՝ թուրքական իշխանությունների ակտիվ գործունեության հետևանքով, իրար հետ թշնամացած քրդական ցեղերը վերամիավորելը, քանի որ Իհսան Նուրիին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում իրականացնել դա, 3) ոչ մի կերպ չթողնել, որ թուրքերին հաջողվի պարսկական քրդերի շրջանում հուզումներ առաջացնել ընդդեմ իրանական իշխանությունների, այլ ընդհակառակը՝ նրանց ամուր կապել Արարատի հետ և ապահովել ապստամբների թիկունքը, 4) քանի որ Իրանը թույլ չէր տալիս մեծ թվով հայ մարտիկներ տեղափոխել իր տարածքից դեպի Արարատ, Վահան Գալստյանը պետք է նրանց տեղափոխեր Խորհրդային Հայաստանից՝ տեղի ծախված դաշնակցականներից և փախստականներից, որոնք կցանկանային նորից լինել Երկրում, 5) նշված ծրագիրն իրագործելու նպատակով նա պետք է համոզեր Արարատի հրամանատարությանը, որպեսզի նրանք չսահմանափակվեին միայն Արարատից հարավ ընկած տա-

րածքները թուրքական զորքերից մաքրելով, այլ նմանատիպ գործողություններ վարեն նաև Արարատի հյուսիսային լանջերից մինչև խորհրդա-թուրքական պետական սահմանն ընկած տարածքներում, որպեսզի հայ կամավորները կարողանան անսրգել հասնել Արարատ, 6) լիազորել կամ Արարատի քրդերից մեկին կամ Մ. Տեր-Մինասյանին (Ռուբենին) խոսել Արարատի կառավարության անունից:

Բացի այդ, Ռուբենը և Թեյմուրաշը մշակեցին համատեղ ռազմական գործողությունների ծրագիր, ըստ որի քանի որ Արարատը միայնակ չի կարողանա երկար դիմանալ անընդհատ համալրումներ ստացող թուրքական բանակին, ապա անհրաժեշտ է որպեսզի ապստամբական ուժերը ընդարձակեն ապստամբական տարածքը ինչը կատարելու համար Վահան Գալստյանը պետք է ստանար Արարատի հյուսիսային ճակատի հրամանատարի պաշտոնը և իր տրամադրության տակ՝ Գիլոյի, Խըղըր աղա Շամկանի, Ալո Մրիոյի և այլոց ցեղերը՝ ընդհանուր 2300 վրանով, որոնց անհրաժեշտ էր թշնամացնել Արալիսների մեջ բնակվող թաթարների (ազերի) հետ և Դաշբուրունից մինչև Շահթախ ընկած տարածքում բնակվող թուրք-թաթարական ազգաբնակչությունը հեռացնել կամ բնաջնջել՝ ձեռքերի ազատություն ապահովելով մինչև Արաքսը՝ Արարատի ապստամբների համար: Այդ ամենից հետո նրա ուժերը պետք է գրավեին Մարգարա-Իգդիր գիծը, ամրանային Օրկովի և Մինակի լեռնանցքներում և Սուրմալուն ու Կողբը մաքրեին թաթարներից, որտեղից Վահան Գալստյանը պետք է կապվեր Արագածի փեշերին ծվարած սասունցի և մշեցի փախստականների հետ և

նրանցից կամավորական ջոկատներ հավաքելով՝ ուղարկել Արարատ: Իսկ Արարատից հարավ ընկած ուղղության համար որոշվեց հետևյալը. այնտեղ բնակվող վեց ցեղերից կազմավորել պաշտպանական ճակատ՝ ճահիճներից մինչև Արծափ, իսկ Վահան Գալստյանն այդ ժամանակ պետք է կտրեր Իգդիր-Բայազետ ճանապարհը: Նույն այդ ժամանակ Արարատից արևելք բնակվող Իրանի ութ քրդական ցեղերը թեև ընդհանուր ճակատ չունեին, բայց միանալով պետք է պաշտպանեին Բիսան Նուրիի և Վահան Գալստյանի թիկունքը՝ չթողնելով այնտեղ թուրքական զորքերի հայտնվելը, իսկ մյուս ուժերը պետք է կտրեին Բայազետի ճանապարհը՝ Վանից և Արճեշից²²³:

Մարտական գործողությունների այս ծրագիրը փոքր փոփոխություններով ընդունվեց Արարատի կառավարության կողմից, որը կայացրեց հետևյալ գործնական որոշումները. 1) զորքերի ընդհանուր հրամանատար շարունակում է մնալ Բիսան Նուրին, 2) հյուսիսային ռազմաճակատի հրամանատար է նշանակվում Վահան Գալստյանը, 3) բուն Արարատի պաշտպանությունը վստահվում է Բրոյին (Իբրահիմ Հըսգեին), 4) Արարատից հարավ ծավալվող հարձակողական գործողությունները դեկավարում են Քոռ Հուսեյն փաշայի որդին և Կարոն, որը քրդերի մոտ հայտնի էր Իբրահիմ ծածկանունով²²⁴:

Այս ամբողջ գործողությունների մեջ շատ մեծ էր մեկ այլ դաշնակցական, մասնագիտությամբ բժիշկ Մանուկի²²⁵ դերա-

²²³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 17:

²²⁴ Խոսքն ամենայն հավանականությամբ Կարո Սասունու մասին է:

²²⁵ Բժիշկ Մանուկը Իրանի դաշնակցական շրջանակներում հայտնի դոկտոր Մանուկն է՝ Մանուկ Վարդանյանը, ծնունդով գյումրեցի:

կատարությունը, որը լինելով Զաֆար Դոուլեին շատ մտերիմ, հուսալի կապ էր դարձել իրանական տեղական իշխանությունների և քրդերի միջև: Զաֆար Դոուլեն նրան նշանակում է սահմանային շրջանի զինվորական բժիշկ: Մանուկին հաջողվեց իր շուրջը հավաքել պարսիկ սպաների, որոնք գաղտնի օգնում էին քրդերին: Սակայն շուտով, երբ այդ փաստը հայտնի դարձավ թուրքերին, իրանական իշխանությունները ստիպված էին հեռացնել նրանց իրենց պաշտոններից: Այնուամենայնիվ գաղտնի օգնությունը քրդերին՝ թե՛ հայերի և թե՛ պարսիկների կողմից շարունակվում էր, ինչը ոգևորություն առաջ բերեց Արարատի ապստամբների շրջանում: ՀՀ Դաշնակցությունը Արարատի ապստամբներին սպառնալիքներ էր նպատակով Թավրիզում ստեղծում է նաև փոքր զինագործարան²²⁶:

Այսպիսով՝ եթե Արարատի և նրա շուրջը եղած քրդական ցեղերին պետք է աշխատեր միավորել Վահան Գալստյանը, ապա պարսկական քրդերին միավորելու էր Մանուկը: Դրանով նա պետք էր զերծ պահեր նրանց թուրքական ազդեցությունից և կապելով Արարատի հետ՝ ապահովել նրանց թիկունքը: Մանուկ Վարդանյանին այդ հարցում օգնում էր Կարոն, որը ժամանակ առ ժամանակ անցնում էր Իրան և նրա հետ քննարկում հետագա անելիքները: Մանուկը համաձայնության եկավ քրդական ցեղերի առաջնորդների հետ այն մասին, որ Արարատի ապստամբների կողմից Ալադաղում և Բայազետում մարտեր մղելու ժամա-

²²⁶ Տե՛ս Alakom R., ibid., s. 109.

նակ նրանք պետք է օգնական ուժեր, ինչպես նաև հաց փոխադրեն և վաճառեն այն փոխարժեքով, որը պետք է որոշի նա²²⁷:

Այս իրադարձությունները տեղի էին ունենում 1930 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Մանուկին այդ կարճ ժամանակահատվածում հաջողվեց կարգավորել այնպիսի խնդիրներ, որոնք անկարող էին լուծել Իրանի և Արարատի կառավարությունները՝ շատ երկար ժամանակ: Այս պայմանավորվածության շնորհիվ իրանական կողմը, որը սահմանամերձ շրջանում ուներ զորքերի շատ թույլ խմբավորում, որպես դաշնակից ձեռք բերեց մի քանի ռազմատենչ քրդական ցեղեր՝ 3100 վրանով և ամուր փակեց թուրք-իրանական սահմանը՝ թուրքական զորքերի հավանական ներխուժումից: Նման իրադրությունը կարևոր էր նաև մեկ այլ պատճառով. Արարատի քրդերն իրենց թիկունքում տեսնում էին իրենց ցեղակիցների ջոկատները, այլ ոչ թե պարսիկների ստորաբաժանումները, որոնց նրանք նույնպես չէին վստահում: Այս գործողությունների շնորհիվ Արարատը արևելքից անվտանգ էր 1930 թ. մայիսից մինչև հունիսի 15-ը:

²²⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 19:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐ

ԱՐԱՐԱՏԻ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ

1. Մարտական գործողությունները 1930 թ. առաջին կեսին և տարածաշրջանային ուժերի նոր հաշվեկշիռը

Ռազմական գործողությունները, որոնք ավարտվել էին 1929 թ. սեպտեմբերի 14-27-ին՝ թուրքական զորքերի կողմից Թունդուրեկի ապստամբության ճնշումով, 1930 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին վերսկսվեցին նոր ուժով²²⁸: Սակայն սկզբում դրանք տեղի ունեցան ոչ թե Արարատում, որը դեռևս ծածկված էր ձյան հաստ շերտով, այլ հարավում՝ Բայազետում, Վանում, Բիթլիսում, որից հետո տարածվեցին Դիարբեքիրի և մասամբ՝ Բոհթա-նի շրջաններում:

Բայազետի շրջանում գործող 3-5 հազար ապստամբների հրամանատարն էր Հալիսը, որի հորը՝ շեյխ Աբդուլ Մեջիդին, քեմալականները 1927 թ. արքայել էին Բուրսա: Քրդերը ջարդեցին իրենց դեմ գործող թուրքական ստորաբաժանումներին: Թուրքական հրամանատարությունը իրավիճակը շտկելու համար շուտապ կերպով Էրզրումից, Բայազետից և Էրզինջանից (Երզնկա) նրանց դեմ նետեց 15 հազարանոց մի զորախումբ, որը, սակայն նույնպես անհաջողություն կրեց²²⁹:

²²⁸ Տե՛ս Süphandağ K., ibid., s. 222.

²²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84-85:

Մինչ այդ՝ 1929-1930 թթ. ձմռանը Արարատի ապստամբների համար համազգեստներ կարվեցին՝ զինվորների անհովհար գլխարկների վրա Մեծ և Փոքր Արարատների մետաղական զինանշանով, իսկ սպաներինը՝ Հոյբունի զինանշանով²³⁰։ Սա վկայում էր քրդական շարժման՝ պետականորեն ինքնակազմակերպվելու ձգտումների հետագա ամրապնդման մասին։

Այս պայմաններում 1930 թ. ապրիլի 6-ին Արարատի ապստամբների դեմ ուղարկված թուրքական զորախումբը պարտություն կրեց Քիրեի մոտ։ Մայիսին կրկին ոտքի կանգնեց 150 հազարանոց ջալալի ցեղային միությունը, որին միացան հայդարան, զիլան, խալիկան և այլ ցեղերը։ Սկսվեց Արարատի երրորդ ապստամբությունը, որում եւս սկզբնական ժամանակաշրջանում ռազմական հաջողությունը քրդերի կողմն էր։ Մայիս և հունիս ամիսներին Արարատի մոտ տեղի ունեցան կատաղի և արյունահեղ մարտեր։ «Հունիսի սկիզբին ի վեր Արարատի շրջանին մեջ տեղի ունեցող ընդհարումները շատ բուռն եւ կատաղի կռիվներու հանգեցան։ Մալիի փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուող թրքական զորագունդը այս վերջին կռիվներու ընթացքին ծանր պարտութիւններ կրեց եւ փախուստի մատնվեցաւ։ ...Քրդական ոյժերը, որոնք կը գտնվին Իբրահիմ փաշայի և Ֆերզենդէ բեյի հրամանատարութեան տակ, ծանր կորուստների դատապարտեցին թրքական ոյժերը։ Միայն մէկ ընդհարման միջոցին թուրքերը 1000է ավելի կորուստ եւ բազմաթիւ վիրավորներ ձգած են։ Քրտական ոյժերը հետզհետէ կը բազմանան և կը

զորանան, ընդարձակելով իրենց գրավման սահմանները²³¹», - Սիրիայի արաբական թերթերի վկայությունների հիման վրա հաղորդում էին Սփյուռքի հայկական թերթերը՝ Փարիզի «Յառաջ» ու Բեյրութի «Ազդակը»։

Հունիսի 21-ին քրդերի կողմից լարված ծուղակում հայտնվեց Սուբիի փաշայի հրամանատարության տակ գտնվող զորախումբը, որը տվեց շատ ծանր կորուստներ՝ 1700 զերի, 60 գնդացի, 24 թնդանոթ և 12 ոչնչացված ինքաթիռ²³²։ Այս հաղթանակից հետո ապստամբները տարածեցին իրենց արշավանքները դեպի հարավ։

Քանի որ ռազմական հաջողությունները քրդերի կողմում էին, թուրքական իշխանություններին պարզ էր դարձել, որ առանց թուրք-իրանական սահմանի ամուր փակման շատ դժվար և նույնիսկ՝ անհնար է լինելու հաղթել քրդերին։ Դա կարելի էր կատարել երկու ճանապարհով՝ կամ իրանական զորքերը պետք է ամուր փակեին սահմանը, կամ էլ թողնեին, որպեսզի թուրքական զորքերը կատարեին այն։ Սակայն շահական կառավարությունը չունեւ անհրաժեշտ քանակությամբ զորքեր իրավիճակը երկար ժամանակ վերահսկելու համար և երկրորդ՝ այդպիսի քայլ կատարելը կնշանակեր բախում իր երկրի քրդերի հետ, որից անպայման կօգտվեր Թուրքիան՝ ցանկանալով շեղել քրդերի ուշադրությունը Արարատից և նրանց ուղղել Իրանի դեմ։ Բացի այդ՝ շահը դեմ չէր օգտվելու թուրքերի ծանր կացության

²³¹ ՀԱՍ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2522, թ. 2։

²³² St. u Forbes Rosita, Conflict Angore to Afghanistan, New York, Frederick A. Stokes Co., 1931, p. 290-291.

²³⁰ St. u Nuri I, ibid., s. 53.

նից: Այդ իսկ պատճառով զարմանալի չէր, որ իրանական կողմը ամեն պատրվակ գտնելով՝ չէր փակում սահմանը: Իսկ թուրքական զորքերի իրանական տարածք անցման և այդտեղ քրդերի դեմ պատերազմական գործողություններ կատարելու մասին խոսք լինել անգամ չէր կարող:

Պետք է նշել, որ թուրքական կողմը իրանական իշխանությունների առջև այդ հարցն առաջ էր քաշել դեռ 1927 թ., երբ Իրանից Արարատ եկած ջալալիների շնորհիվ՝ ապստամբներին հաջողվեց ծանր պարտության մատնել Բայազետի կայազորին: Քեմալականները շահին առաջարկեցին համատեղ հանդես գալ քրդերի դեմ, սակայն պատասխան չստացան, ինչն առիթ դարձավ, որպեսզի հուլիսին նրանք հայտարարեին, որ այլևս իրենց կապված չեն համարում 1913 թ. Թուրքիայի, Իրանի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից կնքված պայմանագրով, ըստ որի որոշվում էր թուրք-իրանական սահմանը: Թուրքական կողմը սկսեց սահմանային նշանները և ուղեկալները միակողմանի կերպով տեղափոխել դեպի Իրանի խորքերը և պաշտոնապես մեղադրել իրանական կառավարությանը՝ քրդերին թուրքերի դեմ սադրելու մեջ: Հասկանալի է, որ Թեհրանից ևս չուշացան պատասխան մեղադրանքները:

Թեհրանը համառորեն մերժում էր թուրքերի պահանջը, սակայն քրդերի և դաշնակցականների ռազմական հաջողությունները խորը անհանգստություն առաջ բերեցին խորհրդային ղեկավարության մեջ և նրան դրդեցին հանդես գալու թուրքերի կողմում, ինչը միանգամից փոխեց ուժերի հավասարակշռությունը տարածաշրջանում: Պետք է ընդգծել, որ Թուրքիան Իրանի

հետ եղած նախորդ բոլոր կնճռոտ հարցերը քննարկելու ժամանակ ցանկացել էր իր կողմից Խորհրդային Միության մասնակցությունը: Սակայն խորհրդային ղեկավարությունն ամեն կերպ խուսափում էր նման քայլից և պահպանում էր չեզոքություն, քանի որ դա միանգամից կարեր խորհրդա-իրանական հարաբերությունները և վերջինիս կնետեր Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական ազդեցության տակ: Սակայն 1930 թ. հունիսի երկրորդ կեսից Արարատում և Իրանում տեղի ունեցած դեպքերը ստիպեցին Մոսկվային խախտել այդ սկզբունքային մոտեցումը:

Բանն այն է, որ 1930 թ. հունիսի 19-ին ՀՅԴ գործիչ Մանուկ Վարդանյանն իր մոտ է հրավիրում հայդարան ցեղի առաջնորդներից Յուսուֆ-Աբդալին և տալով նրան 100 դոլար, հանձնարարում է թուրքերի դեմ ոտքի հանել ողջ հայդարանը, ինչպես նաև Սարայի և Աբադայի շրջակայքի ցեղերին: Համոզիչ երևալու համար Մանուկը Յուսուֆ-Աբդալին հայտնում է, որ իր տված դրամը նաև Ջաֆար Դոուլեի դրամն է և իր շուրթերով խոսում են ոչ միայն հայերը, այլև պարսիկները: Սակայն այդ քայլը տվեց բոլորովին հակառակ արդյունքը, որը խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ քրդական ապստամբության վրա: Յուսուֆ-Աբդալը բժիշկ Մանուկի հայտնած լուրը հասկանում է յուրովի. նա, ցանկանալով իր ազդեցությունը տարածել այլ ցեղերի վրա ևս, նրանց առաջնորդներին է ուղարկում նամակներ, որտեղ գրում է, թե ինքը շարժվում է Ջաֆար Դոուլեի հրահանգով, ով նույնպես անկախ Քրդստանի կողմնակից է, և ով չենթարկվի նրա՝ դեպի Թուրքիա արշավելու հրամանին, պետք է ոչնչացվի: Նամակատարներից մեկն ընկնում է թուրքերի ձեռքը, և որպես-

զի հարթեն միջադեպը, պարսիկները ձերբակալում են Յուսուֆ-Աբդալին, և բանտում թունավորում են նրան²³³:

Սակայն ականհայտ էր, որ թուրքերն իրենց ձեռքից բաց չէին թողնելու այս անակնկալ հաջողությունը և չէին բավարարվելու Յուսուֆ-Աբդալի մահվամբ: Նրանք մեղադրեցին պարսկական հրամանատարությանը Թուրքիայի դեմ թշնամական գործողություններ կատարելու մեջ և որպես փոխհատուցում պահանջեցին փոխել տեղի իրանական հրամանատարական կազմը և թույլ տալ թուրքական զորքերին մտնել Իրան և դուրս գալ Արաքսի ապստամբների թիկունքը: Իրանական կողմը ստիպված էր զիջել և փոխել այդ շրջանի հրամանատարական կազմը, այդ թվում՝ Ջաֆար Դոուլեին և բժիշկ Մանուկին, սակայն շարունակում էր ընդդիմանալ թուրքական զորքերի իրանական հողեր մուտք գործելուն:

Միևնույն ժամանակ՝ Յուսուֆ-Աբդալի անխռիմ քայլը սկզբնական ժամանակաշրջանում տվեց նաև դրական արդյունքներ. շատ ցեղապետեր, հավատալով նրան, հարձակվեցին թուրքերի վրա: Օսման բեյը մոտ 120 հոգով անցավ սահմանը և մինչև Սարայ ընկած տարածքը մաքրեց թուրքերից: Իսկ մագրկ-ցի Շարաֆ բեյի որդի Օսման Հասոն գրավեց ս. Բարդուղիմեոսի վանքը՝ կոտորելով տեղի պահակագործը: Կարոն էլ իր հերթին՝ Քոռ Հուսեյն փաշայի որդիների հետ թուրքերին քշեց Արաղայից մինչև Բերկրի՝ կտրելով Վան-Բերկրի ճանապարհը²³⁴:

1930 թ. հունիս ամսին քրդական ուժերը հաջող հարձակողական գործողություններ իրականացրին նաև Արաքսի հարավային և հյուսիսային ռազմաճակատներում: Զարգացնելով իրենց հաջողությունները հարավային ռազմաճակատում Կարոն, Քոռ Հուսեյն փաշայի որդիները և այլ ցեղապետեր Արաղայի, Բերկրիի, Զիլանի և Մանազկերտի ուժերի հետ համատեղ, պարտության մատնեցին թուրքերին և գրավեցին Արճեշն ու Զիլանը, որից ոգևորված՝ Վանի քրդերը գրավեցին Վանը, սակայն չկարողացան երկար պահել: Իսկ Հաքյարիի ապստամբները գրավեցին Ջուլամերիկը՝ կոտորելով տեղի թուրքական կայագործ²³⁵:

Փաստորեն՝ 1930 թ. հուլիս ամսին Արաքսից մինչև Հաքյարի թուրքական զորքերը նահանջել էին և իշխանությունը գտնվում էր քրդերի ձեռքին: Իրանի քրդերի հետ միասին այդ ժամանակ իրենց թուրքական ազգակիցներին օգնության եկան նաև Իրաքի ու Սիրիայի քրդերը: Վերը հիշատակված Օսման բեյն ուրիշ ցեղապետերի հետ միասին համաձայնագիր են կնքում իրաքյան Քրդստանի ամենահայտնի շեյխերից մեկի՝ Ահմեդ Բարզանիի հետ: Այս միացյալ ուժերը գրավում են Օրամարը, որի ժամանակ բացի զինվորականներից, զոհվում են նաև բազմաթիվ թուրք ռստիկաններ և քաղաքացիական ծառայողներ, իսկ Բաշքալեում նրանց հաջողվում է գերել և մահապատժի ենթարկել տեղի կայմակամին²³⁶: Ջուլամերիկը գրավելու ժամանակ ապստամբներին Իրաքից օգնության եկավ շեյխ Հասանը՝ 500 հեծյալներով, որն էլ կանխորոշեց թուրքերի պարտությունը:

²³³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 21:

²³⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²³⁵ Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 287:

²³⁶ Տե՛ս Назарев М. С., указ. соч., с. 153.

1930 թ. օգոստոսին մի քանի անգամ Սիրիայից Թուրքիա է ներխուժում Օսման աղա զադե Հաջոն, իսկ Հոյբունի փաստացի ղեկավարներ Բադրխան եղբայրները Սիրիայում կազմավորում են 200 հոգուց բաղկացած մի հեծյալ ջոկատ, որը նույնպես պետք է օգնության հասներ Արաբատի ապստամբներին²³⁷:

Միաժամանակ՝ հյուսիսային ռազմաճակատում Վահան Գալստյանի ուժերը Դաշբուրունի մոտ տեղի ունեցած կատաղի մարտերից հետո հունիսի վերջին գրավել էին Արաքսի ափ-Արալըխներ, Դաշբուրուն-Զորա Քյաթուկ գիծը և ասպատակել Իգդիրի դաշտավայրը՝ մինչև Կադզվան²³⁸: Թուրքական զորամասերը, չկարողանալով դիմադրել քրդական ճնշմանը՝ անցնում են խորհրդա-թուրքական սահմանը և ապաստան գտնում բոլշևիկների մոտ: Սուրմալուի ճակատում Վահան Գալստյանը փորձում է միավորել տեղի քրդական ցեղերը, սակայն դժվարության է հանդիպում ղզըլբաշ օղլու ցեղի կողմից, որը պահանջում էր նախքան ապստամբությանը միանալը՝ ռազմաճակատ բերել 200-300 հայ մարտիկ՝ Հայաստանից: Վահան Գալստյանը խոստանում է կատարել դա, սակայն պայմանով, որ մինչև հայ մարտիկների տեղ հասնելը նրանք Արաբատից մինչև խորհրդային սահման ընկած տարածքում եղած թուրքական զորքերին և թուրք-թաթարական (ազերիական) բնակչությանը շարտեն դեպի Խորհրդային Հայաստան²³⁹: Թեև քրդերը խոստացան կատարել այդ քայլը, սակայն չկարողացան, քանզի առաջին ռազմա-

կան հաջողություններից հետո նրանք տարվեցին թալանով և միայն քրդերի մեկ փոքրաթիվ ջոկատ հավատարիմ մնաց Վահան Գալստյանին: Այդ իսկ պատճառով նա կարողացավ իրագործել ծրագրի միայն առաջին երկու կետերը, իսկ III և IV կետերը՝ Սինակի լեռնանցքը բացելու, ուստի՝ Սուրմալուով Հայաստանից օգնություն ստանալու խնդիրը մնաց անկատար: Վահան Գալստյանի ուղարկած զինյալ ջոկատները հասնում էին մինչև Կոդբ, սակայն սովոր չլինելով դիրքային, խրամատային մարտաձևերին, թալանած ավարով վերադառնում էին Արաբատ:

Նույնը տեղի ունեցավ և Դաշբուրունի ճակատամարտից հետո, երբ քրդերը գրավեցին Իգդիրը, և թուրքական զորքերը ստիպված էին փախչել Խորհրդային Հայաստան, սակայն Իգդիրում ամրանալու փոխարեն, նրանք թալանեցին քաղաքը և վերադարձան Արաբատ: Անհաջողությամբ ավարտվեցին նաև Վահան Գալստյանի՝ Հայաստանից կամավորներ բերելու փորձերը: Նա մի քանի քրդական խմբեր է ուղարկում Հայաստանի տարբեր մասեր՝ կամավորներ հավաքագրելու և Արաբատ անցկացնելու համար: Սակայն խմբերից մեկը խույս տալով խորհրդային սահմանապահներից, հասնում է Դավալու (Արաբատ) և չկողմնորոշվելով, թե ո՞վ է կամավորական և ո՞վ՝ բոլշևիկ, մարտի է բռնվում տեղացիների հետ և փամփուշտները ապառվելուն պես՝ մեկ այլ խմբի հետ վերադառնում Արաբատ լեռ²⁴⁰:

Մյուս խումբն անցնում է սահմանը Մարդարապատի մոտ, որպեսզի հասնի Արագած՝ ասսուրացի փախստականներից ջո-

²³⁷ St' u Arfa H., ot. cit., p. 42.

²³⁸ St' u «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 8, էջ 189:

²³⁹ St' u ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 21:

²⁴⁰ St' u ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 22:

կատներ կազմավորելու համար, սակայն նկատվում է ռուսական զորքերի կողմից և առանց հասնելու Թալին՝ ստիպված է լինում Անիի մոտ անցնել Ախուրյան գետը՝ իր հետ տանելով թալանը և ճանապարհին հանդիպած հայ գյուղացիներին²⁴¹:

Այս իրադարձություններն էին, որ դրդեցին Խորհրդային Միության ղեկավարությանը՝ խախտել իր չեզոք դիրքը և միանալով քեմալականներին՝ ճնշում գործադրել իրանական իշխանությունների վրա և օգնել նրանց օր առաջ պարտության մատնելու ապստամբությանը: Պատճառն այն է, որ բոլշևիկները քրդերի այս արշավները համարում էին դաշնակցականների հետատախուզական մարտեր, որոնց անպայման հետևելու էին ավելի լուրջ գործողությունները: Նրանց համար դրությունն ավելի էր բարդանում այն պատճառով, որ կոլեկտիվացման քաղաքականության հետևանքով Անդրկովկասում, այդ թվում՝ Հայաստանում, առաջ էր եկել հակակոմունիստական մեծ ընդվզում: Շատ վայրերում այն վեր էր աճել բացահայտ ապստամբությունների, երբ ամբողջ գյուղեր մարտի էին բռնվում ՆԳՏԿ-ի և կոմունիստներից ու կոմերիտականներից հավաքագրված ստորաբաժանումների հետ: Մոսկվան համոզված էր, որ դաշնակցականներն օգնության են շտապում ապստամբներին, և եթե ձեռք չառնվեն կտրուկ միջոցներ, ապա իրավիճակն ամեն վայրկյան կարող է դուրս գալ հսկողությունից: Առավել ևս, որ Խորհրդային Հայաստանում սկսեցին համառ լուրեր շրջել, թե իբր Դրոն գալիս է՝ հայերին և քրդերին միավորելու համար:

Արևմտահայ փախստականները, որոնք ավելի շատ էին հավատացել այդ լուրերին, նույնիսկ մարդիկ ուղարկեցին դեպի Արարատ, սակայն արդեն ուշ էր՝ ռուս բոլշևիկները և նրանց օգնությամբ քեմալականները երկու կողմից ամուր կերպով փակել էին սահմանը: Նրանց օգնությամբ թուրքական զորքերը Կարսից երկայնուղով բերվեցին Լենինական, ապա՝ Սարդարապատ ու Արտաշատ և այդ վայրերից անցնելով սահմանը՝ փակեցին այն: Բացի դրանից՝ նրանք ռուսական սահմանապահ ծառայություններից ստանում էին օգնություն ինչպես սպառազինությունների, վառելիքաքսայուղերի, սննդամթերքի, այնպես էլ՝ հետախուզական տվյալների տեսքով, ինչը թուրքական զորքերին քրդերի նկատմամբ տալիս էր զգալի առավելություն:

Սակայն այս ամենը նույնպես բավարար չէր, որպեսզի թուրքերը կարողանային պարտության մատնել քրդերին և վերագրավեն Իգդիր-Սուրմալու գիծը: Ուստի ռուս բոլշևիկները որոշում են անմիջականորեն մասնակցել մարտական գործողություններին: Նրանք Մարգարա և Իգդալու գյուղերի մերձակայքում կենտրոնացնում են 600 ռուս հեծյալներից բաղկացած մեկ խմբավորում, որը 1930 թ. հուլիսի 8-ին անցնում է սահմանը և օգնում է թուրքական զորքերին՝ հետ նվաճելու Իգդիրը²⁴²: Տեղյակ լինելով Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչության և հատկապես՝ գաղթականության վերաբերմունքին ինչպես Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների, այնպես էլ՝ բոլշևիկների հանդեպ, Մոսկվան չէր վստահում ոչ միայն հայ ազ-

²⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 23:

²⁴² Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 214:

գաբնակչությանը, այլև Խորհրդային Հայաստանի պետական և նույնիսկ՝ կուսակցական մարմիններին, մասնավորապես՝ բանակին, քանի որ վախենում էր, որ հայ զինվորները վճռորոշ պահին կարող են անցնել դաշնակցականների կողմը: Առավել ևս, որ Արարատի ապստամբության կազմակերպիչների ու մասնակիցների մեջ շոշափվում էր Դրոյի անունը: Այդ իսկ պատճառով որոշում կայացվեց ապստամբության հարակից շրջաններից հեռացնել հայկական ստորաբաժանումները և դրանք փոխարինել ռուսական ու վրացական զորամասերով, որոնք Հայաստան բերվեցին անցկացվելիք զորախաղերին մասնակցելու պատրվակով: Իսկ հայկական զորամասերը տեղափոխվեցին Լենինական, Ղարաքիլիսա և Ղազախ²⁴³:

Ավելին՝ Երևանի հին կայարանի մոտ տեղակայված Խորհրդային Հայաստանի երկու ռազմական ինքնաթիռները Ռուսաստանից բերված երկու այլ ինքնաթիռների հետ տեղափոխվում են Լուկաշին գյուղի մոտ, ընդ որում՝ հայ օդաչուները փոխարինվում են ռուսներով²⁴⁴: Այսպես ամրացնելով սահմանը՝ ռուսները սկսում են ավելի ակտիվ մասնակցություն ունենալ իրադարձություններին: Արարատին հարակից սահմանի ողջ երկայնքով սկսեց իրականացվել մշտական հետախուզություն՝ ինչպես ցամաքային, այնպես էլ՝ օդային, իսկ գործի դրված 4 օդանավերը հարկ եղած դեպքում կրակով աջակցում էին թուրքական զորքերին:

²⁴³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 23:

²⁴⁴ Տե՛ս «Իրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 214:

Նման գործողություններից զատ, Խորհրդային ղեկավարությունը, միանալով թուրքական իշխանություններին, պահանջում է Ռեզա շահից թույլատրել թուրքական զորքերի անցումը Իրանի տարածք, սակայն ստանում է մերժում: Ավելին՝ 1930 թ. հուլիսի 15-ին իրանական բանակի ստորաբաժանումները փակում են իրանական սահմանը և չեն թողնում ո՛չ քրդերին և ո՛չ էլ թուրքերին հատել այն: Արդյունքում՝ 1930 թ. օգոստոսի 8-9-ին թուրքական զորքերը մտնում են Իրանի տարածք, սակայն տեղի տալով իրանցիների վճռական պահանջին, նորից հետ են քաշվում:

Իր հերթին տեսնելով, որ Արարատի ապստամբությունը ճնշելը կպահանջի երկար ժամանակ, թուրքական հրամանատարությունը որոշում է վճռական հարված հասցնել Վանում, Հաքյսյրիում, Զիլանում և Արճեշում բռնկված ապստամբություններին, այլապես օրեցօր թափ առնող այս ելույթները սպառնում էին նախ՝ միավորվել իրար, ապա՝ Արարատին: Այս վայրերում բռնկված ապստամբությունները իրենց ծավալներով քիչ էին զիջում Արարատին: Այդ իսկ պատճառով թուրքական հրամանատարությունը հուլիսի սկզբին ավելացրեց իր զորքերի թվաքանակը՝ հասցնելով այն մինչև 60 հազարի: Միայն Մուշից և Էրզրումից մարտական գործողությունների վայր ուղարկվեց 10-12 հազար զինվոր: Թողնելով Արարատը պաշարված վիճակում՝ թուրքական զորքերի հիմնական մասը նետվում է դեպի Արճեշ, Բերկրի, Զիլան, Ալադաղ: Դեպի այդ շրջաններ հարավից և արևմուտքից մոտենում էր Իսսան փաշայի բանակը: Հունիսի 26-ից մինչև հուլիսի 13-ը մարտական թեժ գործողությունների թատե-

րաբեմը փոխադրվեց Վանա լճի ափերը և Սիփանի ու Ալադաղի լանջերը: Կռիվներն ընդունեցին ծայրահեղ դաժան բնույթ:

Թուրքերն այստեղ կենտրոնացրել էին իրենց VII և IX կորպուսները, 80 ինքնաթիռ: Գրեթե 3 շաբաթ մղված մարտերի ժամանակ, ըստ թուրքական աղբյուրների՝ քուրդ ապստամբները կորցրել էին 3 հազար մարտիկ ու թեև սեփական կորուստների թիվը չէր նշվում, սակայն պարզ էր, որ որպես հարձակվող կողմ, դրանք ավելի շատ էին, քան քրդերինը: Ապստամբներին հաջողվում է զգեստնել 7 ինքնաթիռ և հետ մղել թուրքերի մի քանի խոշոր հարձակումներ: Սակայն զինամթերքի սպառվելու պատճառով նրանք ստիպված են լինում կամ բարձրանալ մոտակա սարերը, կամ էլ՝ ճեղքել և անցնել Արարատ²⁴⁵: Թուրքական բանակը ներխուժում է Զիլանի ձոր, Արճեշ, Բերկրի և չտեսնված դաժանությամբ ոչնչացնում անգնն խաղաղ բնակչությանը: Հուլիսի 12-13-ին տեղի ունեցած կոտորածների ընթացքում ըստ «Բեռլիներ Թագերլաթթ» թերթի՝ Զիլանում թուրքերը ոչնչացրել էին 220 գյուղ և 4.5 հազար քուրդ, ըստ Կարո Սասունու՝ 200 գյուղ և 5 հազար մարդ: Ս.Ս. Ավանեսովը նշում է 10 հազար թիվը և 200 գյուղ Արճեշի մոտ²⁴⁶:

«Ջումհուրիյեթ» թերթը գրում էր, որ ոչնչացված քրդերի թիվը հասնում է 15 հազարի, իսկ ըստ քուրդ հետազոտող Հեսեն Հիշյար Սերդիի՝ 47 հազարի՝ 18 գյուղերից, որոնք պատկանում էին ադեման, սիմիքան, զիլան և հասանան աշիրեթներին²⁴⁷:

Զիլանի 44 գյուղերի բնակիչներին թուրք զինվորները կապեցին իրար, որից հետո գնդացրային ստորաբաժանումները՝ կապիտան Դերվիշ բեյի հրամանատարությամբ, գնդակահարեցին բոլորին, իսկ ղիակաները նետվեցին Զիլան գետը: Բացի այդ՝ թուրքերը քուրդ խաղաղ բնակչությանը ոչնչացնում էին նաև իրենց «ավանդական» եղանակներով՝ սվինահարելով, հողի կանանց փորերը պատռելով, կենդանի մարդկանց մաշկը հանելով կամ ուղղակի ծեծամահ անելով: Առաջ անցնելով նշենք, որ դատարկված Զիլանի ձորը թուրքական կառավարությունը տվեց իրեն հավատարիմ մնացած քրդական առաջնորդներին, ինչպիսիք էին՝ Ջևհեր Էֆենդին իր որդի Սուլեյմանի հետ և Սիդիքե Հեսենքեջեկեն, իսկ գերիշխող բարձունքում թուրքական բանակը հիմնեց դիտակետ: Քիչ չէին նաև թուրքերի կորուստները, որոնք հաշվում էին 1500 հոգի միայն սպանված²⁴⁸:

Զիլանը և Արճեշը գրավելուց հետո Սալեհ փաշան ստիպված էր զորքերն ուղարկել հարավ՝ դեպի Վան, քանի որ Արճեշի և Զիլանի մարտերի ժամանակ քուրդ ապստամբները գրավել էին Վանը, որից հետո ապստամբությունը տարածվել էր մինչև Շաստախ: Հուլիսի երկրորդ կեսին Արճեշից ժամանած թուրքական զորքը վերագրավում է Վանը, որից հետո իրենց սովորույթի համաձայն, անցնում են խաղաղ բնակչության կոտորածին՝ մի մասին սրի են քաշում, իսկ մյուս մասին խեղդում են Վանա լճում: Այս դաժանությունները ուղքի են հանում Վանի վիլայեթի ողջ քրդությանը, և Վանը նորից անցնում է ապստամբների ձեռ-

²⁴⁵ Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 288:

²⁴⁶ Տե՛ս Аванесов С. С., указ. соч., с. 59.

²⁴⁷ Տե՛ս Kalman M., ibid., s. 105.

²⁴⁸ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 215:

քը, սակայն թուրքական զորքերը, շարունակելով համալրվել Արճեշից և Զիլանից ժամանող զորամասերով, նորից գրավում են Վանը և Վան-Բայազետ ճանապարհը: Վանը կորցնելուց հետո քրդերն ամրացան Շատախում:

Թուրքերին մեծ անհանգստություն էին պատճառում նաև Զուլամերիկյի և Հաքյարիի ցեղերը, որոնց օգոստոսին Իրաքից օգնության եկավ շեյխ Մահմուդ Բարզանջին իր 500 հեծյալներով: Նա գրավեց Շամդինանը և ոչնչացրեց այնտեղ տեղակայված թուրքական զորամասերը: Միայն մեկ թուրքական զորամաս կարողացավ դիմակայել քրդերի գոհներին և շրջապատված վիճակում կռվեց այնքան, մինչև որ Վանից ուղարկված խոշոր ուժերը կարողացան ճեղքել քրդերի պաշարման օղակը և ազատել նրանց: Նույն ժամանակ կատաղի մարտեր են սկսվում Գոյ լեռներում, որտեղ գոյան ցեղը պարտության է մատնում թուրքական 7-րդ և 13-րդ գնդերը: Նրանք էլ նահանջելիս, որպես պարտության վրեժ, կոտորեցին երկու հազար խաղաղ բուրդ բնակչություն²⁴⁹:

1930 թ. օգոստոսին կատաղի մարտերն ընթանում էին նոր թափով՝ իրենց մեջ ներառելով նորանոր տարածքներ և ցեղեր: Ուստի ակնհայտ է, որ ճիշտ չեն բազմաթիվ թուրք, ռուս և արևմտյան հետազոտողների այն պնդումները, թե իբրև՝ Արարատի ապստամբությունը, ինչպես իր նախորդները, համաքրդական չէր, կրում էր տեղական բնույթ և ի վիճակի չէրավ ոտքի հանել համայն քրդությանը: Տարբեր վայրերում ապստամբած

քրդերն իրենց առջև դրել էին երկու հստակ նպատակ. չթողնել թուրքական զորքերին կենտրոնացնել իրենց գլխավոր ուժերը Արարատի դեմ և ճեղքել թուրքական պաշարման օղակն ու հասնել Արարատ: Որպես դրա ապացույց, կարելի է նշել այն փաստը, որ օգոստոսին ապստամբության ակիքը տարածվեց դեպի արևմուտք՝ ընդգրկելով Մոկսի, Մոտկանի, Մասունի, Մուշի և Բուլանլիսի շրջանները: Մասունի քրդերը, կտրելով Բիթլիսի ձորի ճանապարհը, շրջապատում և ոչնչացնում են թուրքական մի զորամաս՝ գրավելով ողջ սպառազինությունն ու պարենամթերքը, ինչից հետո հարձակվում և գրավում են Բիթլիս քաղաքը և վերցնելով այնտեղից մեծ քանակությամբ ռազմավար՝ վերադառնում են Մասուն²⁵⁰:

Ըստ իրանական «Թավրիզ» թերթի՝ Բիթլիսի գրավման ժամանակ Մասունի քրդերին օգնության են հասնում «Հոյբունի» կողմից Միրիայում հավաքագրված 500 հեծյալներ²⁵¹: Միրիական քրդերից հետո չէին մնում իրաքյան քրդերը, մասնավորապես՝ շեյխ Ահմեդ Բարզանին: Նա Հաքյարիում թուրքերի դեմ մարտնչող Միդո ադալի որդիներին երկու անգամ ուղարկեց 100 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, իսկ օգոստոսի 22-ին անձամբ հարձակվեց թուրքական մի գյուղի վրա²⁵²:

Այս փաստերը ևս մեկ անգամ ապացուցում են, որ Արարատի ապստամբությունը ավելի շատ համաքրդական, քան ցեղային կամ կրոնական ապստամբության բնույթ ուներ: Ստանալով

²⁴⁹ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 216:

²⁵¹ Մեջբերումը ըստ՝ Лазарев М. С., указ. соч., с. 116.

²⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 154:

²⁴⁹ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 214:

Մահմուդ Բարզանջիի և Ահմեդ Բարզանիի օգնությունը, Հաքյարիի քրդերը, մասնավորապես՝ Աբու Բեքիրի և Քերիմ սղայի ուժերը արևելքում և Ռասուլ Մահադի ուժերը արևմուտքում, պարտության են մատնում թուրքական զորքերին և ազատագրում Իրաքին սահմանակից քրդաբնակ վիլայետները: Թուրքերը նահանջում են Ազախ և Զըրավիք: Իսկ Սղերդում տեղի ունեցած կատաղի մարտերի ժամանակ թուրքական զորքերը պարտություն են կրում՝ տալով հազար սպանված: Ու թեև քրդերի կորուստները մոտ 3 անգամ շատ էին, սակայն նրանց հաջողվում է մաքրել Սղերդը և նրա շրջակայքը թուրքերից²⁵³:

Թուրքական իշխանության դեմ ապստամբել էր նաև Բուլանըխում բնակվող հասանան ցեղային միությունը, որն իր ազդեցության տակ էր պահում Բիթլիսից մինչև Խնուս ընկած տարածքը և Սև լեռան միջոցով կապ պաշտպանելով Սասունի մողրգան ցեղի հետ, սպառնում էր գրավել Մուշ և Բիթլիս քաղաքները: Սակայն այլ էր դրությունը թուրք-սիրիական սահմանի վրա, որն իր մեծամասամբ հարթավայրային տեղանքի պատճառով վերահսկվում էր թուրքական զորքերի կողմից:

Ճիշտ է, որոշ շարժումներ սկսվեցին նաև Ուրֆայի, Մարդինի, Ջեզիրեի շրջանում, և սկզբում քրդերին հաջողվեց ոչնչացնել թուրքական բանակի որոշ դիտակետեր, սակայն թուրքական հրամանատարությունը ձեռք առավ կտրուկ միջոցներ՝ այդ վայրերում քրդերի շարժումները կասեցնելու համար: Միայն Բիթլիսում տեղակայվեց 25 հազարանոց զորախումբ, որը հսկողությո-

յան տակ էր առել ինչպես հարավ-արևելյան վիլայետների խոշոր բնակավայրերը այնպես էլ թուրք-սիրիական սահմանը, որի պատճառով սիրիական քրդերի ներդրումը ապստամբության մեջ ավելի համեստ էր, քան իրաքյան և իրանյան ցեղակիցներինը:

Տարբեր վայրերում բռնկված ապստամբությունները ճնշելուց կամ տեղայնացնելուց հետո թուրքերը 1930 թ. հուլիսի երկրորդ կեսից իրենց հիմնական ուժերը կենտրոնացնում են Արարատի դեմ: Այդ զորքերը թեև պաշտոնապես հաշվվում էին 60 հազար զինվոր և 100 ինքնաթիռ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, դա քրդական ապստամբությունները ճնշելու համար նախատեսված ողջ զորախումբն էր: Ուստի որոշ հետազոտողներ, օրինակ՝ Մ. Լազարևը, կամ Ռ. Օլսոնը, գտնում են, որ Արարատի դեմ Սալեհ փաշան կենտրոնացրել էր առավելագույնը՝ 15 հազ. զինվոր, և մարտերն ընթանում էին փոփոխական հաջողությամբ: Ցամաքում կրած պարտությունները թուրքական հրամանատարությունը փոխհատուցում էր օդային լայնածավալ հարվածներով: Ըստ Բ. Նուրի փաշայի, այդ ռմբակոծությունները մեծ դեր կատարեցին քրդերի ուժերի բարոյալքման և պարտության մեջ²⁵⁴: Եթե 1930 թ. մայիս-հունիս ամիսներին քրդերը չէին վախենում և վայր էին զցում բազմաթիվ թուրքական ինքնաթիռներ՝ վերջիններիս սակավաթվության պատճառով, ապա հուլիս-օգոստոսին 100 ինքնաթիռի ներգրավումը կործանարար

²⁵⁴ St 'u R. Olson, The Kurdish rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8): Their impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism, Die Welt des Islam. New Ser. Vol. 40, issue 1, Leiden, Brill, 02. 2000. pp. 83-86,88.

²⁵³ St 'u «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 216:

ազդեցություն ունեցավ ապստամբների վրա: Թուրքերն այլևս նախկինի պես մի քանի ինքնաթիռով չէին գնում առաջադրանք կատարելու, այլ 10-15 ինքնաթիռ հաշվվող խմբերով, որոնք մեկ թիրախի վրա նետում էին մի քանի տասնյակ ռումբեր՝ ապահովելու համար նրա լիակատար ոչնչացումը: Ճիշտ է քրդերին որոշ դեպքերում հաջողվում էր վայր գցել ինքնաթիռներ, սակայն այժմ այդ դեպքերը ավելի շատ բացառություն էին, քան օրինաչափություն: Այսպես, հուլիսի 16-ին նրանց հաջողվեց գցել երկու ինքնաթիռ, որոնց օդաչուները պարաշյուտով վայր էին իջել և գերի ընկելով քրդերի ձեռքը՝ գնդակահարվել²⁵⁵:

1930 թ. հուլիսի սկզբներին՝ Զիլանի ապստամբության ճնշմանը զուգահեռ, թուրքական զորքերը օդային հարվածներից հետո մարտական գործողություններ ծավալեցին Արարատի դեմ: Նրանց հարձակումները դեռևս կրում էին տեղային բնույթ և դրանց մեջ ներգրավված էին քիչ թվով զինվորներ (մեծ մասը կոմուն էին Զիլանում), ինչը հնարավորություն տվեց քրդերին հետ մղել հարձակումը և անցնելով հակահարձակման՝ պարտության մատնել թուրքերին: Հուլիսի 5-ի հակահարձակման ժամանակ գերի է ընկնում թուրքերի մի ամբողջ վաշտ, երկու թնդանոթ, յոթ վրան, մեկ ծանր և երեք թեթև գնդացիներ, ձիեր և այլ ռազմավար: Քրդերն այդ թնդանոթներին լծում են թուրք զինվորներին և իրենց հետ տանում Արարատ: Թեև քրդերին հաջողվեց գրավել Բուռներաշը, սակայն Բայազետը գրավել նրանց

չհաջողվեց, ուստի Արճեշի և Զիլանի ջոկատներին օգնության հասնելու ծրագիրը չիրականացավ²⁵⁶:

1930 թ. հուլիսի 13-ից հետո, երբ արդեն ճնշվել էր Զիլանի ապստամբությունը, Արարատի ապստամբների վիճակը կտրուկ վատացավ: Ռազմա-օդային և ցամաքային ուժերի համատեղ հարվածները ծանր կորուստներ էին պատճառում քրդերին, սակայն թուրքերն էլ նրանց պատասխան կրակից կրում էին շոշափելի կորուստներ: Բայց ամենակարևոր կորուստը թուրք զինվորների մարտունակության անկումն էր, որի պատճառով մեծ վորների մարտունակության անկումն էր, որի պատճառով մեծ թիվ էին կազմում գերիները և դասալիքները: Այսպես, հուլիսի 15-25-ը տևած մարտերի ընթացքում, չնայած ահռելի գերակշռությանը և ավիացիայի աջակցությանը, թուրքական ստորաբաժանումներին չի հաջողվում ճեղքել քրդերի պաշտպանական զիծը և պարտության մատնել նրանց:

Թուրքական հրամանատարության համար ակնհայտ էր, որ ցամաքային զորքերի օգտակարությունը շատ ցածր է և այդ պատճառով նրանք մշակում են նոր մարտավարություն. այն է՝ 10-15 ինքնաթիռներից բաղկացած էսկադրիլայով անընդհատ ուժային հարվածներ հասցնել քրդերի պաշտպանության հիմնական կետերին ու ստիպել նրանց կամ բարձրանալ դեպի վեր՝ Արարատի գագաթը, որտեղ նրանք դատապարտված էին ցրտահարության, կամ էլ իջնել լանջն ի վար և գերի հանձնվել իրենց: Հուլիսի 18-ին և օգոստոսի 2-ին ուժակոծության են ենթարկվում հալիկանը և հերկի ցեղերը, հուլիսի 21-ին՝ բազմա-

²⁵⁵ St. 'u Karaca E., ibid., s. 100-101.

²⁵⁶ St. 'u. «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 8, էջ 193:
205

թիվ այլ քրդական գյուղեր: Ռմբակոծություններն ավելի ավերիչ են դառնում օգոստոսի ընթացքում, որի պատճառով շատ քրդեր ստիպված են լինում բարձրանալ հինգ հազ. մետր բարձրության վրա²⁵⁷: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, երբ գործը հասնում էր ցամաքային գործողություններին, թուրքական զորքերը շարունակում էին պարտություն կրել, չնայած այն հանգամանքին, որ քրդերի մոտ վերջանում էր զինամթերքը և նրանք ստիպված էին Իբրահիմին և Վելուին (Կարոյին և Վահան Գալստյանին) ուղարկել Իրան՝ փամփուշտ և այլ սպառազինություններ բերելու²⁵⁸:

Սալեհ փաշան օգոստոսի սկզբին որոշում է ամրանալ Բայազետի շրջակայքի լճերի ու ճահիճների շրջանում, որոնք գտնվում էին Արարատի երկու լանջերի մոտ և այնտեղից հասցնել վճռորոշ և ըստ իրեն՝ քրդերի համար անսպասելի ու կործանիչ հարված: Հասկանալի էր, որ եթե Սալեհ փաշայի ծրագիրն իրագործվեր, ապա քրդերը կընկնեին շրջապատման մեջ: Նա դեպի ճահիճներն է ուղարկում 7500 հոգուց բաղկացած մի զորախումբ: Սակայն քրդերը ժամանակին նկատելով թուրքերի տեղաշարժերը, ամրանում են Արարատի երկու ժայռերի լանջերին և կտրում բոլոր արահետները: Այսպիսով՝ թուրքական զորախումբն ընկնում է շրջապատման մեջ և օգոստոսի 7-11-ն ընկած մարտերի ընթացքում ամբողջովին ոչնչացվում: Այդ անսպասելի պարտությունը այնպիսի ցնցող տպավորություն է թողնում Անկարայում, որ թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ֆեզի

փաշան (Չաքմաք) որոշում է կայացնում անձամբ մեկնել ռազմաճակատ²⁵⁹:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 12-ին, թուրքական մի քանի զորամասեր անցնում են իրանա-թուրքական սահմանը, սակայն իրանական կողմի բողոքներին տեղի տալով՝ թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էտ է կանչում նրանց: Մինչդեռ քրդերը, օգտվելով Բայազետի ճահիճներում տարած հաղթանակից, նույն օրն իսկ անցնում են հակահարձակման, որը տևում է մինչև օգոստոսի 17-ը: Նրանց հաջողվում է նորից գրավել Իզդիրը և դուրս գալ խորհրդա-թուրքական սահման: Թուրքական զորքերը, չդիմանալով այդ ճնշմանը, անցնում են Խորհրդային Հայաստանի տարածք՝ իրենց հետ տանելով հրետանին և ռազմամթերքը: Սալեհ փաշան ստիպված է լինում Բայազետից և պարսկական սահմանների մոտ կուտակված զորքերից խոշոր զորամասեր տեղափոխել ռազմաճակատի այդ հատվածը և մի քանի օր տևած արյունալի մարտերից հետո միայն վերագրավել Իզդիրը, որից հետո խորհրդային սահմանն անցած զորքերին հաջողվեց վերադառնալ Թուրքիա: Վերջիններիս հետ, ինչպես վերը նշվեց, սահմանն անցան նաև 600 ռուս հեծյալներ, որոնք թուրքական զորքերի հետ մեկտեղ կռվում էին քրդերի դեմ:

Քրդերը փորձում են կանգնեցնել թուրք-ռուսական այս միացյալ ուժերի հարձակումը՝ անցնելով հակահարձակման Դաշբուրունի մոտ, սակայն անհաջողություն են կրում՝ մարտադաշտում թողնելով 60 սպանված²⁶⁰: Թեև թուրքերի կորուստներն

²⁵⁷ Տե՛ս Վ. Օլսոն R., *op. cit.*, p. 82.

²⁵⁸ Տե՛ս Վ. ՆՄՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 26:

²⁵⁹ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1930, N 8, էջ 218:

²⁶⁰ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1930, N 8, էջ 218:

ավելի շատ էին, սակայն շնորհիվ նոր համալրումների նրանք կարողանում են նորից փակել Արարատը՝ հարավից: Սակայն, թուրքական հրամանատարությունը սեփական ուժերով և անգամ՝ Կարմիր Բանակի առանձին զորաջոկատների աջակցությամբ ի վիճակի չէր արագորեն ընկճել Արարատում ապաստանած քրդական ուժերին ու նրանց օգնության հասած՝ ՀՅԴ մարտիկներին:

2. ԽՍՀՄ-ի ռազմաքաղաքական շանտաժն Իրանի հանդեպ և Ռեզա շահի քաղաքականության փոփոխությունը

1930 թ. օգոստոսի վերջերին, ստանալով նոր համալրումներ, թուրքական հրամանատարությունը ծրագրում էր սեպտեմբերի սկզբին անցնել ընդհանուր հարձակման, վերջնականապես ջախջախել ապստամբներին և գրավել Արարատն ամբողջությամբ: Սակայն, առանց պարսկական սահմանի փակման ՀՅԴ աշակցությունը և իրանական քրդերը նոր համալրումներ էին ուղարկելու և մինչև ձյան գալը չէր հաջողվելու ճնշել ապստամբությունը, ինչը նշանակում էր, որ այն հետաձգվելու էր ևս մեկ տարի: Այս տարբերակին կտրականապես դեմ էին ինչպես քեմալականները, այնպես էլ բոլշևիկները, որոնք լրջորեն անհանգստացած էին երկու անգամ ապստամբների կողմից Իզմիրի գրավման, խորհրդա-թուրքական սահմանին հասնելու և դրա հետ կապված՝ ՀՅԴ ազդեցության աճից ու Խորհրդային Հայաստանում ներքաղաքական իրավիճակի սրման փաստից:

Հստ Մոսկվայի՝ վտանգված էր Անդրկովկասում իր գերիշխանությունը: Իսկ սա արդեն նշանակում էր, որ Խորհրդային

Միությունը կանգ չէր առնի ոչ մի բանի, այդ թվում՝ պատերազմի առջև, վտանգը վերացնելու համար: Ուստի՝ երբ հուլիս-օգոստոսին թուրքերին չէր հաջողվում իրանական կողմին համոզել, որ եթե նույնիսկ չմասնակցեն, ապա գոնե թողնեն որպեսզի թուրքական զորքերը անցնեն Իրան և կտրեն քրդերի թիկունքը, ապա օգոստոսի վերջին Խորհրդային Միությունը հստակորեն հասկացնել տվեց Ռեզա շահին, որ դիվանագիտական խաղերն ավարտված են. եթե խոսքը վերաբերում է երկրի անվտանգությանը, ապա նա հանուն դրա պատրաստ է անգամ պատերազմի: Եվ որպես իր խոսքերի ապացույց՝ խորհրդային զորքերն անցան խորհրդա-իրանական սահմանը Մաշհադի և Արդաբիլի ուղղություններով և շարժվեցին դեպի երկրի խորքը²⁶¹:

Ռեզա շահը չունեւր անհրաժեշտ ուժեր ռուսներին դիմակայելու համար, թեև այդ ուժերի առկայության դեպքում էլ անգամ նա դժվար թե ՀՅԴ-ի և քրդերի համար գնար Մոսկվայի հետ բացահայտ հակամարտության: Միաժամանակյա դիվանագիտական և ռազմական ճնշումներին զուգահեռ՝ բոլշևիկների և քեմալականների կողմից Իրանի դեմ լայնորեն օգտագործվում էին նաև քարոզչական բնույթի սպառնալիքները: Խորհրդային ու թուրքական մամուլն ամեն օր անդրադառնալով Արարատի կոիվներին, մեղադրում էր իրանական կառավարությանը, եթե ոչ քրդերին աջակցելու, ապա «հանցավոր» չեզոքության մեջ:

Այսպես՝ «Ջամհուրիեթը» իր հունիսի 30-ի համարում հայտնում էր, որ քրդական մի շարք ավագակախմբեր հունիսի 20-ին

²⁶¹ Տե՛ս ՀՄՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 27:

Իրանի տարածքից անցել են Թուրքիայի տարածք և հասել մինչև Զիլան, սակայն նկատվել են թուրքական ինքնաթիռների կողմից և ժանդարմների ճնշման տակ ստիպված են եղել նորից վերադառնալ Իրան:

«Հաքիմիյեթ-ի Միլլիյե»-ն հուլիսի 8-ի համարում գրում էր, որ թուրքական կողմը չի կարողանում հասկանալ, թե ինչպես կարող են հարևան երկրում կազմավորվել բազմաքանակ ավագակախմբեր և դա աննկատ մնա այդ երկրի կառավարության աչքից ու դեռ ավելին՝ ինչպես կարող էին այդ խմբերը ներխուժելուց հետո կապ պաշտպանել Իրանի իրենց կենտրոնների հետ:

«Ռեպուբլիկը» գգուշացնում էր, որ եթե Իրանը չի կարող դաս տալ ավագակներին, որոնք զինվում են իր տարածքում, ապա իրավունք չունի առարկելու որպեսզի այդ դասը տան ուրիշները²⁶²:

Թուրքական լրագրողներից հարվածի իրենց բաժինը ստացան բրիտանացիները և նույնիսկ՝ ֆրանսիացիները: Նրանց մեղադրում էին քրդերի ապստամբությունները ծրագրավորելու և սադրելու մեջ: Թուրք լրագրողներն արդեն որերորդ անգամ «հայտնաբերեցին» գնդապետ Լուրենսին, որը մեկ Հաքյարիում էր, մեկ Մոսուլում՝ կազմակերպում էր հերթական քրդական ջոկատները Թուրքիա ուղարկելու համար, և մեկ էլ հանկարծ չգիտես ինչու՝ հայտնվում էր Մակուում, կամ՝ Կարաքոսեում (Ադրի վիլայեթի կենտրոն), ընդ որում՝ Էրզրումի ոստիկանությանը հրամայված էր հետևել նրան²⁶³: Հիստերիան այնքան խորացավ,

որ լրագրող Յունուս Նադին իր հոդվածներից մեկում չգիտես ումից պահանջում էր Լուրենսին անհապաղ հեռացնել Քրդստանից²⁶⁴:

Ինչպես միշտ՝ թուրքերն աշխատում էին սեպ խրել հայերի և քրդերի միջև, գրելով, թե հայերը քրդերի արյամբ ուզում են ստեղծել նոր Հայաստան, ինչից հետո բոլոր քրդերին սպառնում է կամ ֆիզիկական ոչնչացում, կամ էլ՝ արտաքսում: Այս հոդվածները հաճույքով արտատպում էին խորհրդային թերթերը՝ ցանկանալով սեփական հասարակությանը ցույց տալ բրիտանական իմպերիալիստների, շահի և նրա կառավարության, ՀՅ Դաշնակցության և քուրդ ավատատերերի միացյալ ագրեսիան «հեղափոխական» Թուրքիայի և Խորհրդային Միության դեմ: Զարգացնելով թուրք լրագրողների մտավոր «փայլատակումները»՝ բոլշևիկ լրագրողներն ավելի էին «ճոխացնում» դրանք, «բացահայտելով» նորանոր մանրամասնություններ, ներգրավելով նորանոր դեմքեր: Նրանք անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի ձեռքերով ստեղծել էին մի հակախորհրդային կոալիցիա, որտեղ իրար զլխի էին հավաքել ՀՅԴ-ին, ռամկավար Պողոս Նուբար փաշային, չնայած այն հանգամանքին, որ նա մահացել էր 1930 թ. ամռանը, քուրդ հետադիմական շեյխերին և ցեղերի առաջնորդներին, մուսավաթականներին, վրացի մենշևիկներին, թուրք հակաքեմալականներին, Իրանի շահին և վերջապես՝ ռուս սպիտակգվարդիականներին՝ Ռոմանովյան արքայատան ժառանգորդներից մեկի՝ իշխան Կիրիլի գլխավորությամբ: Ըստ

²⁶² Տե՛ս Գасратян М. А., указ. соч., с. 161.

²⁶³ Տե՛ս Лазарев М. С., указ. соч., с. 138.

²⁶⁴ Տե՛ս Лазарев М. С., указ. соч., с. 135:

բուշնիկների, մասնավորապես՝ «Զարյա Վաստկա» թերթի լրագրողների, այս ուժերը հանդիսանում են անգլո-ֆրանսիական կապիտալիզմի կողմից Ֆինլանդիայից մինչև Մերձավոր Արևելք ձգվող Խորհրդային Միության սահմանակից պետություններից ձևավորված հակախորհրդային շղթայի հարավային ճակատը, որտեղ գլխավոր դերակատարումը վստահված է հայերին՝ ի դեմս դաշնակցականների, և քրդերին։ Արդյունքում պետք է ստեղծվեր հայ-քրդական միացյալ թագավորություն՝ Կիրիլի դեկավարությամբ, ինչից հետո այդ ուժերը պետք է հարձակվեին Խորհրդային Միության վրա և նրանից խլեին Անդրկովկասը²⁶⁵։ Արարատի ապստամբությունը, որը կազմակերպվել էր քուրդ շեյխերի ու ցեղապետերի կուսակցության՝ Հոյբունի և ՀՅԴ-ի կողմից, այդ ծրագրի առաջին մասն էր։ «Զարյա Վաստկա»-յի լրագրողը ելնելով այն հանգամանքից, որ Կիրիլը հանդիսանում էր ֆրանսիական իմպերիալիզմի թեկնածուն, ինչպես նաև այն, որ ՀՅԴ կենտրոնական գործադիր մամինը գտնվում էր Փարիզում, իսկ Հոյբունը գործում էր Ֆրանսիայի գաղութ Սիրիայում, հանգում էր այն եզրակացությանը, թե իբր՝ այդ ծրագիրը կազմվել է Փարիզում, որի իսկական նպատակը Բաքվի նավթին տիրանալն է։ Ընդ որում նրա համար որևէ նշանակություն չունեի այն հանգամանքը, որ Պոդոս Նուբար փաշան արդեն մի քանի ամիս էր ինչ մահացել էր, իսկ Կիրիլը և Ավետիս Ահարոնյանը երբեք Սիրիայում չէին եղել, որպեսզի, ըստ նրա՝ Հոյբունի հետ ձեռք բերեին պայմանավորվածություն։ Անդրկովկասյան

²⁶⁵ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1931, N 6, էջ 134։

գլխավոր օրգանի եզրակացությունները Խորհրդային Հայաստանում ընդունում էին որպես ուղեցույց քրդական ապստամբության վերաբերյալ։ Հայկոմկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանը, առաջ անցնելով թիֆլիսյան թերթից, ՀՅ Դաշնակցությանը համարում էր անգլիական և ֆրանսիական գլխավոր շտաբերի հետախուզական բաժիններից մեկը, իսկ նրա ղեկավարներ Դրոյին, Վ. Փափազյանին, Շանթին, Ն. Աղբալյանին մեղադրում էր Սիրիայում, Իրանում և Իրաքում հարյուրավոր հայ աշխատավորներին կեղծ ցուցմունքներով բանտերը լցնելու մեջ, քանի որ ըստ նրա, նրանք խանգարում էին «իմպերիալիստական վարձկաններին» (իմա՝ ՀՅԴ-ին) հայ գաղթականներից թնդանոթի միս պատրաստել Մերձավոր Արևելքի ճակատի համար, կամ մարտական խմբեր կազմակերպել՝ իմպերիալիզմի դեմ պայքարող տեղական ժողովուրդների դեմ²⁶⁶։ Նրա ցուցումով Խ. Հայաստանում տեղի էին ունենում հակաիմպերիալիստական, հակադաշնակցական միտինգներ, որոնց «մասնակցում» էին գյուղացիները, մտավորականները, ուսանողները և բանվոր դասակարգը։

Որոշ ժամանակ անց խնդրին անդրադառնում են նաև մուկոլյան թերթերը, մասնավորապես՝ «Կոմսոմոլսկայա Պրավդա»-ն, որը սակայն, ի տարբերություն «Զարյա Վաստկայի» հակված էր քրդերի ապստամբությանն թիկունքին տեսնել ոչ թե ֆրանսիական, այլ անգլիական իմպերիալիզմին։ Լրագրող Ա. Տոմն իր զանգեզուրյան շրջագայություններով և ստեղծված իրա-

²⁶⁶ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1931, N 6, էջ 135։

վիճակը յուրովի մեկնաբանելով փորձում էր միանգամից երկու նապաստակ խփել: Խնդիրն այն էր, որ 1930 թ. իրականացվող կոլեկտիվացման պատճառով նրանց դեմ Անդրկովկասում, այդ թվում նաև Հայաստանում, սկսվել էր բոլշևիկների համար բավական վտանգավոր գյուղացիական շարժում, ինչն արտահայտվում էր ինչպես չեկայի գորամասերի հետ բացահայտ ընդհարումներով, այնպես էլ շրջանների և գյուղերի հայտնի կոմունիստների ոչնչացումով և հանրային գույքի փչացմամբ կամ հափշտակմամբ: Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին երկար ժամանակ չէր հաջողվում ճնշել ժողովրդի տարերային այդ հուզումները: Անկասելիորեն մեծանում էր գոհված չեկիստների և կոմունիստ զինվորների թիվը: Ճիշտ է՝ տեղական թերթերը հայտնում էին այդ մահերի մասին որպես ծանր հիվանդությունների, կամ դժբախտ պատահարների արդյունք, սակայն Երևանում, Լենինականում և այլ քաղաքներում բնակչությունը ստանում էր իսկական լուրերը: Ատելությունը բոլշևիկների հանդեպ այնքան էր մեծացել, որ նրանց դեմ կողք-կողքի կռվում էին անգամ երեկվա երդվյալ թշնամիները՝ հայերն ու ադրբեջանցիները: Հասկանալի էր, որ դժբախտ պատահարներով և անբուժելի հիվանդություններով ժողովրդին երկար խաբելն անհնար էր:

Եվ ահա բոլշևիկները գտնում են ելքը. ապստամբած գյուղացիներին ներկայացնում են կամ որպես Իրանից Հայաստան անցած դաշնակցականների, կամ էլ՝ Հայաստանում բնակվող ծայտված հակահեղափոխական տարրերի, որոնք դաշնակցականների երևալուն պես միացել էին նրանց, իսկ գոհված չե-

կիստներին համապատասխանաբար՝ որպես դաշնակցական ինտերվենցիայի դեմ մարտերում քաջաբար ընկած հերոսների: Որպեսզի ավելի համոզիչ երևա այս հեքիաթը, Ա. Տոմը Իրան է «բերում» գնդապետ Լոուրենսին, որը դրանից քիչ առաջ հասցրել էր Աֆղանստանում Ամանուլլա խանի դեմ ոտքի հանել Բաչե Սաբոյին և միաժամանակ՝ Միջին Ասիայում խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբության հրահրել բասմաչներին: Այժմ Իրանի տարածքից, նա հանգիստ, իրանական իշխանությունների թողտվությամբ ուղարկում է դաշնակցական ջոկատներին դեպի Զանգեզուր, քանի որ ըստ նրա՝ անգլիական իմպերիալիզմի նպատակն է գրավել Բաքուն իր նավթով, իսկ Զանգեզուրը հանդիսանում է Բաքվի բանալին: Միաժամանակ նա ապստամբության է հրահրում Արարատի քրդերին, որոնք պետք է դուրս գային դեպի խորհրդային սահման և դաշնակցական ջոկատների հետ արագորեն ճզմեին փոքրաթիվ սահմանապահների դիմադրությունը և մտնեին Հայաստան, որտեղ նրանց պետք է միանային կոլեկտիվացումից դժգոհ գյուղացիների խմբերը: Սակայն Լոուրենսը և նրան հովանավորող անգլիական ինպերիալիզմի կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Դեդերդինգը, սխալվեցին, ուրախ գրում է Ա. Տոմը, քանի որ Հայաստանի գյուղացիները զենքը ձեռքներին կռվեցին և ետ շարտեցին դաշնակցական ավագակախմբերին²⁶⁷: Այսպիսով, ստացվում էր, որ չեկիստները գոհվել են ոչ թե սեփական ժողովրդի դեմ պատերազ-

²⁶⁷ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1932, N 2, էջ 40:

մելիս, այլ արտաքին թշնամիներին հակահարված տալու ժամանակ:

Երկրորդ խնդիրը, որ «լուծում էր» Ա. Տումը, դա Իրանին հասցեագրված մեղադրանքն էր՝ իր տարածքում Լոուրենսին անկաշկանդ գործունեության հնարավորություն տալու համար: Այսպիսով, քեմալական և բոլշևիկյան քարոզչությունները հիմնավորում էին Իրանի դեմ բիրտ ուժի կիրառման, ըստ իրենց՝ արդարացի իրավունքը, ինչից հետո խորհրդային զորքերը ինչպես վերը նշվեց, ներխուժեցին Իրան՝ Մաշհադի և Արդաբիլի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով ստիպել Ռեզա շահին արգելել իր տարածքում քրդական և հայկական ուժերի գործունեությունը: Ռեզա շահը ստիպված էր համաձայնել, առավել ևս, որ Մեծ Բրիտանիան, որին նույնպես ձեռնտու էր քրդերի ապստամբության ճնշումը, քանի որ նրա մեջ արագորեն շատանում էր իրաքցի քրդերի թիվը, հասկացնել տվեց, որ այդ հարցում չի պաշտպանելու Իրանին:

Ավելին, նույն շրջանում (1930 թ. օգոստոսին) հակակառավարական խռովություններ ծագեցին Լոքեստանում և Շիրազում, և իրանական իշխանությունները լուրջ հիմքեր ունեին կասկածելու, որ դրանք սադրել էին բրիտանացիները²⁶⁸: Ուստի Ռեզա շահը համաձայնվեց ոչ միայն թուրքերին աջակցելու, այլև թուրք-իրանական սահմանը որոշ տեղամասերում ուղղելու քեմալականների առաջարկին: Հասկանալի էր, որ խոսքը վերաբերում էր Փոքր Արարատի պարսկական մասը թուրքերին հանձ-

նելուն և դրա փոխարեն հարավում համաչափ տարածք ստանալուն: Ռեզա շահին զայրացրել էր այն հանգամանքը, որ Իրանի քրդերը (ամենայն հավանականությամբ՝ թուրքերի դրոմամբ) Մակուի խանության տարածքում զբաղվում էին ավազակությամբ և հրաժարվում էին ենթարկվել իշխանություններին: Նրանք հաճախակի բախումների մեջ էին մտնում կառավարական զորքերի հետ:

Քեմալականներն իրենց հերթին՝ ստանալով բոլշևիկների աջակցությունը, ավելի կոշտացրին իրենց պահանջները՝ միաժամանակ ավելի հաճախ անցնելով սահմանը: Թուրքական ինքնաթիռներն իրենց լիակատար վերահսկողության տակ էին վերցրել սահմանակից իրանական օդային տարածքը, իսկ ցամաքից զորքերը օգոստոսի վերջին արդեն վերջնականապես անցնելով սահմանը՝ ձեռնամուխ եղան քրդերի հաղորդակցության ուղիները կտրելուն: Օգոստոսին Մակուում տեղի ունեցավ թուրք-իրանական սահմանային հանձնաժողովի անդրանիկ նիստը, որի իրանական մասի ղեկավարն էր Սարդար Էնթեստորը: Պաշտոնապես Իրանի կառավարությունը միայն 1930 թ. վերջին համաձայնեց փոխանակել Փոքր Արարատի իր հատվածը՝ Կոտուրում գտնվող համաչափ տարածքի հետ: Բանակցությունները շարունակվեցին ևս մեկ ու կես տարի, և թուրք-իրանական սահմանային պայմանագիրը կնքվեց միայն 1932 թվականի նոյեմբերի 5-ին:

Սակայն գլխավոր բանակցություններն ընթանում էին Թեհրանում և Թավրիզում, որոնց միջոցով քեմալականները և բոլշևիկները ստիպում էին Ռեզա շահին ոչ միայն արգելել իր տա-

²⁶⁸ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 27:

րածքում հայկական և քրդական ցանկացած շարժում, այլև անմիջապես, սեփական գորքերով մասնակցել ապստամբության ճնշմանը: Անկարան փոխեց Թեհրանում իր դեսպան Մեմդուհ Շևքեթ բեյին, որը բացի բողոքի նոտաներ հղելուց ոչինչ չէր կարողանում անել իրանցիների հակաթուրքական գործունեությունը դադարեցնելու ուղղությամբ: Նրա փոխարեն դեսպան նշանակվեց Քեմալի մտերիմներից մեկը՝ գնդապետ Յուսուֆ բեյը, որը զինվորականին հատուկ ուղղամտությամբ, դեռ մինչև Թեհրան ուղևորվելը, Անկարայում Իրանի դեսպանին ներկայացրեց վերջնագիր. կամ Իրանը համաձայնվում է զիջել Փոքր Արաբատի իր հատվածը և դրա փոխարեն ստանալ նորակառույց Ռեանդուզի ճանապարհին հարող համաչափ մի տարածք, որը միացնում էր իրանական և իրաքյան Քրդստանները, կամ էլ՝ չհամաձայնվելու դեպքում թուրքական զորքերն իրենց իրավունք էին վերապահում հետապնդել քրդերին խնդրահարույց այդ տարածքում՝ առանց հաշվի առնելու Թեհրանի կարծիքը²⁶⁹:

Եվ արդեն Թեհրանում նա շահին ներկայացրեց թուրք-իրանական նոր համաձայնագիրն ամբողջությամբ: Ըստ այդ համաձայնագրի առաջին կետի, Սալեհ փաշան նշանակվում է թուրքական և իրանական պատժիչ զորքերի ընդհանուր հրամանատար: Երկրորդ կետով Սալեհ փաշան իրանական զորքերի հրամանատարի մոտ է ուղարկում իր սպաներից մեկին, որը նրան պետք է հայտնեի Սալեհ փաշայի կարծիքը (իսկ իրականում՝ հրամանները) իրանական զորքի դասավորությունների և

գործադրությունների մասին: Թեև երրորդ կետով նույն իրավունքը տրվում էր նաև իրանական զորքի հրամանատարին, սակայն բոլորի համար պարզ էր, որ այս քայլերը կատարվում էին ընդամենը իրանցիների ինքնասիրությունը չվիրավորելու նպատակով: Ըստ չորրորդ կետի՝ Թուրքիան և Իրանը չէին բողոքելու ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ պատժիչ զորքերի միմյանց տարածքները ներխուժելու դեմ:

Իրենց «բաժինը» ստացան նաև բոլշևիկները, որոնց Իրանի կառավարությունը հանձնեց բոլոր սպիտակգլարդիականներին, և նրանք անմիջապես գնդակահարվեցին: Շարունակվեցին ընդհատված խորհրդա-իրանական առևտրային բանակցությունները: Եվ միայն դրանից հետո՝ օգոստոսի վերջին, սեպտեմբերի սկզբին, խորհրդային զորքերը դուրս եկան Իրանից: Հատկանշական է, սակայն, որ Ռեզա շահը հրաժարվեց բոլշևիկներին հանձնել դաշնակցականներին, դրա փոխարեն խոստանալով նրանց հեռացնել խորհրդա-իրանական և թուրք-իրանական սահմաններից և արքայել Իրանի կենտրոնական շրջաններ կամ արտաքսել երկրից՝ ընդհանրապես: ՀՅԴ-ն ստիպված էր իր անդամներին տեղափոխել կամ Թեհրան, կամ էլ՝ Փարիզ²⁷⁰: Միաժամանակ՝ իրանական կառավարությունը խստիվ զգուշացրեց ՀՅԴ-ին՝ դադարեցնել հակաբոլշևիկյան ցանկացած գործունեություն, անգամ արգելված էր նրանց դեմ խոսելը:

Այս պայմանագրի կնքումը հնարավորություն տվեց շահին սպառնալ իր թիկունքը հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում և

²⁶⁹ Տե՛ս Лазарев М. С., указ. соч., с. 148.

²⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, ք. 28:

ուղջ ուշադրությունը կենտրոնացնել հարավում ծավալվող ապստամբությունների ճնշմանը, որին մասնակցում էին լուրերը, բախտիարները, դաշդայցիները և այլ փոքր ցեղեր: Արարատի մոտ կենտրոնացված էր իրանական բանակի փոքրաթիվ հաստիքները, քանի որ պարզ էր, որ ապստամբության ճնշման հիմնական ուժը լինելու էին թուրքական զորքերը:

Միաժամանակ՝ Ռեզա շահը ձեռք առավ կտրուկ միջոցներ երկրի ամբողջականության պահպանման համար: Պաշտոններից հանվեցին բոլոր օտարասեր պաշտոնյաները, որոնք կասկածվում էին թեկուզ չնչին կերպով օտար երկրների քաղաքական, մշակութային, տնտեսական և այլ ազդեցությունը տարածելու մեջ: Նահանգներում բոլոր թրքամետ, անգլիամետ, ռուսամետ պաշտոնյաները ձերբակալվեցին կամ աքսորվեցին: Պալատական նախարարի իր պաշտոնից հանվեց և բանտարկվեց Թեյմուրթաշը, որտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն²⁷¹: Ապստամբության ճնշումից հետո բազմաթիվ ցեղեր աքսորվեցին դեպի երկրի արևելյան և կենտրոնական շրջաններ: Տեղահանված դաշդայցիների թիվը հասնում էր 60-100 հազ. վրանի²⁷²: Ըստ երևույթին՝ Ռեզա շահն ու Թեյմուրթաշը գոջացել էին, որ ՀՅԴ-ի հետ 1929-1930 թվականների ձմռանը կնքել էին գաղտնի պայմանագիր, ամենայն հավանականությամբ համարելով այն արկածախնդիր քայլ, ինչի հետևանքով երկիրը կանգնեց օտարերկրյա պետությունների բացահայտ ներխուժման առջև: Այդ իսկ պատճառով անմիջապես կտրվեցին ամեն տեսակի ոչ պաշ-

տոնական հարաբերությունները ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչների և սլավոնիկ պաշտոնյաների միջև: Հանդիպումները կրում էին միայն պաշտոնական բնույթ: Թուրքիայի և Խորհրդային Միությանը սահմանակից տարածքից տարհանվեցին բոլոր հայերն ու քրդերը. ընդ որում, եթե հայերի նկատմամբ կիրառվեցին մեղմ պատիժներ՝ սահմանափակվելով ընդամենը մի քանի հայտնի մարդկանց աքսորով, ապա քրդերի հանդեպ Իրանի իշխանությունները ծայրահեղ դաժան էին:

3. Արարատի լիակատար շրջափակումը, ապստամբների հեռացումը և թուրքական բանակի հաղթանակը

Իրանական մասի քրդերին արտաքսելուց հետո Իրանի զորքերն ամուր փակեցին թուրք-պարսկական սահմանը և Արարատի քրդերը հայտնվեցին լիակատար շրջափակման մեջ: Գործնական ընկալված Բիսան Նուրին, ով մեղադրեց Արարատի թիկունքն ապահովող Խալիթ աղային թուրքերի հետ համագործակցելու մեջ, որն ուրիշ էլ չգտնելով, անձնատուր եղավ թուրքերին, այդպիսով մերկացնելով թիկունքը՝ թուրքական և իրանական զորքերի առջև: Սոուջբուլաքից մինչև Խորհրդային սահմանն ընկած խանություններում տեղակայված իրանական զորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց Քելբալի խան Նախիջանսկին, որը հայտնի էր իր քրդատյաց և թուրքամետ հայացքներով: Նա քրդերի դեմ տարվող իր բոլոր քայլերը համաձայնեցնում էր թուրքական հրամանատարության հետ: Արարատի քրդերը Բիսան Նուրիի և Բրոյի ղեկավարությամբ դեռևս չգիտեին խորհրդա-իրանա-թուրքական այդ գաղտնի համաձայ-

²⁷¹ Տեր-Օհանեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 327:

²⁷² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 28:

նության մասին և դեռ ոգևորված օգոստոսի առաջին կեսին իրենց ձեռք բերած խոշոր հաջողություններով, շարունակում էին փոքր խմբեր ուղարկել դեպի հյուսիս՝ ընդհուպ մինչև Կարս և Էրզրում²⁷³։ Բայց Թավրիզի դաշնակցական մարմնին հաջողվում է իր անդամներից Դավիթին²⁷⁴ և Մխոյին²⁷⁵ ուղարկել Արարատ՝ հայտնելու ապստամբներին, որ արդեն պետք է զգուշանալ պարսիկներից և որևէ օգնություն չսպասել Իրանից, այլ միայն Խորհրդային Հայաստանից, որտեղից դաշնակցականները պետք է խումբ կազմավորեին և ուղարկեին Արարատ։

Թուրքական հրամանատարությունը ամբողջովին շրջապատելով Արարատը, պատրաստվում էր ընդհանուր հարձակմանը և ապստամբների վերջնական ջախջախմանը՝ մինչև ձյան գալը, քանի որ հակառակ դեպքում դա հնարավոր կլիներ անել միայն հաջորդ տարվա ապրիլ-մայիս ամիսներից, ինչը ոչ մի կերպ թույլ չէին տա քեմալականները։ Մակայն գուտ ռազմական նախապատրաստություններից գատ, Մալեհ փաշան կիրառում էր նաև քրդական ցեղերին միմյանց հետ թշնամացնելու և այդպիսով ապստամբների միասնական ուժերը ջլատելու՝ թուրքական դարավոր քաղաքականությունը։ Արտաշես Մուրադյանի ձերբակալումից հետո մինչև 1930 թ. գարնանը Արարատի երրորդ ապստամբության բռնկվելը, քեմալականներին հաջողվել

²⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 30։

²⁷⁴ Ամենայն հավանականությամբ Դավիթ Փափազյանն է (1884 թ. Վան - 1961 թ. Թեհրան)։

²⁷⁵ Ամենայն հավանականությամբ Գրիգոր Մխիթարյանն է (1899 թ. Երևան - 1960 թ. Թեհրան)։

էր որոշ ցեղերի գրավել իրենց կողմը և ուղղել Իրանի դեմ (ինչպես Բասկուլի ցեղն իր 150 վրանով)²⁷⁶, իսկ որոշ ցեղերի էլ թշնամացնել իրար հետ, ինչպես օրինակ՝ սաքան և կուրան ցեղերը, որոնք վեճի բռնվեցին հողի պատճառով²⁷⁷։

Երբ Խալիթ սդան անձնատուր եղավ թուրքերին, դա հնարավորություն տվեց անարգել անցնել ապստամբների թիկունքը և կտրել նրանց արտաքին աշխարհից, ինչից հետո Մալեհ փաշային իրենց հավատարմությունը հայտնեցին քաջալու, կուրան և այլ ցեղեր, որոնք զենքը դարձրեցին իրենց երեկվա զինակիցների դեմ։ Ցեղերի մի զգալի հատված, թեև չմիացավ թուրքերին սակայն այլևս չէր մասնակցում մարտական գործողություններին և գրավել էր սպասողական դիրք²⁷⁸։ Եվ միայն Իհսան Նուրին, Բրոն իր ցեղով՝ 1400-1600 վրան, ինչպես նաև հայերը, որոնք հետ գնալու ճամփա չունեին, նախկինի պես շարունակում էին պայքարը թուրքական զորքերի դեմ²⁷⁹։

Զգալով վերահաս վտանգը՝ ՀՅԴ-ն աշխատում էր ամեն կերպ օգնություն հասցնել Արարատ, սակայն գնված ռազմաթերքը և սնունդը ուղարկել չհաջողվեց, քանի որ քրդերը հրաժարվում էին անցնել Արարատ։ Մնում էր միայն օգնությունը Խորհրդային Հայաստանից։ Վահան Գալստյանի ուղարկած մարդիկ սեպտեմբերի սկզբին վերադառնում են՝ իրենց հետ բերելով մոտ 170 մարդ։ Այդ փախստականներն Արարատի ապս-

²⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 10։

²⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9։

²⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 30։

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10։

տամբներին թշնամի քրդական ցեղերի կողմից չթալանվեցին և չսպանվեցին, այլ նրանց նույնիսկ ճանապարհ տվեցին հասնելու Իհսանի և Վահան Գալստյանի մոտ²⁸⁰։ Սակայն այս խումբն ապստամբության ղեկավարության մոտ հիասթափություն առաջացրեց, քանի որ նախ՝ խմբի միայն մի փոքր հատվածն էր զինված և նրանց մեծ մասն եկել էր ոչ թե կռվելու թուրքերի դեմ, այլ բռնազորներից զուլնները ազատելու նպատակով և երկրորդ՝ նրանք որպես գաղտնիք Վահան Գալստյանին հայտնում են, որ ջոկատի շատ անդամներ ուղարկվել են ՕԳՊՈԻ-ի կողմից և նըպատակ ունեն ներսից քայքայել ապստամբությունը։ Այդ իսկ պատճառով Վահան Գալստյանը զինաթափում է ջոկատը և ուղարկում Իրան, որտեղ նրանք ձերբակալվում են իրանական զորքերի կողմից և աքսորվում հարավային նահանգներ²⁸¹։

Պատրաստվելով վերջնական հարձակման՝ քեմալականները ոչնչացնում էին շատ քրդերի, վախենալով, որ ամենավճռական պահին նրանք կարող էին օգնության հասնել ապստամբներին։ Հատկապես նրանք երկյուղում էին Ստամբուլում զինվորական կրթություն ստացած քուրդ սպաներից, որոնք կարող էին, ինչպես Իհսան Նուրին՝ Արաբատում, ապստամբություններ հրահրել նաև այլ վայրերում։ Այդ իսկ պատճառով քեմալականները ոչնչացրին թուրքական բանակում ծառայող, ինչպես նաև պահեստի սպա բազմաթիվ քրդերի, ինչպես օրինակ՝ մոլլա Խըղըր Շյուքրյուլի ու Ամջասըօղլու Հայդար կասիխաններին, մայորներ Հասան Գայզիին, Ամջասըօղլու Յուսուֆ Ջեմալին, Ալի

Նիյազիին, գնդապետ Ահմեդ Ռամիզին և շատ ուրիշների։ Փրկվեցին նրանք, ովքեր հասցրին փախչել արտասահման²⁸²։

1930 թ. սեպտեմբերի 2 -ին (որոշ աղբյուրներում՝ սեպտեմբերի 5-ին), սկսվում է թուրքերի գլխավոր հարձակումը Արաբատի վրա, որը տևեց մինչև սեպտեմբերի 15-ը²⁸³։ Օրհասական մարտերում քրդերին հաջողվեց ծանր կորուստներ պատճառել թուրքերին, սակայն նրանց գլխավոր ուժերը ոչնչացված էին և սեպտեմբերի երկրորդ կեսերին միայն փոքրաթիվ խմբեր էին շարունակում դիմադրությունը։ Թուրքերի հաջողության մեջ իր նշանակալի ներդրումն ունեցավ ռազմաօդային նավատորմը, որն իր ռմբահարվածներով ոչնչացնում էր ցամաքային զորքերի համար անառիկ քրդական ամրությունները, դրանց տակ թաղելով հարյուրավոր ապստամբների։ Մինչև վերահաս ձմեռը ապստամբության ճնշումը այնքան էր կարևոր քեմալականների համար, որ այդ նպատակին հասնելու համար նրանք կանգ չէին առնում անգամ քիմիական զենք կիրառելու առջև, որն այն ժամանակ արդեն արգելված էր միջազգային մի շարք կոնվենցիաներով²⁸⁴։

Տեսնելով ստեղծված անելանելի դրությունը, սեպտեմբերի կեսերին ապստամբության ղեկավարությունը հավաքվում է խորհրդակցության, որի ժամանակ կարծիքները կիսվում են։ Ամենամեծ դժվարությունները, որ կրում էին ապստամբները,

²⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 30։

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 30։

²⁸² Տե՛ս Аванесов С. С., указ. соч., с. 58.

²⁸³ Տե՛ս Гасратян М. А., указ. соч., с. 161.

²⁸⁴ Տե՛ս Gavan S. S., Kurdistan: Divided Nation of the Middle East, London, Lawrence & Wishart, 1958, p. 25.

զինամթերքի և սննդամթերքի սղությունն էր, ինչպես նաև խաղաղ բնակչության առկայությունը, որը շատ դեպքերում «կապում էր ապստամբների ձեռքն ու ոտքը»՝ ստիպելով նրանց ծանր և անհարկի կորուստներ տալ: Բիսան Նուրին, որպես կադրային սպա, լավ հասկանալով, որ ապստամբությունն արդեն պարտվել է, գտնում էր, որ անիմաստ է շարունակել հետագա դիմադրությունը, որը կհանգեցնի ոչնչով չարդարացված արյունահեղության, ուստիև ճեղքելով թուրքերի պաշտպանման օղակը՝ պետք է անցնել Իրան և խաղաղ բնակչությանը փրկել թուրքերից: Ապստամբների մի մասն էլ պետք է ցրվեր Թուրքիայի քրդաբնակ վայրերում և ապստամբություններ բարձրացնելով՝ չթողներ, որպեսզի քրդերի մոտ մարի պայքարի ոգին և 1931 թ. գարնանը առաջ բերեր նոր, ավելի հզոր շարժումներ:

Սակայն ապստամբության մյուս ղեկավարը՝ Իբրահիմ Հըսգեն (Բրոն), բոլորովին այլ տեսակետ ուներ. նա գտնում էր, որ իրենք պետք է ազատվեն իրենց խանգարող կապանքներից՝ խաղաղ բնակիչներից և իրենց ձեռքերով ոչնչացնելով նրանց՝ հարձակվեն թուրքերի վրա և կռվեն մինչև վերջին մարդը: Եվ խոսքից անցնելով գործի, նա ոչնչացնում է իր հարազատ ցեղից մի քանի տասնյակ մարդկանց՝ ծերերի, կանանց, երեխաների, մինչև որ մյուս շեյխերն ու ցեղապետերը մի կերպ համոզում են նրան դադարեցնել կոտորածը և հնարավորություն տալ նրանց անցնել Իրան²⁸⁵:

Թուրքիայի համար Արարատի ապստամբության արագ ճնշման ձգտումն ուներ նաև ներիշխանական ենթատեքստ: Մի քանի տարի անընդմեջ շարունակվող քրդական ապստամբությունները հիմնովին դատարկել էին պետական զանձարանը, իսկ սկսված համաշխարհային տնտեսական մեծ ճգնաժամն (1929-1933 թթ.) էլ ավելի էր բարդացնում իրավիճակը քեմալականների համար, քանի որ ԱՄՆ-ը և եվրոպական հարուստ տերությունները, ինչպես նաև արևմտյան բանկերը հրաժարվում էին վարկեր տրամադրել Թուրքիային: Արդյունքում առանց այն էլ սղքատ թուրքական հասարակությունը հայտնվել էր շատ ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակում: Հասկանալի էր, որ այդ պայմաններում կմեծանար ԺՀԿ-ի և անձամբ Մ. Քեմալի կողմից իրականացվող քաղաքականության ընդդիմադիրների թիվը: Քեմալն իրավիճակը երկրում իր վերահսկողության տակ պահելու համար կատարեց միակ ճիշտ քայլը՝ Ֆրանսիայից հետ կանչեց նախկին վարչապետ Ֆեթհի բեյին և հրամայեց նրան ստեղծել ԺՀԿ-ին ընդիմադիր կուսակցություն, որը պետք է իր շարքերում հավաքեր և այդպիսով՝ բացահայտեր գաղտնի ընդիմադիրներին²⁸⁶: Կար նաև երկրորդ ոչ պակաս կարևոր պահը. օրեցօր վատթարացող առողջության պատճառով Քեմալն արդեն չէր կարողանում նախկինի պես ղեկավարել իր թիմը և երկիրը, ինչի հետևանքով մեծանում էր վարչապետ Ի. Բնյոնյուի սզդեցությունը: Այդ պատճառով Ֆեթհի բեյը և նրա նորաստեղծ կու-

²⁸⁵ Տե՛ս Մասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 293:

²⁸⁶ Խոսքը վերաբերում է 1930-ին Ֆեթհի Օքյարի կողմից ստեղծված Ազատական-հանրապետական կուսակցությանը (Serbest Cumhuriyet Fırkası):

սակցությունը կոչված էին նաև չեզոքացնել Իսմեթ փաշայի ազդեցությունը, որը հասկանալով այս ամենը՝ գիտակցում էր, որ Արարատի ապստամբությունը պետք է ճնշվի մինչև Ֆեթիի բեյի կուսակցության ամրապնդումը, ինչը պետք է տեղի ունենար շատ արագ և այդ հաղթանակը պետք էր վերագրվեր միայն իրեն:

1930 թ. սեպտեմբեր 12-ին Մ. Քեմալը՝ Իսմեթ փաշայի առաջարկով, ԹԱՄԺ-ի արտակարգ նիստի հրավիրման օր է նշանակում սեպտեմբերի 22-ը: Երեք օր անց՝ սեպտեմբերի 15-ին, Իսմեթ փաշան և Արևելյան բանակի հրամանատար Սալեհ փաշան հայտարարեցին, որ Արարատի ապստամբությունը ճնշված է: Չբավարարվելով դրանով՝ Իսմեթ փաշան նույնը կրկնում է ԹԱՄԺ-ի արտակարգ նիստի բացման ժամանակ: Ըստ նրա՝ թուրքական զորքերն իրենց ճանապարհին այլևս դիմադրության չէին հանդիպում և Արարատի բարձրունքներին ու քարանձավներում գտնում էին միայն դիակներ: Նրանց հաջողվել էր գերեվարել բազմաթիվ լքված ընտանիքներ, ինչպես նաև անասունների մեծաքանակ հոտեր²⁸⁷:

Սակայն մարտերը շարունակվում են մինչև սեպտեմբերի 25-ը, ինչից հետո Իսսան Նուրին սակավաթիվ զինված ուժերով և բազմաքանակ խաղաղ բնակչությամբ կարողանում է անցնել Իրան և հանձնվել իրանական իշխանություններին:

Իսսան Նուրիին իրենց հանձնելու՝ Թուրքիայի բոլոր պահանջներին շահը պատասխանեց կտրուկ մերժումով: Ապս-

տամբների երկրորդ հատվածին նույնպես հաջողվեց դուրս գալ Արարատից և անցնել հարավային վիլայեթներ՝ Բուլանըիս, Ախլաթ, Մուշ, Զիլան, Աբադա, որտեղ առաջացնելով նոր ապստամբական օջախներ, նրանք ստիպում են թուրքական հրամանատարությանը որոշ զորամասեր հանել Արարատից՝ այդպիսով թերևս անցնելով այնտեղ մնացած Բրոյի և նրա զինակիցների վիճակը²⁸⁸: Իր հերթին Վահան Գալստյանը գնում է Խոբեղդային Հայաստան՝ անձամբ հավաքագրելու կամավորների ջոկատ, սակայն իր գնալու հաջորդ օրը Ի. Նուրին անցնում է Իրան՝ անիմատ դարձնելով նրա ճամփորդությունը, իսկ երբ նա բանից անտեղյակ վերադառնում է Արարատ՝ մեկ տասնյակ սասունցիներով, ապստամբությունն արդեն ճնշված էր: Չգտնելով Բրոյին՝ Վահան Գալստյանն անցնում է Իրան և հանձնվում իշխանություններին, նրան բանտարկում են, սակայն կարճ ժամանակ անց ազատ արձակում²⁸⁹:

Ապստամբների առաջնորդներից Ռասուլը, երկրորդ խմբին առաջնորդելով՝ անցնում է Ախլաթ, Մուշ, Բուլանըիս, սակայն 180 զինյալներին տեղ հասցնելուց հետո վերադառնում է Արարատ և գտնում Բրոյին ու Ֆարհադին²⁹⁰: Հոկտեմբերի սկզբին թուրքական զորքերին հաջողվել էր գրավել Քիրեն և Արարատների ստորոտների մեծ մասը: Քրդերը ցաքուցիվ ջոկատներով Իրրահիմ Հըսգեի գլխավորությամբ ստիպված էին բարձրանալ Արարատի բարձրադիր՝ արդեն ձյունածածկ լանջերը և այնտեղ

²⁸⁸ Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 293:

²⁸⁹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 31:

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 32:

շարունակել դիմադրությունը: Չյան գալուն պես թուրքական զորքերի մեծ մասը իջեցվեց Բայազետ և Իգդիր, և միայն փոքրաթիվ մարտունակ բանակային և ժանդարմական ջոկատներն էին փակում գլխավոր արահետները: Ինչ վերաբերում է Բրոյի ճակատագրին, ապա երկար ժամանակ համարվում էր, որ նա զոհվել է Արարատում՝ 1930-1931 թթ. ձմռանը թուրքական զորքերի հետ ընդհարումներից մեկի ժամանակ:

Սակայն ըստ 20-րդ դարի 80-ական թվականներին գաղտնագրեծված բրիտանական արտաքին գերատեսչության փաստաթղթերի՝ Իբրահիմ Հըսգեն անցել է Իրան և միացել իր հարազատ հեսետորի ցեղին, որը մտնում էր ջալալի ցեղային միության մեջ: 1931 թ. գարնան և ամռան ամիսներին նա իր ցեղի հետ մասնակցում է Մակուում բռնկված հակակառավարական քրդական ապստամբությանը, որի ժամանակ էլ հուլիսի 25-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում զոհվում է իր եղբոր հետ միասին²⁹¹:

Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի և Արևելյան բանակի հրամանատար Սալեհ փաշայի առջև դրված էր արդեն նոր առաջադրանք. չթողնել, որպեսզի Մուշ, Ախլաթ և այլ վայրեր անցած արաբացիները բարձրացնեին նոր ապստամբություններ: Եթե դա իրագործել չհաջողվեր, ապա ձմռան պատճառով թուրքական զորքերը չէին կարողանալու կանխարգելել նոր ապստամբության տարածումը և 1931թ. գարնանը ստիպված պետք է լինեին ուժերի մեծ լարումով նորից ճնշել այն: Նշված խնդրին

²⁹¹ St. 'u Great Britain Foreign Office. British Documents on Foreign Affairs, University Publications of America, Bethesda, MD, 1985. p. 252.

թուրքական իշխանություններն այնքան լուրջ էին վերաբերվում, որ սեպտեմբերի վերջերին բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ֆեզի փաշան մեկնեց Բայազետ, այնտեղից էլ՝ Վան, որտեղ կենտրոնացված էին թուրքական բանակի գլխավոր ուժերը²⁹²: Ձեռնարկված հատուկ միջոցառումների, ինչպես նաև ձմռան շնորհիվ թուրքական զորքերին հաջողվեց մինչև 1931 թ. գարուն չթողնել որևէ ապստամբության բռնկում այդ շրջաններում:

Երկրորդ շրջանը, որը նույնպես շատ խիստ կերպով անհանգստացնում էր քեմալականներին, Դերսիմն էր: Թեկուզև Դերսիմը Արարատի ապստամբության ընթացքում մնաց համեմատաբար խաղաղ և քեմալականների համար լուրջ անհանգստություններ չառաջացրեց, սակայն այնուամենայնիվ այնտեղի ցեղերի կողմից հնչում էին կոչեր ի պաշտպանություն և օգնություն Արարատի ապստամբների: 1930 թ. գարնանը սեփո Ռիզան իրեն հավատարիմ ցեղերով փորձեց առաջանալ Էրզինջանի ուղղությամբ որպեսզի կարողանար իր ռազմաճակատի վրա քաշել Արարատի կողմերում գտնվող թուրքական զորքերի մի մասը: Քանի դեռ ընթանում էր Արարատի ապստամբության ձևումը, քեմալական կառավարությունը կարող էր միայն պաշտպանվել և եղած ուժերով ընդամենը թույլ չտալ, որպեսզի սեփո Ռիզան գրավի Էրզինջանը: Դրությունը փոխվեց, երբ Արարատում ճնշվեց ապստամբությունը, և թուրքական կառավարությունը հնարավորություն ստացավ հազարավոր զինվորներ տեղափոխել դեպի Դերսիմ: Կառավարության որոշման համա-

²⁹² St. 'u «Դրոշակ», Փարիզ, 1930, N 10, էջ 242:
231

ձայն՝ պաշտպանության նախարարությունը Էրզինջանում (Երզնկայում) տեղակայված կորպուսի հրամանատարությանը ուղարկեց հրաման, որտեղ ասվում էր, որ անհրաժեշտ էր պատժել Դանգիզ կազայի Աշգիրիք, Դադբեյ և Խարսը գյուղերի բնակչությանը, որոնք հրաժարվում էին հարկեր վճարել, տալ զորակոչիկներ, ինչպես նաև անհարգալից վերաբերմունք էին դրսևորում կառավարության կողմից ձեռնարկված այլ միջոցառումներին²⁹³։ Նմանատիպ հրահանգներ, բայց արդեն ներքին գործերի կոմիսարի կողմից, ստացել էր Էրզինջան վիլայեթի վալին։ Դերսիմի դեմ ձևավորված խմբավորման մեջ, որի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Ռյուշթու բեյը, մտնում էին 10 հետևակային զումարտակ՝ 15 հրանոթներով, ինչպես նաև 10 ինքնաթիռ և հարևան վիլայեթներից հավաքագրված ժանդարմերիայի ստորաբաժանումը։ Սկզբնական մարտական գործողությունները անհաջող էին ընթանում թուրքական զորքերի համար, որոնք չնայած թվական և տեխնիկական գերազանցությանը, չկարողացան կոտրել սեփական հողն ու ընտանիքը պաշտպանող, տեղանքին քաջածանոթ լեռնականների դիմադրությունը։ Եվ միայն այն բանից հետո, երբ Ռյուշթու բեյը կաշառեց Էրզինջանի (Երզնկայի) և Էրզրումի վիլայեթների որոշ քուրդ ցեղապետերի՝ իրենց աշխարհագրայիններով, թուրքական զորքերին հաջողվեց ստիպել փյույումյուրի ցեղերին նահանջել։ 1930 հոկտեմբերի 26-ին նրանք գրավեցին Դանգիզը, իսկ 10 օր անց՝ Դադբեյը,

²⁹³ St 'u Kemali Ali, Erzincan. Tarihi, coğrafi, içtimai, etnografi, idasi, ihsai, tetkikat tecrubesi, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, s. 167.

Խարսը և Աշգիրիքը²⁹⁴։ Սակայն ստանալով համալրում սեփոթիզայից՝ քրդական ջոկատները նույն օրն իսկ անցնելով հակահարձակման՝ գերեցին XI թուրքական գումարտակը նրա հրամանատար Սըրըր բեյի հետ միասին։ Նոյեմբերի 7-ին, սակայն իրենց հերթին ստանալով նոր համալրումներ՝ ի դեմս Հալիս փաշայի հրամանատարության տակ գործող երրորդ դիվիզիայի, որը վերադառնում էր Արարատից, թուրքական զորքերն անցան հակահարձակման և ծանր կորուստների գնով գրավեցին Գյուրք գյուղը։ Ըստ Հալիս փաշայի՝ նոյեմբերի 11 և 12-ին տեղի ունեցած մարտերի ընթացքում նրա դիվիզիային հաջողվել էր ոչնչացնել մոտ 100 ապստամբների և մոտ 40-ն էլ ցրվել էին լեռներում։ Սակայն քրդերին հաջողվում է դիմանալ մինչև ձյան գալը, ինչից հետո թուրքական զորամիավորումները ստիպված էին լքել ձյունածածկ լեռները և իջնել դեպի Խարբերդի տաք հովտում տեղակայված զորանոցները։ Քրդերը վերադառնում են իրենց ավերված բնակավայրերը և հնարավորություն սահմաններում ձեռքի տակ եղած միջոցներով կառուցում են խղճուկ տնակներ՝ ձմռան սառնամանիքին դիմանալու համար²⁹⁵։

Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորմանը հաջորդած քրդական շարժման բարձրակետը դարձած Արարատի ապստամբության պարտությունն ուներ բազմաթիվ ներքին և արտաքին պատճառներ.

²⁹⁴ St 'u Гасратян М. А., указ. соч., с. 170.

²⁹⁵ St 'u Kemali A., ibid., s. 171.

1) ապստամբությունը նախօրոք ծրագրված չէր. սկզբնական շրջանում այն թուրքական բռնաճնշումներից խուսափած ցեղերի հարկադիր դիմադրությունն էր,

2) շատ քիչ էին ռազմական կրթություն ստացած հրամանատարները, ինչի արդյունքում քրդական ջոկատների պայքարը նման էր պարտիզանական կռվի, որն իհարկե չէր կարող նրանց վերջնական հաղթանակ ապահովել թուրքական կանոնավոր բանակի հետ բախումներում,

3) միասնական շտաբի հրամանները շատ դեպքերում չէին կատարվում, և ջոկատների հրամանատարները հաճախ գործում էին ինքնուրույն,

4) թեև Հոյբունը պաշտոնապես դիտվում էր որպես ապստամբության կազմակերպիչ, սակայն իրականում տեղում իրավիճակի տերը ցեղերի ավագանին էր, ինչն առաջ էր բերում որոշակի անհամաձայնություններ ու խառնաշփոթ,

5) ապստամբները մշտապես զենքի ու զինամթերքի պակաս էին զգում, իսկ այն սպառազինությունը, որը նրանք առգրավում էին թուրքերից կամ որպես օգնություն ստանում էին Իրանից, բավարար չէր մարտերը շարունակելու համար,

6) քրդերը չունեին զենքի, մասնավորապես՝ հրետանու մասնագետներ, ինչի հետևանքով թուրքերից խլված թնդանոթները չէին օգտագործվում ըստ նպատակի,

7) Արտաշես Մուրադյանի ձեռքակալությունից հետո քրդական ցեղերի միջև սկսվեցին տարաձայնություններ, ինչը հնարավորություն տվեց թուրքերին խորացնել նրանց հակասությունները և ջլատել Արարատի ուժերը,

8) ապստամբությունն այդպես էլ չկարողացավ առաջ բերել համաքրդական ընդվզում, իսկ այն ապստամբությունների օջախները, որոնք ծագել էին Հաքյարիում, Վանում, Արճեշում և Զիլանում, իրենց փոքրաթիվ ուժերով անկարող էին փոխել ուժերի հարաբերակցությունը,

9) թուրքերն ունեին լավ մարզված կանոնավոր բանակ՝ պատերազմի բոլոր անցած հրամանատարներով, ու թեև թուրք զինվորներն իրենց մարտական ոգով զիջում էին քրդերին, սակայն շնորհիվ ռազմական տեխնիկայի առկայության և առաջին հերթին՝ ինքնաթիռների և ժամանակակից հրետանու գործադրման, կարողացան ճնշել ապստամբությունը,

10) Արարատի ապստամբության նպատակները հակասության մեջ մտան մի շարք հարևան պետությունների շահերի, առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ-ի կուսակցական վերնախավի կողմից Հարավային Կովկասում իրականացվող քաղաքականության հետ, իսկ Իրանի ղեկավարությունը, որը ՀՀ Դաշնակցության միջոցով զաղտնի կերպով աջակցում էր ապստամբներին, ստիպված էր տեղի տալ Խորհրդային Միության ռազմա-քաղաքական շանտաժին։ Ինչ մնում է Իրաքի ու Սիրիայի մանդատատու Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային, ապա նրանք սկզբնական շրջանի քողարկված աջակցությունից հետո, անհանգստանալով իրենց վերահսկած տարածքներում քրդական շարժման ծավալման հեռանկարից, սկսեցին սահմանափակել վերջինիս ակտիվությունը:

4. Արարատի ապստամբության քաղաքական, տնտեսական և ժողովրդագրական հետևանքները

Քրդական ապստամբության ճնշման ժամանակ թուրքական իշխանությունները երկրի ներսում սանձազերծել էին այլ ազգերի նկատմամբ ատելության՝ մի արյունոտ խրախճանք: Թուրքական բնակավայրերում նորից սովորական երևույթ էր դարձել ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների հանդեպ բռնությունների կիրառումը: Ընդ որում ատելությունը քեմալականները բորբոքում էին ոչ միայն իրենց երկրում բնակվող ոչ թուրքերի, այլև հարևան երկրների կառավարությունների և ժողովուրդների նկատմամբ: Կառավարական շրջանակները, նրանց աջակցող ԶԼՄ-ները և գիտական շրջանակները մեղադրում էին հարևան բոլոր երկրներին՝ Թուրքիան մասնատելու ծրագրի մեջ մասնակցություն ունենալու համար: Անգամ Խորհրդային Միությունը, որը կարևոր ներդրում ունեցավ Արարատի դային Միությունը, որը կարևոր ներդրում ունեցավ Արարատի ապստամբությունը ճնշելու մեջ, չխուսափեց նմանատիպ մեղադրանքներից: Ընդ որում՝ թուրք հետազոտողներն ամենայն լրջությամբ հայտարարում էին, որ խորհրդային հատուկ ծառայություններն այդ ծրագիրն իրականացնում էին բրիտանական, ֆրանսիական և իրանական համապատասխան ծառայությունների հետ ձեռք-ձեռքի տված²⁹⁶: Սակայն առավել պահանջված «ավանդական» մեղադրյալն իհարկե Մեծ Բրիտանիան էր, թեկուզև այն տարածող պաշտոնյաներից և լրագրողներից շատերը չէին հավատում դրա իսկությանը, սակայն դա անհրաժեշտ էր

«արտաքին թշնամու» կերպարը վառ պահելու համար: Տարբեր թուրքական լրատվամիջոցներում և նույնիսկ գիտական աշխատանքներում բրիտանական հատուկ ծառայությունների սպաները (այդ թվում՝ Լոուրենսը) թեև անապացույց, բացահայտորեն մեղադրվում էին դաշնակցականներին և քրդերին ուղղորդելու, զինելու և այլ օգնության մեջ²⁹⁷: Իրենց բաժինն էին ստանում նաև Իրանը և ավելի քիչ՝ Իրաքն ու Սիրիան:

Քրդերի ապստամբությանը քեմալական իշխանությունը պատասխանեց ազգայնական հիստերիայով, որը շատ դեպքերում ոտնահարում էր համամարդկային բոլոր նորմերը՝ միաժամանակ խախտելով Թուրքիայի կողմից վավերացված միջազգային պայմանագրերը, որոնց միջոցով Անկարան պարտավորվել էր չոտնահարել իր տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները, այդ թվում՝ նրանց ազգային արժանապատվությունը, մասնավոր սեփականությունը, կյանքի, պատվի իրավունքը և այլն: Երկրում պաշտոնապես արգելվեց քրդերեն լեզուն, քրդերենով զրականության տպագրությունը, իսկ հրատարակված նյութերը այրվեցին: Դասագրքերից հանվեցին «քուրդ» և «Քրդստան» տերմինները: Պաշտոնապես ժխտվեց քրդերի՝ որպես առանձին ազգի գոյությունը. այսուհետև նրանք կոչվելու էին լեռնային թուրքեր: Օտարերկրացիների մուտքն արևելյան վիլայեթներ խստիվ արգելվեց, ինչը հնարավորություն էր տալիս թուրքական իշխանություններին անպատիժ կատարել ծանր հանցագործություններ, ընդհուպ մինչև ամբողջ գյուղե-

²⁹⁶ St. 'u Şadillili V., ibid., s. 133.

²⁹⁷ St. 'u Süslü A., ibid., s. 97.

րի ոչնչացումը²⁹⁸։ Վարչապետ Ի. Ինյոնյուն 1930 թ. Սվազում հայտարարեց բառացիորեն հետևյալը. «Այս երկրում միայն թուրք ազգին են պատկանում ռասայական և էթնիկական իրավունքները։ Մնացած տարրերը չունեն այդ իրավունքը»²⁹⁹։ ԺՀԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ռեջեփ Փեքերը, ժխտելով քուրդ ազգի՝ որպես առանձին ազգի գոյությունը, քանի որ դա ըստ նրա ներշնչվում է զգացմունքներով ու գաղափարներով, գտնում էր, որ որևէ ազգ, որը հաշվվում է մի քանի հարյուր հազար և նույնիսկ մեկ միլիոն, իրավունք չունի անկախություն ձեռք բերելու։ Սակայն թուրքական կառավարության իսկական վերաբերմունքը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ հստակորեն ձևակերպեց Արդարադատության կոմիսար Մահմուդ Էսադը, որն Օդեմիշում իր ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ ասաց բառացիորեն հետևյալը «Թուրքը այս երկրի միակ իշխանավորն ու տերն է։ Նրանք ովքեր չունեն մաքուր թուրքական ծագում, այս երկրում ունեն միայն մեկ իրավունք՝ ծառա լինելու իրավունքը, ստորով լինելու իրավունքը։ Այս ճշմարտությունը թող իմանան և թշնամիները և բարեկամները և նույնիսկ լեռները»³⁰⁰։

Պետական պաշտոնյաներից հետ չէին մնում ԶԼՄ-ները։ Մասնավորապես «Հաքիմիեթ-ի միլլիե» թերթի 1930 թ. օգոստոսի համարներից մեկում տպագրված հոդվածում քրդերին վերա-

²⁹⁸ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 20։

²⁹⁹ Մեջբերումն ըստ Ghassemlou A. R., Kurdistan and the Kurds, Praha, Pub. House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1965, p. 58.

³⁰⁰ Лазарев М. С., указ. соч., с. 146.

րերվող մտքերը կարելի է համարել թուրքական ֆաշիզմի, այլապագության, մարդատյացության դասական օրինակ. «Քրդերը, որոնց կոկորդը սեղմել են Ադրիդադում (Արարատում- Ա.Ս.), պաշտպանվում են ինչպես վայրի գազաններ, որոնք զգացել են վտանգ։ Երկու այլ ավագակախմբեր շարժվեցին հարավային ուղղությունից՝ անկախ Քրդստանի կոչերով։ Ոչ ոք իհարկե չի կասկածում, որ մենք այդպիսի պահանջը այդ հորդայի կողմից, որը ստեղծում է հայտնի առակի կենդանիների տպավորություն, ընդունում ենք որպես կատակ։ Այդպիսի «ազգի» համար, որի լառապաշարը հազիվ կազմում է 200 բառ, ռասայի, որը հետևում է ցանկացած հոսանքի, ամենալավ անկյունը վարչական ինքնավարության համար կարող է հանդիսանալ օրինակ Կենտրոնական Աֆրիկան, կամ նրա անապատներից որևէ մեկը՝ բնակեցված կիսամարդ-կիսակապիկներով։ Բայց Ասիան՝ հին քաղաքակրթությունների բնօրրանը, չէր կարող հանդուրժել այդպիսի պահանջը։ Անկախության ձգտումը ծնվում է մեծ և լայն գաղափարական շարժումների հետևանքով։ Բանականության և սրտի ճախրանքը դարձնում են այդ ազգը անկախության արժանի, իսկ նախնադարյան արարածների համար, որոնց ուղեղներն ու սրտերը բութ են, անկախությունը պետք է միայն լեռներով ու անտառներով թափառելու համար։ Անկախությունը, որին նրանք հավակնում են, կարող է լինել միայն որպես թափառաշրջիկների ազատություն։ Նրանք, ովքեր թույլ են տալիս իրենց

ցանկանալ դա, հանուն ընդհանուր անվտանգության պետք է ճնշվեն, որոնց հետ, ի դեպ, հենց այդպես էլ վարվում են»³⁰¹:

Իսկ «Միլլիյեթ»-ը տպագրեց մի նկար, որտեղ Արարատի վրա պատկերված էր մի գերեզման, որի տապանաքարի վրա գրված էր. «այստեղ թաղված է ենթադրյալ Քուրդիստանը»³⁰²: Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա սկզբնական շրջանում թուրքական թերթերը լայնորեն տպագրում էին հայերի՝ ապստամբությանը մասնակցելու և ՀՅԴ-ի՝ նրա ղեկավարներից ու կազմակերպիչներից մեկը լինելու ապացույցները, վկայությունները, սակայն հետագայում, ինչ-ինչ դրդապատճառներով կենտրոնական իշխանությունների հրահանգով, այդպիսի հոդվածներ տպագրելն արգելվեց:

Քրդերի կորուստներն ահռելի էին: Մոտավոր հաշվարկներով միայն սպանվածների թիվն ըստ տարբեր աղբյուրների տատանվում էր 9-ից 15 հազարի միջև, որոնց գերակշիռ մասը խաղաղ բնակիչներ էին: Հարյուրավոր գյուղեր ոչնչացվել էին ամբողջովին: Արձեշում հրկիզվել էր մոտ 200 գյուղ, Արարատի շրջակայքում 600, Պատնոսում ոչ մի գյուղ չէր մնացել³⁰³: Ըստ «Հոյունի» տվյալների՝ զոհվածների թիվն անցնում էր 40 հազարը, որը սակայն, ամենայն հավանականությամբ չափազանցություն էր:

Ապստամբությունը ճնշելուց հետո քեմալականները ձեռնամուխ եղան անհնազանդ ցեղերին և ազդեցիկ ընտանիքներին

³⁰¹ Մեջբերումն ըստ Васильев К., Причины и движущие силы курдских восстаний, Аграрные проблемы, Москва, 1931, с. 101.

³⁰² Մեջբերումն ըստ Վահան Բայբորդյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

³⁰³ Տե՛ս Аванесов С. С., указ. соч., с. 59.

Թուրքիայի արևմտյան շրջաններ բռնի տեղափոխման՝ արդեն ավանդական դարձած քաղաքականությանը: Օրինակ՝ Արարատից Բուրսայի շրջան աքսորվեց խալիբան ցեղը, որը բաղկացած էր 400 վրանից՝ երկու հազար բնակչով և ուներ 40 հազ. զուխ անասուն³⁰⁴: Արարատից Մերսին աքսորված մյուս խումբն իրենից ներկայացնում էր սարսափելի տեսարան, որը հիշեցնում էր 1915 թ. հայերի բռնագաղթը: Ըստ Մերսինում Անգլիայի հյուպատոսի՝ նրանք այդ ամբողջ ճանապարհն անցել էին ոտքով, իսկ նրանց ուղեկցող 4 սայլերում պատկած էին հիվանդները, որոնք շատ արագ մահանում էին՝ չղիմանալով այդ դաժան պայմաններին: Մի քանի հազար հոգուց Մերսին էին հասել հարյուր մարդ³⁰⁵: Բռնության էին ենթարկվում ոչ միայն նրանք, ովքեր մասնակցել էին ապստամբությանը, այլև նրանք, ովքեր կասկածվում էին ապստամբներին համակրելու մեջ: Էրզրումում և այլ նշանակալի քաղաքներում կատարվեցին զանգվածային ձերբակալություններ, և ձերբակալվածներից շատերը զինվորական դատարանների դատավճռով կախաղան հանվեցին: Այս լույսի ներքո ավելորդ է նշել, որ գերեվարված 1500 քուրդ ապստամբները ապստամբությունը ճնշելուց հետո ոչնչացվեցին: Բռնություններից զերծ չէին մնում նաև ոչ թուրքական քրդերը, որոնք բռնությունների ենթարկվելով Իրանում կամ Իրաքում՝ ստիպված անցնում էին Թուրքիա: Այսպես, Իրանից Թուրքիա

³⁰⁴ Տե՛ս Лазарев М. С., указ. соч., с. 142.

³⁰⁵ Տե՛ս McDowall D., ot. cit., p. 206.

անցած ջալալի ցեղերից մեկը արտրվեց Արևմտյան Անատոլիա³⁰⁶:

Ցանկանալով կանխել Արարատի և նրան հարակից շրջաններում քրդերի նոր ապստամբության պայթյունը, թուրքական կառավարությունը Արարատը հայտարարեց փակ գոտի և նրա տարածքում բնակություն հաստատելն արգելվեց: Մեծ էին նաև նյութական կորուստները: Ոչնչացվեցին տասնյակ հազարավոր տներ, այգիներ, քշվեցին հարյուր հազարավոր գլուխ անասուններ: Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ թուրքական իշխանությունները շարունակում էին այդ շրջաններից գանձել շատ ծանր հարկեր՝ ավելի խորացնելով սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը: Տասնյակ հազարավոր քրդեր, փրկվելով թուրքական յաթաղանից, փախչում էին Թուրքիային հարևան երկրներ: Միայն Իրաքի սահմանին մոտ գտնվող վիլայեթներից փախել էր 1500 ընտանիք:

Բայց չնայած այդ ամենին, շեյխ Սայիդի և ապա՝ Արարատի ապստամբությունների ընթացքում տեղի ունեցած փոխադարձ վրիժառությունների արդյունքում զգալիորեն նվազեց թուրքական տարրը ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ քրդաբնակ այլ վայրերում: Փոխվել էր ոչ միայն գյուղերի, այլև քաղաքների ազգային կազմը՝ նրանց մեծ մասը հետզհետե դառնում էր քրդաբնակ, քանզի թուրքերը, վախենալով քրդերի վրեժխնդրությունից, գերադասում էին տեղափոխվել մայրաքաղաք կամ՝ ծովափնյա քաղաքներ: Մինչև Առաջին աշխարհա-

³⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

մարտը Վանի, Մուշի, Բիթլիսի 87,000 թրքությունը դեռևս Արարատի ապստամբության նախօրեին՝ 1926 թ. սկզբներին, խիստ նվազել էր: Տեղում մնացած թուրքերը կամ պաշտոնյաներ էին կամ էլ զինվորականներ (ինչպես նաև ռստիկաններ և ժանդարմներ)՝ իրենց ընտանիքներով հանդերձ: Վանի բնակիչների 77%-ը, Մուշի և Բիթլիսի 75%-ը Դիարբեքի 70%-ը, Հաքյարիի 68%-ը, Սղերդի 78%-ը քրդեր էին: Եվ միայն Էրզրում, Կարս ու Էրզինջան քաղաքներում քրդերը կազմում էին բնակչության համապատասխանաբար՝ 13, 20 և 41%-ը³⁰⁷: Արևելյան վիլայեթների բնակչությունը կրճատվել էր նաև բացարձակ թվերով³⁰⁸:

Քեմալական իշխանություններն ամեն կերպ խոչընդոտում էին քրդաբնակ վիլայեթների զարգացմանը, որպեսզի քրդերը չունենային անհրաժեշտ տնտեսական ու մշակութային հիմք՝ անկախության համար պայքարելու համար: Տասը քրդաբնակ վիլայեթներում կար ընդամենը 3 հիվանդանոց՝ 17 բժշկով և 6 դեղատուն: Եվ դա այն դեպքում, երբ վիլայեթների բնակչության թիվը անցնում էր 900 հազարը: Նման իրավիճակ էր տիրում նաև կրթական համակարգում. 104 տարրական և 5 միջնակարգ

³⁰⁷ Տե՛ս Завриев Д. С., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, Изд. АН Груз. ССР, 1947, с. 135.

³⁰⁸ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սվազի, Խարբերդի ու Դիարբեքիի վիլայեթների բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազման մասին վկայող 1914 և 1927 թվականների տվյալները պարունակող աղյուսակները և դրանց համեմատական վերլուծությունը տե՛ս Գալստյան Հ. Հ., Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիայի և տնտեսության մի քանի հարցեր, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 10, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1979, էջ 35-43:

թուրքական դպրոցներ՝ 7690 աշակերտով³⁰⁹։ Եվ եթե թուրքաբնակ վիլայեթներում սովորում էր երեխաների 33% -ը, ապա քրդաբնակ վիլայեթներում՝ 2,5%-ը³¹⁰։

Թուրքական կառավարությունն առանց այն էլ ավերված քրդաբնակ գյուղերի ու քաղաքների վրա դրել էր անասելի ծանր հարկեր։ Միայն Առաջին գլխավոր տեսչությունը, որն ընդգրկում էր 10 վիլայեթ, ամեն տարի պետական գանձարան էր մուծում 6,5 միլիոն լիրա՝ Անկարայից գրեթե ոչինչ չստանալով³¹¹։ Եվ դա այն դեպքում, երբ անընդմեջ տևող ապստամբությունների ու դրանց ճնշմանը հաջորդող կոտորածների ու թալանի հետևանքով տարեցտարի նվազում էր թե՛ անասունների գլխաքանակը, թե՛ մշակվող հողատարածքների մակերեսը և որպես դրա հետևանք՝ արտահանումների և առևտրի ծավալները։ 1920-ական թթ. կեսերից սկսած ամեն տարի մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը նվազում էր 10 %-ով, իսկ խոշոր եղջերավորներինը 1927-1932 թթ. նվազել էր 20%-ով³¹²։ Արևելյան վիլայեթներում որպես ցանքատարածություն օգտագործվում էր հողի ընդամենը 3%-ը, մինչդեռ Թուրքիայի կենտրոնական և արևմտյան թուրքաբնակ վիլայեթներում՝ 14%-ը։ Գյուղատնտեսությունը վարվում էր բացառապես էքստենսիվ եղանակով, ինչի հետևանքով

քով բերքատվությունը տարեցտարի նվազում էր։ Այս ամենի արդյունքում բնականաբար բարձրանում էին սննդամթերքի գները։ Այսպես, եթե 1913 թ. 1 օքթա միսը արժեք 5 դուրուշ, հացը՝ 1 դուրուշ, իսկ ձիթապտղի ձեթը՝ 3 դուրուշ, ապա 1928 թ. համապատասխանաբար՝ 150, 18 և 70 դուրուշ³¹³։ Անասելի թանկացել էին այլ ապրանքները, ինչպես օրինակ՝ աղը և նավթը։ Քեմալական կառավարությունը խստորեն հրահանգել էր յուրաքանչյուր ընտանիքին վաճառել 10 լիտրից ոչ ավելի նավթ, իսկ չենթարկվողները տուգանվում էին հայտնաբերված նավթի կրկնակի արժեքով և բանտարկվում։ Պետությունը գանձում էր նաև շատ ծանր հարկեր. մեկ կով ունենալու համար սեփականատերը պարտավոր էր պետությանը վճարել կես թուղթ լիրա, եզան համար՝ 1 թուղթ լիրա, 2 ոչխարը՝ 1 թուղթ լիրա։ Հարկման էին ենթակա անգամ մարդիկ՝ 1 մարդը 8 թուղթ լիրա³¹⁴։ Ավելորդ է նշել, որ հարկման էին ենթարկվում նաև խոտհարքերը, վարելահողերը, այգիները, անտառները և այլն։

Ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել նաև քաղաքներում։ Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների քաղաքները շատ էին նոսրացել պատերազմների, ապստամբությունների և տնտեսության քայքայման հետևանքով։

Թուրքական իշխանությունների նկատմամբ ատելությունը քրդերի շրջանում համատարած էր, և ամենափոքր իսկ դժգոհությունը վեր էր ածվում արյունահեղ ու երկարատև մարտերի,

³⁰⁹ Թուրքական կրթական համակարգի մասին տե՛ս Даниелян Ризма Сааковна, Просвещение в Турции, 1923-1960 гг., Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1971.

³¹⁰ St' u Bedirhan C. A., Mektup Türkiye Reisicumhur Gazi Mustafa Paşa hazretlerine, İstanbul, Komal Yayınları, 1978, s. 26.

³¹¹ St' u Aydemir S. S., ibid, s. 399.

³¹² St' u Завриев Д. С., Восточная Анатолия (экономический очерк), Тбилиси, 1-я тип. Грузпартизд, 1936, с. 99.

³¹³ St' u Hasretyan M. A., Ahmad K. M., Ciwan M., ibid, s. 41-42.

³¹⁴ St' u «Դրօշակ», Փարիզ, 1934, N 11, էջ 247:

և հազարավոր քրդեր գերադասում էին զենքը ձեռքերին մեռնել, քան ապրել ստորացուցիչ պայմաններում:

Ապստամբության պարտությունը ճգնաժամ էր ստեղծել նաև հայերի և քրդերի հարաբերություններում: Քրդերը մեղադրում էին ՀՅԴ-ին իրենց «արկածախնդիր գործողությունների» մեջ ներքաշելու համար, որի պատճառով ունեցան սոսկալի կորուստներ և ավերածություններ: Հարկավոր էր հնարավորինս արագ կանխել հարաբերությունների հետագա լարումը, որը կարող էր վերաճել բացահայտ թշնամության՝ այդտեղից բխող ծանր հետևանքներով: Առաջին քայլը, որ կատարեց ՀՅ Դաշնակցությունը, քուրդ աքսորված ընտանիքներին, հատկապես՝ դեկավարներին, նյութական օժանդակություն ցուցաբերելն էր: Այս քայլը մեղմեց քրդերի դժգոհությունը, ինչից օգտվելով ՀՅԴ գործիչներին հաջողվեց համոզել (կամ էլ քրդերը ցանկացան ընդունել այդ վարկածը), որ Արարատի ապստամբների պարտության գլխավոր պատճառը հանդիսանում էր ոչ թե ՀՅ Դաշնակցության գործունեությունը, այլ շահի կառավարության դավաճանությունը և բոլշևիկների թշնամական վերաբերմունքը:

Դեռ 1930 թ. օգոստոսի վերջին, երբ արդեն պարզ էր, որ Արարատի ապստամբության պարտությունը գրեթե անխուսափելի է, ՀՅԴ-ն որոշում է Իրանում անցկացնել խորհրդակցություն՝ հետագա անելիքները որոշելու նպատակով: Այդ խորհրդակցությունը շարունակվեց ողջ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Դրա ընթացքում հաշվի էին առնվում նաև բանտերում և աքսորավայրերում գտնվող Ի. Նուրիի, շեյխ Աբդալի և այլ ազդեցիկ առաջնորդների կարծիքները: Ի վերջո, 1931 թ. սկզբին ըն-

դունվեց մի ծրագիր, ըստ որի Արարատի հետ կապը չպետք է կտրվեր, անհրաժեշտ էր օգնել ապստամբների ընտանիքներին, ինչպես նաև աշխատել, որպեսզի աքսորվածները վերադառնան իրենց բնակավայրերը, իսկ երբ Արարատում վերստեղծվի ապստամբական ամուր կորիզ, հատկացնել նրան 3000 դոլար բյուջե: Անհրաժեշտ էր նաև կազմակերպել Ուրմիայի քրդերին, դեպի Վասպուրական ուղարկել քարոզիչներ և պարտիզանական խմբեր, նույն ծրագիրն իրագործել նաև Հաքյարիի և Իրաքի քրդերի շրջանում: Որոշվեց Արարատի շրջանի լիազոր կազմակերպիչ նշանակել Սուրոյին, իսկ Հաքյարիի և Վասպուրականի շրջաններում՝ Սաֆրազին, որը նույնպես կունենար 3000 դոլար բյուջե³¹⁵:

Դաշնակցության ղեկավարները գտնում էին, որ թեև քրդերի կորուստները մեծ են, սակայն նրանց գլխավոր ուժերը ոչ թե ջախջախվել, այլ ցրվել են թուրքական գործերի կողմից և եթե տարվեն համապատասխան աշխատանքներ, ապա 1931 թ. գարնանը նորից կառաջանան Արարատին ոչնչով չզիջող հուժկու ապստամբություններ: Իրագործելու համար իր առջև դրված առաջադրանքները, Սաֆրազն իր մոտ հրավիրեց Մոկքի քուրդ առաջնորդներին, որոնք տարագրվել էին Իրան և նրանց միջոցով կարողացավ շատ կարճ ժամանակահատվածում կազմակերպել և ելույթների մղել Վասպուրականի քրդերին: Մակայն թուրքական իշխանությունները ուշադիր կերպով հսկում էին քրդերին, և նրանց առաջին հաջողությունից հետո շատ արագ

³¹⁵ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 33: «Սաֆրազ» և «Սուրո» անունների տակ թաքնված գործիչների ինքնությունը մեզ դեռևս չի հաջողվել պարզել:

կասեցնում էին շարժման ծավալումը: Այնուամենայնիվ Մաֆ-րազին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր թուրք-իրանական սահմանին, հաջողվում է դեպի Իրան փախած քրդերից նորից խումբ հավաքել և երկու դաշնակցականների հետ ուղարկել Վասպուրական, որպեսզի նրանք շրջեին Վասպուրականով և նորից կազմակերպեին տեղի քրդական ցեղերին, գտնեին փախստականներից վստահելի տարրեր և Վասպուրականի գավառներում ստեղծեին հուսալի հենարան, որի կորիզները կապեին իրար հետ, իսկ հետագայում՝ Իրանի և Իրաքի քրդերի հետ, ինչպես նաև որոնեին ուղիներ սննդամթերքի հայթայթման համար³¹⁶: Այս խմբին հաջողվում է կատարել իր վրա դրված պարտականությունները: Շրջելով Վասպուրականի մի շարք գավառներով՝ նա ստեղծում է կորիզներ և կապում միմյանց հետ: Վերադառնալով Իրան՝ նրանք ներկայացնում են Վանի և նրան հարևան վիլայեթներում տիրող իրավիճակը, ինչը թույլ է տալիս ՀՀ Դաշնակցության ղեկավարությանը եզրակացնելու, որ քայքայման և կործանման եզրին կանգնած քուրդ ազգաբնակչությունը ատելությամբ է լցված դեպի թուրքերը և համակրանքով՝ դեպի հայերը և անհրաժեշտ քանակի կազմակերպիչների, զենքի, դրամի առկայության դեպքում նրանց կարելի է շատ արագ կազմակերպել և ուղղել թուրքերի դեմ: Նրանք չէին սխալվում, ենթադրելով, որ 1931 թ. գարնանը, կծագեն նոր ապստամբություններ: Եվ իսկապես, 1931 թ. գարնանը, չնայած այն հանգամանքին, որ թուրքական իշխանությունները Արարատը հայտա-

րարել էին փակ գոտի և բացի զինվորականներից այնտեղ ոչ ոք իրավունք չունեին գտնվել, քրդական ցեղերը նորից ապստամբություն բարձրացրին: Հատկապես ակտիվ էին Պատնոսի ցեղերը: Ճիշտ է, ապստամբությունը չունեին այն թափը, որը կար 1930-ին, սակայն այն ստիպեց թուրքական հրամանատարությանը զգալի ուժեր ներգրավել ճնշելու համար: Անհանգիստ էին նաև մյուս շրջանները, ինչպես օրինակ Բոհթանը, որի ցեղապետներից Ալի Յունուսը պայքարում էր թուրքերի դեմ դեռ 1925 թվականից և այն շարունակեց մինչև 1935-ը³¹⁷:

Քեմալականների համար ծանր էր իրավիճակը հատկապես Դերսիմում, որտեղ ապստամբել էին մի շարք ցեղեր Մահմուդ բեյի գլխավորությամբ: Սակայն այս ամենով հանդերձ ակնհայտ էր, որ քրդերի հակաթուրքական պայքարը գնում է դեպի անկում, քանզի 1925-ից գրեթե անընդմեջ տևած ապստամբությունների բարբարոսական ճնշումները արնաքամ էին արել նրանց, զոհվել էին հազարավոր երիտասարդ մարտիկներ և ղեկավարներ, տասնյակ հազարավոր խաղաղ բնակիչներ, հարյուր հազարներով քրդերը կամ տարահանվել էին Թուրքիայի տարբեր շրջաններ, կամ էլ փախչելով թուրքական յաթաղանից, անցել էին Թուրքիային սահմանակից երկրներ, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստան: Անհաշվելի էին նյութական կորուստները, հարյուրավոր գյուղեր՝ տասնյակ հազար տներով ոչնչացել էին հիմնովին, թուրքական զորքերը բռնագրավել էին ահռելի քանակությամբ մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների հոտեր, ձիե-

³¹⁶ St. 'u ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 34:

³¹⁷ St. 'u Schmidt D. A., Journey among Brave Men, Boston, Little Brown and Co., 1964, p. 58-59.

րի երամականներ, թալանվել էր առանց այդ էլ աղքատիկ ունեցվածքը: Քրդերը հոգնել էին, նրանց համակել էր հուսահատությունը, անկարողության զգացողությունը: Սա շատ լավ գիտեին քեմալականները, որոնք որոշել էին վճռական հարվածով վերջնականապես փակել քրդական հարցը և հասնել քրդերի թրքացմանը:

1931 թ. հոկտեմբերի 14-ին ընդունված օրենքի համաձայն, վերացվում էին ցեղերի բոլոր իրավունքները, որոնք կամ տրվել էին պետության կողմից, կամ էլ գոյություն ունեին սովորույթի հիման վրա: Վերացման էին ենթակա նաև ցեղային կառույցները և հիերարխիան: Ըստ այդ օրենքի՝ Թուրքիան բաժանվում էր երեք հատվածների: Առաջին հատվածում, որն ընդգրկում էր Թուրքիայի արևելյան վիլայեթները, իրավունք չունեին սուլթանայն ցեղերը, տոհմերը և անձինք, որոնք չէին հանդիսանում թուրքական մշակույթի կրողներ: Նույնիսկ այն անձինք, ովքեր ունեին թուրքական ծագում, սակայն չէին տիրապետում թուրքերեն լեզվին, նույնպես ենթակա էին արտաքսման դեպի թուրքաբնակ վայրերը: Նույն իրավիճակն էր նաև երրորդ հատվածում (եվրոպական Թուրքիան), որտեղից ոչ թուրքական տարրերը նույնպես ենթակա էին դեպի թուրքաբնակ վիլայեթներ արտաքսման: Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիան մտնում էր երկրորդ հատվածի մեջ և այստեղ էին արտաքսվում ոչ թուրքական տարրերը, մասնավորապես քրդական ցեղերը՝ 10% -ի համադրությամբ: Բացի այդ, թուրքերի տիրապետությունը երկրի արևելքում ամրապնդելու նպատակով նախատեսվում էր եր-

կաթուղու կառուցում մինչև Դերսիմ, հատուկ կայազորների և տեսուչների ինստիտուտի ստեղծում և այլն:

Կես տարի անց՝ 1932 թ. մայիսի 5-ին, ընդունվեց նոր օրենք, որը կոչված էր լրացնել նախորդի անկատարությունը: Ըստ այդ օրենքի՝ քրդերի համար ստեղծվում էր չորս գոտի, ընդ որում չորրորդում, որը սահմանակից էր Իրանին, Իրաքին և Սիրիային, արգելված էր քրդերի բնակեցումը սանիտարական, նյութական, մշակութային, քաղաքական, ռազմավարական և կարգուկանոնի պահպանման նկատառումներից ելնելով: Վերացվում էին բոլոր ցեղերի առաջնորդներին, աղաներին, բեյերին և շեյխերին պետության կողմից տրված կամ ավանդաբար գործող իրավունքները: Նրանց պատկանող ողջ անշարժ գույքը ենթակա էր բռնագրավման և պետք է բաժանվեր վերաբնակիչներին: Գոտիներից մյուսում բնակվում էին այն առաջնորդները՝ իրենց ընտանիքների հետ միասին, որոնք վստահություն չէին ներշնչում թուրքական իշխանություններին և կասկածվում էին լրտեսության մեջ: Նրանց արգելված էր բնակվել նոր վայրերում, ստեղծել նոր գյուղեր, իսկ քաղաքներում՝ նոր թաղամասեր, կազմավորել արհեստավորների կամ ձեռներեցների խմբեր և կազմակերպություններ, իսկ ՆԳՆ-ին իրավունք էր վերապահվում լուծարել արդեն գոյություն ունեցողները: Հստակեցվում էին նաև օտարախալատականների իրավունքները, որոնք իրավունք չունեին բնակություն հաստատել գյուղական բնակավայրերում, իսկ քաղաքներում նրանց թվաքանակը չպետք է գերազանցեր 10%-ը: Այսպիսով, քեմալական իշխանությունը ռազմավարչական միջոցառումներով կարողացավ հասնել քրդական շարժման ջախ-

ջախմանը արևելյան վիլայեթների մեծ մասում (բացառությամբ Դերսիմի): Մակայն շատ կարևոր էր նաև դրան հասնել սահմանակից պետություններում, քանզի հակառակ դեպքում մեծ էր վտանգը, որ քրդական հուզումները կկրեն շարունակական բնույթ: Այստեղ ևս թուրքական պետությունը հաջողություն ունեցավ, քանզի Իրանը, Իրաքը և Միդիան նույնպես թշնամաբար էին տրամադրված քրդական շարժման նկատմամբ: «Ռոյթերս» գործակալության վկայությամբ՝ «Քրդերի դեմ Թուրքիայի պատժիչ կոմպանիան արդյունք էր թուրքական և իրանական կառավարությունների միջև պայմանավորվածության, քանի որ Թուրքիան մեղադրում էր Իրանին, որ նա ոչինչ չի անում ապստամբների մատակարարումը և պաշտպանությունը պարսկական տարածքում կանխելու համար»³¹⁸:

Թուրք-բուլղարիկյան շանտաժի արդյունքում Ռեզա շահը համաձայնվեց թուրք-իրանական սահմանի փոփոխմանը: Այդ հարցը քննարկելու և ապագա թուրք-իրանական սահմանային պայմանագիրը կնքելու նպատակով 1930 թ. օգոստոսին, Մակուում իր առաջին նիստը գումարեց թուրք-իրանական սահմանային հանձնաժողովը: Մակայն հանձնաժողովի աշխատանքները ընթանում էին շատ դանդաղ և միայն 1931 թ. վերջերին թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես առաջարկեց փոխանակել Միսի իրանական լանջերը Կոթուրում համարժեք տարածքի հետ: Միաժամանակ թուրքերը խնդրեցին իրանական կառավարությանը չխոչընդոտել ապստամբ քրդերի անցումը՝

դեպի Իրան, որտեղ նրանց ոչնչացումը ավելի հեշտ կլիներ, ինչպես նաև խոստացան չթողնել Իրանից փախած քրդերի վերադարձը: Իրանական կողմը գոհ էր քեմալականների առաջարկությունից և 1931 թ. վերջերին և 1932 թ. սկզբին կողմերը եկան համաձայնության, ըստ որի Իրանը զիջում էր թուրքերին Միսի իրանական լանջերը և Այբեյ լեռը, իսկ դրա փոխարեն ստանում էր Բաջիրգե ձորի մի հատվածը՝ Հաքյարի վիլայեթում, որտեղով անցնում էր Ջուլամերիկ-Ուրմիա ճանապարհը, ինչպես նաև Կոթուրի շրջանում ռազմավարական նշանակություն ունեցող լեռնանցքը, որն անցանելի էր ձմռանը³¹⁹: 1932 թ. հունվարի 23-ին Թեհրանում կնքվեց արձանագրություն սահմանների ճշտման վերաբերյալ, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ թուրք-իրանական պայմանագիրը արբիտրաժի և այսպես կոչված «հաշտեցման ընթացակարգի» վերաբերյալ: 1932 թ. նոյեմբերի 5-ին կնքվեց թուրք-իրանական բարեկամության պայմանագիրը, որը վավերացվեց 1933 թ. դեկտեմբերի 28-ին:

Պետք է ընդգծել, որ Արարատի ապստամբությունից հետո Ռեզա շահը կատարում է քաղաքական կտրուկ շրջադարձ դեպի Թուրքիա և թուրք-իրանական հարաբերությունները առաջնթաց են ապրում հատկապես՝ հակաքրդական հողի վրա: Ռեզա շահը համակրանքով էր վերաբերվում Մ. Քեմալին ու նրա իրականացրած բարեփոխումներին և շատ հարցերում աշխատում էր ընթրիմակել նրան: Թուրք-իրանական հարաբերությունները նոր վերելք ապրեցին 1934 թ. շահի Թուրքիա կատարած պաշ-

³¹⁸ Մեջբերումն ըստ՝ ՀԱՄ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 2025, ք. 35:

³¹⁹ St. u. Arfa H., Under Five Shahs, London, John Murray, 1964, p. 230-231.

տոնական այցի ժամանակ: Այդ այցի ժամանակ տեղի ունեցած բանակցությունների արդյունքում երկու պետությունները պարտավորվեցին փակել իրենց սահմանը քրդերի շարժումները մեկ երկրից մյուսը չթողնելու նպատակով և քրդական ապստամբությունների բռնկման դեպքում իրենց տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով ճնշել դրանք³²⁰:

Նմանատիպ հաջողություն Թուրքիան ունեցավ նաև Սիրիայի մանդատատու Ֆրանսիայի հետ բանակցություններում, որը նույնպես շահագրգռված էր սահմանային գոտում կայունության հաստատմամբ: Դեռ 1929 թ. հունիսի 29-ին Անկարայում ստորագրվեց սահմանների, մաքսերի և քոչվոր ժողովուրդների նկատմամբ վերահսկողության արձանագրությունը, որը հանդիսանում էր դեռևս 1926 թ. մայիսի 30-ին կնքված համաձայնագրի լրացումը: Ըստ այդ արձանագրության՝ երկու կողմերը պարտավորվում էին արգելել սահմանային գոտում ավագակախմբերի գործողությունների իրականացումը՝ միմյանց նկատմամբ: Նրանք պարտավորվում էին նաև պատասխանատվության ենթարկել մեղավորներին, ովքեր հանցագործություն կատարելուց հետո պատսպարվում էին հարևան երկրներում, ինչպես նաև զինաթափել և սահմանային գոտուց հեռացնել այն ցեղերին, որոնք ապստամբել էին իրենց երկրներում և հետո անցել հարևան երկրները³²¹: Միակ հարցը, որ հուզում էր թուրքերին, ֆրանսիական իշխանությունների կողմից քրդերի նկատմամբ

³²⁰ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

³²¹ Տե՛ս Aydemir S. S., Tek Adam. Mustafa Kemal, cilt III, (ikinci baskı), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1961, s. 80-82.

տարվող մեղմ քաղաքականությունն էր (քրդական կազմակերպությունների ազատ գործունեությունը, քրդական դպրոցների բացումը, քուրդ պաշտոնյաների նշանակումը և այլն), սակայն ֆրանսիացիները հանգստացրին նրանց՝ ասելով, որ այդ միջոցառումները ուղղված չեն Թուրքիայի դեմ: Եվ իրոք, ֆրանսիական իշխանությունները աչալըջորեն հսկում էին, որպեսզի քրդերը և նրանց գործունեությունը դուրս չգային իրենց վերահսկողությունից, իսկ հակառակ դեպքում անմիջապես ձեռնարկում էին անհրաժեշտ միջոցներ (ինչպես օրինակ Ջելադեթ Բադրխանին սիրիական քաղաքացիությունից զրկելը): Քրդական շարժումը Սիրիայում Փարիզին անհրաժեշտ էր ոչ թե Թուրքիայի, այլ Սիրիայի արաբների՝ իրենց դեմ ծավալվող ազատագրական շարժման դեմ³²²: Մի փոքր բարդ, սակայն ընդհանուր առմամբ նույն ոգով էին ընթանում թուրք-իրաքյան հարաբերությունները: 1930-ից անկախություն ստացած Իրաքի արաբական իշխանությունները ոչ պակաս թշնամաբար էին տրամադրված քրդերի նկատմամբ: Անկախության առաջին իսկ օրերից իրաքյան իշխանությունները բախվեցին բավականին լուրջ բարդությունների հետ՝ կապված 1930 թ. ամռանը Արաբատի ապստամբներին օգնության հասնելու նպատակով բազմաթիվ իրաքյան քրդերի ջոկատների կողմից թուրք-իրաքյան սահմանն անցնելու և թուրքական սահմանապահ ու բանակային ստորաբաժանումների ոչնչացման հետ: Հատկանշական է, որ թուրքական կառավարությունն այդ դեպքերի կապակցությամբ

³²² Տե՛ս Назарев М. С., указ. соч., с. 152.

սկզբում բողոքի նոտա հղեց բրիտանական կողմին: Սակայն թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը հրաժարվեց այն ընդունել՝ պատճառաբանելով, որ Իրաքն արդեն անկախ պետություն է և պետք է դիմել նրա կառավարությանը: Իրաքում Մեծ Բրիտանիայի Գլխավոր կոմիսարի խորհրդով իրաքյան կողմը պատասխանեց, որ իրաքյան իշխանությունները չեն սաղորել իրենց քրդերին Թուրքիայի դեմ և ձեռնարկվում են անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ այդ թշնամական գործողությունները կանխելու համար, սակայն ունեցած միջոցներով և ուժերով, ինչպես նաև ելնելով տեղանքի առանձնահատկություններից, այն շատ դժվար է իրականացնել: Ակնհայտ էր, որ նման պատասխանը չէր գոհացնելու թուրքերին, և իրավիճակի հետագա սրումը կանխելու նպատակով 1930 թ. սեպտեմբերի կեսերին Անկարա ժամանեց Իրաքի վարչապետ գեներալ Նուրի Սայիդը: Բանակցությունների ժամանակ թուրքական կողմի ղեկավարներ Իսմեթ փաշան և Թևֆիք Ռյուշթյուն, ի պատասխան Նուրի Սայիդի հնչեցրած այն կարծիքին, որ սահմանում տիրող իրավիճակում իրենց մեղքի բաժինն ունի նաև թուրքական կողմը, որը չի կարողանում անհրաժեշտ կերպով վերահսկել իր սահմանները, առաջարկեցին Հյուսիսային Իրաքում իրականացնել համատեղ պատմիչ գործողություններ քրդերի, մասնավորապես՝ Ահմեդ Բարզանիի դեմ, որը երկու անգամ 100 հոգանոց ջոկատով անցել էր սահմանը և ոչնչացրել մի քանի թուրքական սահմանապահ պահակակետեր: Թեև Նուրի Սայիդը մերժեց այդ առաջարկը՝ նախադեպեր չստեղծելու մտահոգությամբ, սակայն համաձայնության եկավ հակաքրդական այլ միջոցառումներ ձեռնարկելու

շուրջ, ինչի արդյունքը հանդիսացավ 1932 թ. հունվարի 9-ին Անկարայում կնքված թուրք-իրաքյան կոնվենցիան հանցագործների հանձնման մասին³²³: Այս երեք երկրների (բացի Սիրիայից) հակաքրդական քաղաքականությունը միացյալ ջանքերով իրավական տեսք ստացավ 1937 թ. հուլիսի 8-ին Թեհրանում՝ Սաադաբադյան պալատում կնքված համաձայնագրով, որը ստացավ Սաադաբադյան պակտ անվանումը: Ի թիվս այլ հարցերի՝ քննարկվեց նաև քրդական հարցը, ու թեև քուրդ տերմինը չօգտագործվեց, սակայն պարտավորվելով համատեղ ուժերով պայքարել անջատողական շարժումների դեմ, առաջին հերթին նկատի էին առնում իհարկե քրդերին: Հետագա տարիներին, կյանքի կոչելով Սաադաբադի պակտի համապատասխան կետերը, Թուրքիայի, Իրանի և Իրաքի կառավարություններն ակտիվորեն օգնում էին միմյանց քրդական շարժումները ճնշելու գործում:

Ինչ վերաբերվում է Հոյբունին, ապա Արարատի ապստամբությունից հետո նրա հեղինակությունն ընկավ և կուսակցությունը բռնեց քայքայման ուղին: Բազմաթիվ ազդեցիկ առաջնորդներ դուրս եկան նրա կազմից: Իսկ նախկին անդամներից ոմանք մեղադրում էին Հոյբունի ղեկավարներին հայերի՝ ՀՅԴ-ի հետ համագործակցելու մեջ, ինչը հանգեցրեց ծանր կորուստների: Հոյբունն արագ հեռացավ քաղաքական ասպարեզից և իր գործունեությունը սահմանափակեց կրթական-լուսավորական աշխատանքներով:

³²³ Տե՛ս Մ. Մ. Лазарев М. С., указ. соч., с. 154.

Արարատի ապստամբությունից հետո ՀՅ Դաշնակցությունը փորձեց քրդական հարցը միջազգայնացնել, մասնավորապես՝ դարձնել Ազգերի Լիգայի օրակարգի հարց՝ այդ նպատակի համար որպես հարթակ օգտագործելով II Ինտերնացիոնալը։ II Ինտերնացիոնալում քրդական հարցը ՀՅ Դաշնակցության կողմից բարձրացնում էր Արշակ Ջամալյանը (Իսահակյան)։

ՀՅԴ-ն քրդերի հարցը II Ինտերնացիոնալում բարձրացրել էր դեռևս մինչև Հոյբունի ստեղծումը՝ 1925 թ. Մարսելում կայացած քրդական հարցին նվիրված միջազգային համագումարի ժամանակ։ Այս քաղաքականությունը նոր թափ ստացավ «Հոյբունի» ստեղծումից հետո։ 1928 թ. հուլիսին «Ազգերի Լիգայի աջակցության ասոցիացիայի միության» համագումարում ՀՅԴ-ի ջանքերով ընդունվեց կտրուկ բանաձև՝ Թուրքիայի կողմից տարվող ազգային քաղաքականության մասին, ինչպես նաև կոչ՝ ուղղված Ազգերի Լիգային։

1931 թ. օգոստոսին Ցյուրիխում կայացած Սոցինտերնի գործադիր Կոմիտեի նստաշրջանի ժամանակ ՀՅ Դաշնակցությանը հաջողվում է քրդական հարցը դնել օրակարգում։ Հայկական կողմից գեկուցողը Ա. Ջամալյանն էր³²⁴։ Նա առաջարկեց Ազգերի Լիգայում ազդեցիկ երկրների սոցիալիստական կուսակցություններին անել հնարավոր ամեն ինչ, որպեսզի ստիպեն իրենց կառավարություններին ճանաչել քրդերի ազատ ապրելու իրավունքը՝ համաձայն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի, և հայտնել վճռական բողոք թուրքերի կողմից իրականացված բարբա-

րոտությունների դեմ։ Նա նաև բացատրում էր նստաշրջանին, թե ինչու է ՀՅ Դաշնակցությունը բարձրացնում քրդական հարցը։ Ըստ Ա. Ջամալյանի՝ քուրդ ժողովուրդը դեռևս իր ներկայացուցիչը չունի Ինտերնացիոնալում և իրենք պարտավորված են զգում ներկայացնելու նրա շահերը, առավել ևս, որ ՀՅ Դաշնակցության շարքերում շատ են այդ ազգի ներկայացուցիչները, իսկ Մարսելում տեղի ունեցած համագումարի ժամանակ Սոցինտերնը հաստակորեն իր կամքն է արտահայտել ավելի ակտիվ կերպով միջամտելու ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարին։ Այդ իսկ պատճառով նա պետք է անտարբեր չմնար քրդերի պայքարի հանդեպ, առավել ևս, որ քրդաբնակ վիլայեթներում մղվող անընդմեջ կռիվներն իրենց մեջ պարունակում էին մեծ տերությունների միջամտության և այդպիսով՝ տարածաշրջանային մեծ պատերազմի սկսման վտանգ։

Ոչ պակաս կարևոր հանգամանք էր նաև այն փաստը, որ III Ինտերնացիոնալի (Կոմինտերն) գործակալները, օգտվելով քրդերի մեկուսացվածությունից և անօգնական վիճակից, ջանում էին վերջիններիս զցել իրենց ազդեցության տակ։ Դա նրանց թեև դանդաղ, բայց հաջողվում էր իրականություն դարձնել։ Կոմինտերնի հետ արդեն համագործակցում էին շեյխ Շեմզին և Բեդիրխան Զադեն։ Այդ իսկ պատճառով Սոցինտերնի միջամտությունը կքաջալերեր այն մարդկանց, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված Կոմինտերնի նկատմամբ³²⁵։ Այնուհետև նա ներկայացնում էր մարտական գործողությունների ընթացքը,

³²⁴ Տե՛ս Մ. Азарев М. С., указ. соч., с. 123.

³²⁵ Տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 9, էջ 240:

թուրքական զորքերի կողմից քուրդ բնակչության նկատմամբ իրականացված ոճիրները, բուլշևիկների երկդիմի քաղաքականությունը: Երբ բուլշևիկները 1925-1926 թթ. փորձեցին քրդական շարժումն օգտագործել Իրանի և Իրաքի դեմ և այդ ձեռնարկը տապալվեց, հետագայում նրանք բացահայտորեն սկսեցին օգնել քեմալականներին՝ մատակարարելով զենք-զինամթերք՝ ընդհուպ մինչև հրետանի, ինչպես նաև օգնելով մարտական զորամասերով և ինքնաթիռներով: ՀՅԴ-ն, ի դեմս Ջամալյանի, երկյուղ էր հայտնում, որ Թուրքիան որպես պատրվակ կարող է օգտագործել իրանական քրդերի օգնությունն իրենց ցեղակիցներին՝ Իրան ներխուժելու համար: Սակայն նստաշրջանը նախագահող Լուի դը Բրուքերը, հասկանալով թե ինչ մեծ բարդություն է պարունակում իր մեջ քրդական հարցը և իր հերթին բերելով ոչ պակաս հիմնավոր պատճառներ, դեմ է արտահայտվում, որպեսզի II Ինտերնացիոնալը արծարծի քրդական խնդիրը միջազգային ստյաններում: Ըստ նրա՝ քրդական հարցը նորություն է Եվրոպայի սոցիալիստների համար, որոնք անծանոթ լինելով արևելյան սովորույթների տարբերությանը եվրոպականից, դժվարին կացության առաջ են կանգնում: Եվ հետո՝ չնայած ՀՅԴ-ի հավաստիացումներին, ոչ ոք չէր կարող երաշխավորել, որ Թուրքիայում սկսված պայքարը չէր անցնի Իրան, Իրաք և Սիրիա՝ ստեղծելով միջազգային բարդություններ հարևան երկրների միջև, ինչը կարող էր մեծ պատերազմի առիթ դառնալ, իսկ II Ինտերնացիոնալը միշտ դեմ է եղել արյունահեղությանը և գտնում է, որ իրենց նպատակներին հասնելու համար քրդերը պետք է դիմեն պայքարի այլ՝ խաղաղ եղանակների: Եվ որ ամենակար-

ևորն է՝ անհայտ էր Թուրքիայի վրա ճնշում բանացնելու ուղին, քանի որ այդ ժամանակ Թուրքիան դեռևս Ազգերի Լիգայի անդամ չէր և հետո՝ Թուրքիայի դեմ նման հարց բարձրացնելու համար անհրաժեշտ էր որևէ երկրի նախաձեռնությունը, սակայն հանուն քրդերի ոչ մի պետություն չէր ցանկանա սրել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Այդ իսկ պատճառով անիմաստ էր դառնում նաև Սոցիալտերնի միջամտությունը³²⁶:

Թեև Ջամալյանը փորձեց իր փաստարկներով հակառակը ապացուցել, սակայն նստաշրջանի մասնակիցների մեծ մասը համամիտ էր Լուի դը Բրուքերին: Արդյունքում նստաշրջանն ընդունեց Ազգերի Լիգայի միջոցով քրդերի օգտին խառնվելու անհնարինությունը: Նույն բախտին արժանացավ նաև ՀՅ Դաշնակցության՝ Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներ հատուկ հանձնաժողով ուղարկելու առաջարկը: Դրանց փոխարեն նստաշրջանը բավարարվեց բանաձևի ընդունմամբ, որտեղ դատապարտվում էին թուրքական բարբարոսությունները, թուրքական զորքերի կողմից իրանական սահմանի անօրինական խախտումները, Ազգերի Լիգայի անգործությունը և Կոմիտեի գործունեությունը քրդերի շրջանում: Դրանով հարցը փակվեց³²⁷:

³²⁶ Տե՛ս «Դրոշակ», Փարիզ, 1931, N 3, էջ 40:

³²⁷ Տե՛ս Вильчевский О. Л., Курдское национальное движение, Тбилиси, (машинопись), 1946, с. 134. Տե՛ս նաև Gavan S. S., *op. cit.*, p. 26.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արարատի ապստամբության պարտությամբ 1930-1931 թթ. ավարտվեց քրդերի պայքարի ակտիվ փուլը: Հետագա տարիներին փոքրածավալ հուզումներ, իհարկե, եղան, սակայն դրանց մեծ մասը շատ արագ ճնշվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից: Անընդմեջ պատերազմների արդյունքում նվաճված՝ քրդական դիմադրության օջախներից մնացել էր միայն Դերսիմը, որը 1937-1938 թթ. անցկացված պատժիչ գործողությունների ընթացքում ամբողջովին ենթարկեցվեց Անկարային, իսկ նրա առաջնորդ սեիդ Ռիզան մահապատժի ենթարկվեց: Թուրքիայի հասցրած հարվածն այնքան ավերիչ էր, որ քրդերն ի վիճակի եղան նորից անկախության դրոշը պարզել միայն 20-րդ դարի 80-ական թթ. կեսերին:

Ժամանակին խորհրդային հետազոտողների մոտ (Մ. Լազարև և այլք), տարածված կարծիքի համաձայն՝ քրդերի հիմնական սխալն այն էր, որ նրանք մերժեցին համագործակցել բոլշևիկների հետ և միացան ՀՅ Դաշնակցությանը, ինչի հետևանքով հզոր դաշնակցի փոխարեն ձեռք բերեցին հզոր թշնամի: Ուստի՝ եթե չլիներ համագործակցությունը ՀՅԴ-ի հետ, ապա գուցեև ապստամբությունն ընթանար այլ հունով: Սակայն առավել հիմնավոր է այն տեսակետը, որ քրդերին զցելով իրենց ազդեցության տակ, բոլշևիկները քեմալականների հետ միասին նրանց շարժումն ուղղելու էին Իրանի և հատկապես՝ Իրաքի դեմ, որտեղ կային նավթի հսկայական պաշարներ և տեղակայված էր Մեծ Բրիտանիայի մերձավորարևելյան ՌՕՌԻ-ի հիմնական խմբավորումը:

Իրականում, իր բոլոր սխալներով ու թերություններով հանդերձ, Արարատի ապստամբությունը դրականորեն տարբերվում էր քրդերի նախորդ ելույթներից և հատկապես՝ շեյխ Սայիդի ապստամբությունից: Արարատի ապստամբությունը հստակորեն ազգային շարժում էր՝ համաքրդական քաղաքական պահանջներով, այն է՝ թուրքական գորքերի հեռացումը և քուրդ ժողովրդի անկախությունը: Մինչդեռ շեյխ Սայիդի ապստամբությունը հստակորեն առաջ չէր քաշում անկախության պահանջը, կոչվ էր ներքին լայն ինքնավարությանը, ինչպես նաև ուներ կրոնական երանգներ:

Հոյբունն էականորեն տարբերվում էր «Ազադի»-ից. այստեղ մեծ էր մտավորականության ու սպայության դերակատարությունը, մինչդեռ «Ազադի»-ում իշխանությունը պատկանում էր հոգևոր առաջնորդներին՝ շեյխերին, դրանից բխող քաղաքական սխալներով ու սայթաքումներով: Ավելին՝ Հոյբունը և Արարատի ապստամբները չէին համագործակցում Քեմալին ընդդիմադիր թուրքական ուժերի հետ՝ արդարացիորեն պարզաբանելով, որ նույնիսկ ամենակատաղի թուրք հակաքեմալականը երբեք չի համաձայնվի իր երկրի թեկուզ մի թզաչափ կտորի օտարմանը: Բացի այդ՝ նրանք Թուրքիայի ներքաղաքական պայքարը համարում էին օտար պետության ներքին գործը, որն իրենց ամեն-կին չի հետաքրքրում:

Արարատի ապստամբությունը բարձրացրեց քրդերի ազգային ինքնագիտակցությունը, կասեցրեց նրանց թրքացման՝ քեմալականների ծրագրերը: Դա հանգեցրեց նրան, որ մահմեդական համայնքների համերաշխության սկզբունքը, որը օսմանյան սուլթանների համար հիմք էր հանդիսացել այդ վիլայեթներն

իրենց տիրապետության տակ պահելու համար, այլևս չէր գործում, և մահմեդական քրդերն իրենց դաշնակից էին համարում քրիստոնյա հայերին, որոնց հետ միասին ոչնչացնում էին մահմեդական թուրքերին:

Այսպիսով՝ ամփոփելով Արարատի ապստամբության պատմության ներկա ուսումնասիրությունը, կարելի է եզրակացնել, որ.

ա) չնայած շեյխ Սայիդի ապստամբության պարտությունից հետո քրդական շարժումը ստացավ բազում ավերիչ հարվածներ՝ ոչնչացվեց նրա ղեկավար կորիզը, հազարավոր քուրդ երիտասարդներ զոհվեցին, իսկ հարյուր հազարավոր քրդեր բռնկվեցին Անատոլիայի խորքերը, կամ էլ փախան Սիրիա և Իրաք, սակայն անհնազանդ ցեղերի մի մասը կենտրոնացավ Արարատ լեռան վրա՝ ստեղծելով ապստամբության նոր հենակետ, իսկ նրանց քաղաքական առաջնորդներն անհրաժեշտ դասեր քաղեցին ու կարճ ժամանակամիջոցում մշակեցին պայքարի նոր ռազմավարություն,

բ) 1925-1926 թթ. և հաջորդ տարիներին քեմալականների կողմից քուրդ ժողովրդի հանդեպ ձեռնարկված պետական ահաբեկչությունն ու համակարգված ճնշամիջոցները թեև իրենց հիմնական գծերով (կոտորածներ, տեղահանություններ, բռնի ձուլում և այլն) կրկնեցին 1915-ին արևմտահայության հանդեպ երիտթուրքերի գործադրած ցեղասպանական քաղաքականությունը, սակայն քեմալականները ֆիզիկական բնաջնջման նպատակը ստորադասեցին հավատակից քրդերին ձուլելու առաջադրանքին, իսկ վերջիններս իրենց հերթին դիմեցին Արևմտյան

Հայաստանում առկա թուրքական տարրի դեմ ուղղված պատասխան ջարդերի և փոխվրիժառության,

գ) Հոյբունի ձևավորումն ու ՀՅԴ-Հոյբուն համագործակցությունը քուրդ ժողովրդի պայքարն օժտեց հստակ քաղաքական նպատակներով, որոնք միտված էին Թուրքիայի տարածքում ուժերի կենտրոնացմանը, Իրանի աջակցության ապահովմանը, Իրաքում ու Սիրիայում առկա անգլիական ու ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների՝ քրդերի հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխությանը և Սևրի պայմանագրի վրա հիմնված անկախ Քրդստանի ստեղծմանը՝ Դիարբեքիր մայրաքաղաքով,

դ) այդ համագործակցության արդյունքում քրդական շարժումը հաղթահարեց Օսմանյան կայսրության կազմում դարերի ընթացքում ձևավորված իսլամական համերաշխության սկզբունքը ու ձեռք բերեց համազգային պայքարին բնորոշ հիմնական առանձնահատկությունները՝ դառնալով քուրդ ժողովրդի քաղաքական, կազմակերպական ու գաղափարական համախմբման առաջին ակնառու դրսևորումը,

ե) Իրաքում և Սիրիայում գործող անգլիական ու ֆրանսիական գաղութային իշխանությունները ձգտում էին քրդերի պայքարն օգտագործել իրենց նպատակների համար, ուստի նրանց ձեռնառու էր քրդական շարժման ծավալումը Թուրքիայի տարածքում, պայմանով, որ այն պահպանելով իր տեղային բնույթը, զերծ մնար «միացյալ Քրդստանի» ստեղծման փորձերից ու թուլացնելով Թուրքիան՝ նրան հեռու պահեր Մոսկվի և այլ տարածքների հանդեպ հավակնություններից,

զ) ԽՍՀՄ-ը և նրա Կարմիր բանակը Արարատի առաջին և երկրորդ ապստամբությունների շրջանում փորձում էին սիրա-

շահել քողերին ու նրանց պայքարն ուղղել Իրաքում հաստատված անգլիացիների դեմ, որպեսզի չեզոքացնեն ԽՍՀՄ հարավային սահմաններին սպառնալու ու մանավանդ՝ Բաքուն ռմբակոծելու նրանց ներուժ կարողականությունը,

է) Իրանի իշխանությունները և անձամբ՝ Ռեզա շահը, ապստամբության ծավալման նախնական հանգրվանում լրջորեն անհանգստացած էին սեփական երկրում ապրող քրդերի ազգային ձգտումների արթնացման վտանգից, սակայն հետագայում՝ ՀՅ Դաշնակցության հետևողական աշխատանքների շնորհիվ, գիտակցեցին քրդական գործոնի միջոցով Թուրքիային թուլացնելու խնդրի կարևորությունը և պալատական նախարար Թեյմուրթաշի հովանավորությամբ սկսեցին քողարկված աջակցություն ցուցաբերել Արաբատի ապստամբներին,

ը) Արաբատի ապստամբության ծավալմանը զուգահեռ Թուրքիայի ձեռնարկած ռազմաքաղաքական միջոցառումները ոչ միայն չհասան իրենց նպատակին, այլև բացահայտեցին այդ երկրի խոցելի կողմերն ու թուլությունները, ինչի արդյունքում թուրքական բանակը Արաբատի լեռնային տեղանքում 1927 թվականից մինչև 1930 թվականի օգոստոսի կեսերը այդպես էլ չկարողացավ հաղթել ապստամբներին և կրեց մի շարք ջախջախիչ պարտություններ,

թ) Արաբատի ապստամբության ղեկավարությունը բաղկացած լինելով ինչպես տեղական ցեղային առաջնորդներից (Իբրահիմ Հրսուգ Թելլի), այնպես էլ թուրքական բանակում փորձառություն ձեռք բերած քուրդ սպաներից (Բիսսան Նուրի), քաղաքական նպատակների հստակեցման ու կազմակերպական աշխատանքների իրականացման բնագավառներում ընդունում էր

ՀՅԴ գործիչների առաջադրած սկզբունքներն ու մոտեցումները, որոնք հիմք դարձան 1929 թ. վերջերին Իրան այցելած Ռուբենի ու պալատական նախարար Թեյմուրթաշի կազմած երկու՝ քաղաքական ու ռազմական ծրագրերի միջոցով ապստամբության հետագա ծավալման միասնական ռազմավարություն մշակելու և նրա իրականացումը սկսելու համար,

ժ) 1930 թվականի առաջին կեսին արդեն որոշակի ու հստակ մարտավարությամբ գործող ապստամբների արձանագրած նոր ակնառու հաջողությունները հանգեցրին նրան, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մի մասը փաստորեն դուրս եկավ Թուրքիայի վերահսկողությունից, ուստի առանց արտաքին լուրջ աջակցության այդ երկիրն այլևս անգոր էր ճնշել ապստամբության հիմնական օջախը, որն անընդհատ մատակարարումներ էր ստանում Սիսի լեռնային կաճաններով և պարբերական բնույթ ստացած արշավանքների միջոցով կազմավորվում ու ջախջախում էր շրջակա քաղաքների թուրքական կայազորները,

ժա) Արաբատի ապստամբության արդյունքում Արաբատյան դաշտավայրի թուրքական հատվածից դուրս մղելով հակառակորդին՝ քուրդ-հայկական ջոկատները արշավանքներ կատարեցին նաև դեպի Խորհրդային Հայաստան՝ նպատակ ունենալով իրենց շարքերը համալրել Թալինում և այլ վայրերում բնակվող ծայտյալ դաշնակցականների նորանոր խմբերով, ինչը խորհրդային ղեկավարության մոտ ստեղծեց այն թյուր տպավորությունը, թե իբր՝ ՀՅԴ-ն քրդերի միջոցով իրականացնում է Անդրկովկասում ապստամբություն հրահրելու և այն զավթելու՝ Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերը,

ժր) անհանգստանալով կոլեկտիվացման արդյունքում գյուղացիական հուզումների թատերաբեմի վերածված Անդրկովկասում և առաջին հերթին՝ Խորհրդային Հայաստանում ապստամբությունների բռնկման հեռանկարով, 1930 թ. օգոստոսի վերջերին ԽՍՀՄ-ը զորքեր մտցրեց Իրան, ինչը հարկադրեց Ռեզա շահին տեղի տալ և թույլատրել թուրքական զորքերի մուտքը՝ Սիսի արևելյան-իրանական լանջերը շրջափակելու համար,

ժզ) շրջափակման մեջ հայտնված Արարատի ապստամբները կոմեցին մինչև 1930 թ. սեպտեմբերի կեսերը, որից հետո քուրդ մարտիկների զգալի մասը ցրվեց ու տարալուծվեց Արևմտյան Հայաստանի քուրդ բնակչության մեջ, իսկ խաղաղ բնակչությունը կամ բնաջնջվեց, կամ էլ՝ հեռացավ դեպի Իրան,

ժդ) Արարատի ապստամբությանը հետևած զանգվածային կոտորածները ժամանակավոր հուսալքության մթնոլորտ ստեղծեցին քուրդ բնակչության շրջանում, որոշակի դժգոհություն առաջացավ նաև ՀՅԴ-ի հանդեպ, բայց ապստամբներին ու նրանց ընտանիքներին ցուցաբերած կյուրական աջակցության և քրդական հարցի միջազգայնացմանն ուղղված հետևողական ջանքերի շնորհիվ, ՀՅ Դաշնակցությանն, այնուամենայնիվ, հաջողվեց պահպանել ու շարունակել հայ-քրդական համագործակցության ավանդույթները:

Արարատի ապստամբության պարտության հիմնական խորքային պատճառը 1920 թվականին Հայաստանի առաջին հանրապետության կործանմանը հանգեցրած խորհրդա-թուրքական դաշինքի վերականգնումն էր, որն այս անգամ գործադրվեց քուրդ ժողովրդի պայքարը ճնշելու նպատակով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Մկզբնաղբյուրներ

Արխիվային նյութեր

ա) Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ)

1.1. ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ.թ. 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35:

1.2. ֆ. 1048, ց. 1, գ. 119, թ. 7:

1.3. ֆ. 412, ց. 1, գ. 2025, թ. 35:

1.4. ֆ. 412, ց. 1, գ. 2522, թ. 2:

բ) Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ).

1.5. ֆ. 17, оп. 3, д. 590.

գ) Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), Москва.

1.6. ֆ. 37977, оп. 5, д. 165, с. 5, 9, 20.

1.7. ֆ. 37977, оп. 5, д. 187, с. 8, 9, 18.

1.8. ֆ. 37977, оп. 5, д. 1620

դ) ՀՅԴ Բյուրոյի «Հրայր Մարութեան» գրադարան

1.9. Տէր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), Կեանքի էջեր, Թեհրան, 1978:

2. Տպագիր աղբյուրներ

ա) ռուսերեն

2.1. Агабеков Г. С., Секретный террор: Записки разведчика, Москва, «Современник», 1996, 446 стр.

2.2. Ататюрк М. К., Избранные речи и выступления, Москва, «Прогресс», 1966, 438 стр.

2.3. Ататюрк М. К., Путь новой Турции, т.1, Москва, «Госиздат Литиздат НКВД», 1929, 480 стр.

2.4. Ататюрк М. К., Путь новой Турции, т. 3, Москва, «Госиздат Литиздат НКВД», 1934, 460 стр.

բ) անգլերեն

2.5. Forbes R., Conflict; Angora to Afghanistan, New York, Frederick A. Stokes Co., 1931, 333 p.

2.6. Great Britain Foreign Office, British Documents on Foreign Affairs, University Publications of America, volumes 29-35, Bethesda, MD, 1985.

2.7. The case of Kurdistan against Turkey. By Authority of Hoya Supreme Council of the Kurdish Government, Philadelphia, 1930, 76 p.

գ) թուրքերեն

2.8. Bedirhan C. A., Mektup Türkiye Reiscumhur Gazi Mustafa Paşa hazretlerine, İstanbul, Komal Yayınları, 1978, 103 s.

2.9. Dersimi N. M., Kürdistan Tarihinde Dersim, İstanbul, Doz, 2000, 328 s.

2.10. Fırat M. Ş., Doğu illeri ve Varto tarihi, Ankara, M.E.B. Yayıncılık, 1961, 176 s.

2.11. Güneydoğu. Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, 194 s.

2.12. İnönü İ., Hatıralar, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985, kitap 1-2, 1985, kitap 1- 346 s., kitap 2- 335 s.

2.13. Nuri İ., Ağrı Dağı İsyanı, İstanbul, MED Yayıncılık, 1992, 112 s.

2.14. Silopi Zinar, Doza Kurdistan- Kürdistan Davası (Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı), İstanbul, Avesta Yayınları, 2014. 240 s.

3. Ուսումնասիրություններ

ա) հայերեն

3.1. Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում 1920 – 1971 թթ., Երևան, հեղ. հրատ., 2011, 343 էջ:

3.2. Բայրուրյան Վ. Ա., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2005, 782 էջ:

3.3. Բայրուրյան Վ. Ա., Գալուստյան Հ., Հանրապետական Թուրքիայի կառավարության քաղաքականությունը արևելյան վիլայետներում (1920-1960-ական թվականներ), Երևան, Եզեա, 1999, 112 էջ:

3.4. Բայրուրյան Վ. Ա., Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2008, 421 էջ:

3.5. Բայրուրյան Վ. Ա., Պողոսյան Ս. Կ., Քրդերը և հայկական հարցը, Երևան, Հայաստան, 1991, 455 էջ:

3.6. Խանլարի (Խանլարյան) Կարեն, Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետությունում (1923-2005), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2005, 117 էջ:

3.7. Կիրակոսյան Ջ. Ս., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, Հայաստան, 1967, 511 էջ:

3.8. Կիրակոսյան, Ջ. Ս., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 2 (1915-ից մինչև մեր օրերը), Երևան, Հայաստան, 1983, 463 էջ:

3.9. Հասրաթյան Մ. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986, 402 էջ:

3.10. Հարությունյան Ա., Ակնարկներ քրդական խնդրի պատմության, Երևան, հեղ. հրատ., 2011, 55 էջ:

3.11. Սասունի Կ., Քիլիկա ազգային շարժումները և հայ-քրդական յարաբերությունները, Պեյրուֆ, տպարան Համազգային, 1968, 331 էջ:

3.12. Սաֆրասյան Ռ. Ա., Մելքոնյան Ռ., Դումանյան Ա. Դ., Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, 396 էջ:

բ) ռուսերեն

3.13. Аванесов С. С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, Изд. АН. АРМ. ССР, 1963, 169 с.

3.14. Астахов Г., От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма, Москва-Ленинград, Госиздат, 1926, 152 с.

3.15. Вильчевский О. Л., Курдское национальное движение, (машинопись), Тбилиси, 1946, 363 с.

3.16. Гасратян М. А., Курды Турции в новейшее время, Ереван, Айастан, 1990, 385 с.

3.17. Даниелян Р. С., Просвещение в Турции, 1923-1960 гг., Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1971, 146 с.

3.18. Завриев Д. С., Восточная Анатолия (экономический очерк), Тбилиси, 1-я тип. Грузпартизд, 1936, 315 с.

3.19. Завриев Д. С., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, Изд. АН Груз. ССР, 1947, 370 с.

3.20. Колесников А. А., Народные дома в общественно-политической и культурной жизни Турецкой республики, Москва, Наука, 1984, 151 с.

3.21. Лазарев М. С., Мгои Ш., История Курдистана, Москва, Инст. Вост. РАН, 1999, 519 с.

3.22. Лазарев М. С., Курдистан и курдский вопрос 1923-1945 гг., Москва, Российская Академия Наук, Восточная литература, 2005, 310 с.

3.23. Миллер, А. Ф., Краткая история Турции, Москва, Госполитиздат, 1948, 304 с.

3.24. Никитин В. П., Курды, Москва, Прогресс, 1964, 226 с.

3.25. Расул – Заде М., О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой, Париж, К. Н. К., 1930, 66 с.

գ) անգլերեն

3.26. Arfa H., The kurds. An Historical and Political Study, London, Oxford University Press, 1966, 178 p.

3.27. Arfa H., Under Five Shahs, London, John Murray, 1964, 462 p.

3.28. Bayburdyan V. A., Mesropyan M., The Kurds, the Armenian question, and the history of Armenian-Kurdish relations, Ottawa, S. N., 2013, 418 p.

3.29. Gavan S. S., Kurdistan, divided nation of the Middle East, London, Lawrence & Wishart, 1958, 56 p.

3.30. Ghassemlou A. R., Kurdistan and the Kurds, Praha, Pub. House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1965, 304 p.

3.31. McDowall D., A modern history of the Kurds, London, I. B. Tauris & Co Ltd., 2005, 515 p.

3.32. Olson R., The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, Austin, University of Texas Press, 1998, 229 p.

3.33. Safrastyan A., Kurds and Kurdistan, London, The Harvill Press Ltd., 1948, 106 p.

3.34. Schmidt D. A., 1915-Journey among Brave Men, Boston, Little Brown and Co., 1964, 298 p.

3.35. van Bruinessen Martin, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan, Utrecht, Utrecht University Press, 1978, 384 p.

դ) թուրքերեն

3.36. Alakom R., Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması, İstanbul, Avesta yayınları, 1998, 184 s.

3.37. Aydemir Ş. S., İkinci Adam. İsmet İnönü, cilt I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1968, 511 s.

3.38. Aydemir Ş. S., Tek Adam. Mustafa Kemal, cilt III, (ikinci baskı), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1965, 1437 s.

3.39. Bender C., Genelkurmay Belgerinde Kürt İsyanları, cilt 2, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, 85 s.

- 3.40. Bulut F., Dersim Raporları, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2007, 371 s.
- 3.41. Bulut F., Devletin Gözüyle Türkiyede Kürt İsyanları, İstanbul, Yön Yayıncılık, 1991, 320 s.
- 3.42. Hasretyan M. A., Kürt ayaklanması ve Şeyh Said isyanı, Uppsala, Jina Nü, 1985, 75 s.
- 3.43. Kalman M., Belge, tanık ve yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi 1926-1930, İstanbul, Peri Yayınları, 1997, 292 s.
- 3.44. Karaca E., Ağrı Eteklerinde İsyan – Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi, İstanbul, KaraKutu Yayınları, 2003, 230 s.
- 3.45. Kemali A., Erzincan. Tarihi, coğrafi, içtimai, etnografi, idasi, ihsai, tetkikat tecrubesi, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, 520 s.
- 3.46. Kocahanoğlu, O. S., Atatürk-Karabekir kavgası; kurtuluş, kuruluş ve sonrası, İstanbul, Temel, 2013, 820 s.
- 3.47. Mumcu U., Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995, 268 s.
- 3.48. Süphandağ K., Ağrı direnişi ve Haydaranlılar, İstanbul, Fırat Yayınları, 2001, 370s.
- 3.49. Süslü A., Kürtler ve sosyal gelişmeleri, Ankara, Tanmak Yayınları, 1993, 108 s.
- 3.50. Şadillili V., Türkiyede Kürtçülük ve isyanlar, Ankara, Kon Yayınları, 1980, 296 s.
- 3.51. Şerafettin T., Türk devrim Tarihi, kitap 2, Ulusal deriştiren: Türkiye Cumhuriyetine, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, 341 s.
- 3.52. Üstel F., İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları, 1912-1931, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2010, 422 s.
- 3.53. Üzümeri M. E., Dincher S., Kazancı S., Türkiye ansiklopedisi, cilt III, Ankara, Balkanoğlu Matbaası, 1956, 519 s.

Հոդվածներ

ա) հայերեն

- 3.54. Բայրուրյան Վ. Ա., XX դարի 20-30 – ական թվականների քրդական ապստամբությունները և թուրք-իրանական հարաբերությունները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXI, Երևան, Զանգակ-97, 2002, էջ 5-27:
- 3.55. Բայրուրյան Վ. Ա., Քրդական հարցը հանրապետական թուրքիայում, Երևան, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2010, էջ 5-36:
- 3.56. Գալստյան Հ. Հ., Թուրքիայի արևելյան վիլայետների դեմոգրաֆիայի և տնտեսության մի քանի հարցեր, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 10, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1979, էջ 35-70:
- 3.57. Դազար, Կապիտան Վահան Գալստեան (Մե Վահան), «Աւօ, Յեղափոխական ալպում», Գ. շարք, Հալէպ, 1962, թիւ 9 (33), էջ 275-276:
- 3.58. Մանուկյան Ս., Քրդերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը Թուրքիայում 1920-30 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատ. XXIII, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 2004, էջ 216-225:
- 3.59 Սասունի Կ., Քիւրտ ազգային կուսակցութիւնը (Հոյիբուն), «Հայրենիք», Բնստոն, 1931, N 5, էջ 74-100:

բ) ռուսերեն

- 3.60. Акопов А., Курдский вопрос и дашнаки, Большевик Закавказья, Тифлис, Заря Востока, 1931.
- 3.61. Васильев К., Причины и движущие силы курдских восстаний, Аграрные проблемы, кн.: 9-10, Москва, 1931, с. 98-114.
- 3.62. Кросс Т., Внутреннее положение Турции, Международная жизнь, № 7-8, Москва, 1930, с. 57-66.
- 3.63. Лазарев М. С., Курдская проблема, Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, Москва, Наука, 1970, с. 125-190.

զ) անգլերեն

3.64. Elphinston W. G., Kurds and the Kurdish Question, Journal of The Royal Central Asian Society, vol. 35, pt 1, London, «Tailor & Francis», 01. 1948, p. 38-51.

3.65. Olson R., The Kurdish rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8): Their impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism, Die Welt des Islam, New Ser. Vol. 40, issue 1, Leiden, Brill, 03. 2000, p. 67-94.

4. Պարբերական մամուլ

ա) հայերեն

- 4.1. «Դրօշակ», Փարիզ, N 1, 1925:
- 4.2. «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, N 4, 7, 12:
- 4.3. «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, N 1, 4, 5, 6-7:
- 4.4. «Դրօշակ», Փարիզ, 1929, N 6-7, 8, 12:
- 4.5. «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, N 8, 9, 10:
- 4.6. «Դրօշակ», Փարիզ, 1931, № 3, 6, 12:
- 4.7. «Դրօշակ», Փարիզ, 1932, N 2:
- 4.8. «Դրօշակ», Փարիզ, 1934, N 11:
- 4.9. «Հայրենիք», Բոստոն, 1931, N 5, էջ 78:

բ) ռուսերեն

- 4.10. «Заря Востока», Тифлис, 1925, № 85 (1761).

գ) թուրքերեն

- 4.11. Milliyet, 21. 01. 1928, İstanbul.
- 4.12. Milliyet, 28.03.1928, İstanbul.
- 4.13. Akşam, 15.03.1928, İstanbul.
- 4.14. Milliyet, 15.03.1928, İstanbul.
- 4.15. Akşam, 03.10.1927, İstanbul.

5. Էլեկտրոնային նյութեր

- 5.1. Партизаны на поводке, URL: // www. hist.ru/kurdy, (03.01.2013).

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբդալ շեյխ 189-190, 246
Աբդուլ Համիդ II 24
Աբդուլ Մեջիդ II 33, 185
Աբդուլ Մեջիդ շեյխ 185
Աբդուլբադի սեյդ 100, 103
Աբդուլբերիմ 80
Աբդուռահիմ շեյխ 42
Աբդուռահիման շեյխ 45-46, 82, 130
Աբու Բեքիր 82, 202
Ալաբուդ Ռեհաթ 16, 111
Ալաֆուզ Մ. Բ. 162
Ալիշան 29-30
Ալիսագով Միխայիլ (Ալլահվերդով) 152
Ակոպով Ա. 17
Աղաբեկով Գ. (Հարությունով) 14, 119
Աղբալյան Նիկոլ 213
Ամանուլլա խան 215
Ամուրյան Անդրե (Տեր-Օհանյան) 11
Ամջասթոլու Հայդար 225
Ամջասթոլու Յուսուֆ Ջեմալ 225
Ավագյան Արսեն 20
Ավանեսով Ս.Ս. 18, 198
Ահարոնյան Ավետիս 212

Բադրխան Ջելադեթ 104, 255
Բադրխան Սուրենյա 25, 110, 138-139, 192
Բադրխան Քամուրան 104
Բայբուրդյան Վահան 20
Բաչե Սաքո 215
Բաչո Ալո 127

Բատաշև 162
Բարզանի Ահմեդ 130-131, 191, 201-202, 256
Բարզանջի Մահմուդ 131, 141, 200, 202
Բեդիրխան Ջադե 259
Բենդեր Ջեմշիդ 16
Բեշո Էմերե 166
Բերգարին Յա. Կ. 13, 158-159,
Բերոսկի Ամին Էֆենդի 135
Բերքիլի Մուսա աղա 107
Բերքիլե Հաջի 117
Բիթլիսի Շեվֆիթ 31
Բրո (տե՛ս Թեյլի Հըսզե Իբրահիմ) 96, 182, 221-223, 226, 229-230
Բուլուք Ֆաիթ 16
Բուխարին Ն. Բ. 149

Գալստյան Վահան (Սև Վահան) 179-183, 192-193, 206, 223-224, 229,
Գայգի Հասան 224
Գիլո 181
Գյուրգուրե Սոֆու Մուստաֆա 277

Դավթյան Յակով 120
Դավիթ 222
Դեդերդինգ 215
Դերսիմի Նուրի Մեհմեդ (Բայթար Նուրի) 13, 16, 28-29, 87, 89
Դերվիշ բեյ 199
Դեքի Յուսուֆ 127
դը Բրուքեր Լուի 260-261

Դոուլե Զաֆար 172, 179, 183, 189-190

Դրո (Կանայան Դրաստամատ) 113, 194, 196, 213

Եպիշև Ս. 12, 155-156, 162

Զիա Յուսուֆ բեյ 37-39

Զիլան բեյ (տե՛ս Մուրադյան Արտաշես) 97, 113, 115, 165, 191, 197-198,

Զեքի Իբիշ 87

Էմին աղա 79-80

Էյուֆ շեյխ 42

Էնթեսսոր Սարդար 217

Էնվեր շեյխ 82

Էսադ Մահմուդ 238

Թանգյան Ներսես արքեպիսկոպոս 121

Թալաթ բեյ 46

Թալի Իբրահիմ բեյ 63-65, 118, 194, 267

Թահիր շեյխ 80

Թելլի Հրսզե Իբրահիմ 13, 96, 266

Թեմիր աղա 107

Թեյմուրթաշ 10-11, 120, 175-179, 181, 220, 266-267

Թիմուր Ալի 82

Իբն Բիլյալ Ֆահմի 135

Իբրահիմ աղա 106

Իբրահիմ շեյխ 46

Իբրահիմ փաշա 140, 186

Իբրահիմ (տե՛ս Կարո) 206

Իզեդդին փաշա 87

Իհսան փաշա 197

Ինյոնյու Իսմեթ 15, 55-57, 133, 227, 237

Իշխանյան Եղիշե 120

Իսմայիլ աղա 46, 83, 127, 131, 137

Իվանչենկո 13, 159, 161

Լազարև Մ. 19, 109, 203, 262

Լիվինլի Իսմայիլ 83

Լոուրենս գեղապետ 210-211, 215-216, 237

Խանջյան Աղասի 213

Խալիթ աղա 221, 223

Խալիլ բեյ 124-125

Խոջո աղա 140

Կարո 182-183, 190-191, 206

Կալինին Մ. Ի. 149

Կիրիլ իշխան 211

Կուզնեցով 13, 159

Հալիթ բեյ 28, 37-39, 44-46, 100, 124

Հալիս փաշա 185, 233

Հայդար 29-30, 125, 225

Հայդար փաշա 89-91

Հայրի Հասան 47, 100, 103

Հանի շեյխ 41, 82

Հաջի Հալիթ շեյխ 46

Հաջի Մուսա 38, 45

Հաջո աղա 128

Հասան Էֆենդի 107

Հասան շեյխ 191

Հասանանլը Հալիթ բեյ 45

Հասո Օսման 190

Հասրաթյան Մ. 19

Հարությունյան Ավագ 20

Հասան Ֆաթի 40

Հեսենթեջելե Սիդիքե 199

Հուսեյն Էֆենդի 106, 124

Մակ Դաուել Դեյվիդ 21

Մահադ Ռասուլ 202

Մահմուդ բեյ 42-43

Մահմուդ բեյ 70, 125, 249

Մահմուդ շեյխ 40

Մահմուդ 39

Մանուկյան Տաթևիկ 20

Մարուխյան Հրայր 11

Մեմդուհ Սելիմ բեյ 104

Մենժինսկի Վ. Ռ. 167

Մինասյան 119

Մոլոտով Վ. Մ. 149

Մխո 222

Մրիո Ալո 181

Մուհամեդ Ռասուլ աղա 128

Մուհեդդին Հաջիմ բեյ 53

Մուղլալը Մուստաֆա 83

Մուրադյան Արտաշես 11, 113, 115, 120, 165-168, 179-180, 222, 234

Յունուս Ալի 249

Յուսուֆ Աբդալ 189-190

Յուսուֆ բեյ 37, 218

Նադի Յունուս 63, 211

Նազիֆ Մուլեյման 26

Նախիջևանսկի Քելբալի խան 172, 221

Նիզամեդդին 152

Նիկիտին Վ. Պ. 18

Նիյազի Ալի 225

Նովիկով Նիկոլայ 11

Նորդուզլու Աբուբեքիր 82

Նորդուզլու Աթաբեքիր 83

Նորդուզլու Լեքի 82

Նուբար Պոդոս փաշա 211-212

Նուհ բեյ 80, 130-131

Նուրեդդին փաշա 31

Նուրի Իհսան փաշա 16, 39, 106-108, 114-115, 117-118, 122, 133, 166-167, 182, 203, 221-224, 226, 228-229, 246, 266

Շադիլիլի Վեդաթ 15

Շահին բեյ 104

Շամկան Խըդըր աղա 181

Շամսեդդին շեյխ 41

Շանթ Լեռն 213

Շապոշնիկով Բ. Մ. 159

Շավեյս Հաքքը Իսմայիլ 141

Շարաֆ բեյ 190

Շարաֆուդդին Հասան Թահսին բեյ 131

Շեմզի շեյխ 259

Շերաֆեդդին Թուրան 15

Շերիֆ փաշա 25

Շերիֆ շեյխ 42, 44

Շըղը Հաջո 83

Շյուքրյու Խըղըր 225

Շուքրի Մեհմեդ 136

Շևքեթ Մեմդուհ բեյ 218

Չեթո Ջեմիլ 80

Ջամալյան Արշակ (Բահալյան) 257-259, 261

Ջամիլ փաշա 140

Ջեմալ Ալի վալի 87-91

Ջիբրանլի Իսմայիլ բեյ 46

Ջիբրանլի Հալիթ բեյ 28, 37-38, 100

Ջիբրանլի Մեհմեդ բեյ 46

Ջիբրանլի Ռեշիդ բեյ 46

Ջիբրանլի Քյամիլ բեյ 39

Ջիբրանլի Քյազըմ բեյ 46

Ջևդեթ Ահմեդ 64

Ջևհեր Էֆենդի 199

Ռամիզի Ահմեդ 225

Ռասուլ Սայիդ 167

Ռասուլ 167, 229

Ռիզա Ալի շեյխ 39, 129

Ռիզա Ալի վալի 36, 87

Ռիզա սեյիդ 29, 85-89, 103, 231, 233, 262

Ռեզա շահ 8, 19, 168-171, 197, 208-209, 216-220, 252-253, 266-268

Ռիզե 38

Ռիկով Ա. Ի. 149

Ռյուշթյու բեյ 232

Ռյուշթյու Թեֆիք 256

Ռոնդո 109

Ռուբեն (Մինաս Տեր-Մինասյան) 10-11, 113, 173-175, 177, 179, 181, 267

Սաբրի Սուլեյման բեյ 80

Սալահեդդին 129

Սալեհ փաշա 199, 203, 206-207, 218, 222-223, 228, 230

Սալիհ Համիդ բեկ 41, 186

Սամի բեյ 43, 141

Սայիդ Նուրի

Սայիդ շեյխ 6-7, 39-43, 45-48, 50, 52-53, 55, 67, 78-81, 85-86, 94-96, 102, 113, 116, 129-130, 135, 148, 154, 157, 161, 242, 263-264

Սասունի Կարո 85, 130, 141

Սաֆրազ 247

Սաֆրաստյան Արշակ 17

Սելիմ բեյ 43, 103

Սերդի Հիշյար Հեսեն 198

Սըմկո Իսմայիլ աղա 131, 137, 170

Սըրբը բեյ 233

Սիդո աղա 201

Սիլուփի Զինար 13, 110

Սյուփիանդաղ Քեմալ 16

Ստալին Ի. Վ. 162

Սուբիի փաշա 187

Սուլեյման 26, 199

Սուսլու Ազմի 15

Սուրո 247

վան Բրյուինեսսեն Մարտին 20-21

Վարդանյան Մանուկ 183, 189

Վելու (տե՛ս Վահան Գալստյան)

179-183, 192-193, 206, 223-224, 229

Վեհադեդդին Մեհմեդ VI 32

Վորոշիլով Կ. Ե. 149, 159

Տախա սեյիդ 137

Տեր- Մինասյան Մինաս (տե՛ս Ռուբեն) 10-11, 113, 173-175, 177, 179, 181, 267

Տոմ Ա. 214-216

Տոմսկի Մ. Պ. 149

Տուխաչևսկի Մ. Ն. 155

Ունշլիսո Ի. Ս. 159

Փափազյան Հրաչ 111

Փափազյան Վահան 103, 213

Փեքեր Ռեջեփ 238

Քալման Մ. 16

Քայա Շյուքրյու 58, 69

Քարաջա Էմին 16

Քեմալ Մուստաֆա 13, 15

Քեմալեդդին Սամի փաշա 42

Քերիմ աղա 202

Քերիմ Օսման 127

Քլեյտոն Ջ. 138-139

Քյազըմ բեյ 44, 46

Քյազըմ Օսման 124

Քոջահանօղլու Սելիմ Օսման 15

Քոռ Հուսեյն փաշա 124, 128, 130, 182, 190-191

Քուրդ Ղազո 113

Օզալի Քյազըմ 88, 133

Օլսոն Ռոբերտ 21, 203

Օմեր աղա 107

Օսման աղա զադե Հաջո 192

Օսման բեյ 190-191

Ֆարիադ 229

Ֆեթիի բեյ 227-228

Ֆերգենդե բեյ 186

Ֆըրաթ Շերիֆ Մեհմեդ 16

Ֆեզի փաշա (Չաքմաք) 37, 206, 231

Ֆեզի Քեմալ բեյ 37, 206-207, 231

Աբաղա 97, 189-191, 229
 Ազախ 202
 Ալադաղ 183, 197-198
 Ալաշկերտ 95-97, 124-125, 154
 Ալեքսանդրապոլ 30
 Ալեքսանդրետ (Բաքեղերուն-Հաթայ) 66, 133
 Ալի Բողազը 83
 Ալժիր 69
 Ախլաթ 229-230
 Ախուրյան գետ 194
 ԱԽԴԱՀ (Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն) 12, 158-159
 Ադրդաղ (տե՛ս Արարատ լեռ) 6-8, 81, 93, 115, 118, 194, 265
 ԱՄՆ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ) 98, 109, 111, 227
 Այբեյ լեռ 252
 Այնթապ 73
 Անատոլիա 27, 47, 241, 250, 264
 Անգլիա (տե՛ս Մեծ Բրիտանիա) 7, 32, 145, 149, 168
 Անդրկովկաս (Հարավային Կովկաս) 12, 24, 152, 161-162, 178, 194, 208, 212, 214, 267-268
 Անի 195
 Անկարա 40, 52, 55-56, 69, 85, 88, 116, 144, 146, 206, 218, 237, 244, 254, 256, 262
 Աշգիլիք գյուղ 232
 Աջարիա 146
 Ասիա 111, 239
 Ատրպատական 121, 169-170, 176
 Արաբկիր 74, 83
 Արագած 181, 193
 Արարատ լեռ 6-8, 81, 93, 115, 118, 193, 264
 Արարատյան դաշտավայր 153, 158, 267
 Արաքս 12, 166, 181, 192
 Արալիներ 181, 192
 Արդաբիլ 209, 216
 Արևելյան Անդրկովկաս 24
 Արևելյան Դերսիմ 87
 Արևելյան Հայաստան 24
 Արևմտյան Անատոլիա 241
 Արևմտյան Հայաստան 23-25, 33, 35, 74, 77, 102, 178, 242, 265, 267-268
 Արծափ 182
 Արճեշ 78, 127, 182, 191, 197-200, 205, 234, 240
 Արտազ 114
 Արտամետ 36
 Արտաշատ 195
 Արփադերեսի 44
 Աֆղանստան 145, 215
 Աֆրիկա 111, 239
 Բագրգան 156
 Բաթում 146
 Բալկաններ 50
 Բալու (Բալահովիտ) 39, 42, 45
 Բաղդադ 138
 Բաղեշ (տե՛ս Բիթլիս) 37
 Բայազետ 78, 84-85, 95-98, 117, 123-125, 127, 136, 154, 156-157,

182-183, 185, 188, 200, 204, 206-207, 230-231
 Բաշինար կազա 29
 Բաշթալե 78, 95, 191
 Բաջիրգե ձոր 252
 Բասեն 114
 Բաքու 146, 215, 266
 Բեյթ Շեքաբ (Բեյթ ուլ Շաբաբ) 38, 81-82
 Բեյրութ 105, 139, 187
 Բերկրի 190-191, 197-198
 Բրեամդուն 103
 Բիթլիս 27, 31, 36-37, 38-39, 57, 80, 123, 185, 201-202, 242
 Բինգյոլ վիլայեթ (Բյուրակն) 39, 114
 Բոթի սանջաք 107
 Բոլշեկյան Ռուսաստան 171
 Բոհթան 185, 248
 Բուլանքի 201-202, 229
 Բուռնեբաշ 204
 Բուրսա 185, 240
 Գենջ 40-41, 45, 81, 84
 Գիրեսուն (Կիրասուն) 30
 Գյոզերեք գյուղ 83
 Գյոյնուկ 42
 Գյուրք գյուղ 233
 Գոյ լեռ 200
 Գոյան շրջան 82
 Գումգում 42
 Դադբեյ գյուղ 232
 Դամասկոս 130, 137
 Դանգիզ կազա 232-233
 Դաշբուրուն 181, 192-193, 207
 Դավալու (Արարատ գյուղ) 193
 Դերջան 81

Դերսիմ (Թունջելի) 13, 16, 28-31, 83, 86-89, 91-93, 135, 139, 231-232, 249-251, 262
 Դիադին 117
 Դիարբեքիր 26-27, 34, 39-47, 58, 69, 75, 80, 85, 87-88, 95, 104, 132, 141, 185, 242, 265
 Դիվրիզ կազա (Տերիկ) 29-30
 Դոմուրջա կազա 29
 Եգիպտոս 11
 Եվրոպա 16, 104, 109, 111, 260
 Եվրոպական Թուրքիա 250
 Երևան 154, 166, 196, 214
 Երզնկա (տե՛ս Էրզինջան) 31, 40, 87, 90, 185, 232
 Եփրատ 45, 84
 Զանգեզուր 215
 Զարա կազա 29
 Զըրավիք (Զորավիզ) 202
 Զիլան ձոր 97, 191, 197-200, 204-205, 210, 229, 235
 Զիլան գետ 199
 Զորա Բյաթուկ 192
 Էդին վայր 30
 Էյլազիզ 31, 42, 44, 58, 83-84, 87-88, 91
 Էրբիլ 135
 Էրզինջան 31, 87, 90-91, 186, 232-233, 244
 Էրզրում 26-27, 37-39, 52, 129-132, 185, 197, 211, 222, 241-242
 Թալա 42
 Թալին 194, 267
 Թավրիզ 98, 119-120, 183, 217, 222
 Թիֆլիս (Թբիլիսի) 119, 149, 166

Թեհրան 11, 22, 144, 172, 175-176, 188, 217-219, 253, 256
 Թեղար գյուղ 83
 Թոնդուրեկ 185
 Թունիս 69
 Թուրքիա 5, 7, 13, 14-15, 17-18, 23, 26-27, 32-33, 35-36, 39, 44, 50-51, 58, 66-70, 74, 76-77, 79, 94, 98-99, 101, 104-105, 108, 112, 116-117, 121-124, 128-136, 138, 140-148, 150, 152-155, 158-159, 163-164, 171-173, 175-178, 187-190, 192, 195, 207, 210-211, 219, 221, 226-227, 228, 233, 236-237, 240-242, 244-245, 249-250, 252-255, 257-258, 260-263, 265-267
 Թուրքիայի Հանրապետություն (տե՛ս Թուրքիա) 15, 17-18, 23, 36
 Բգդադ 195
 Բգդիթ 96-97, 127, 154, 156-157, 181-182, 192-193, 195, 207-208, 230
 Բզմիր 54, 74
 Բտայիա 98
 Իրան 5, 7-13, 19, 45-46, 94-95, 105, 112-113, 118-121, 123, 134, 137, 143-145, 150-152, 155, 164-165, 168-172, Իրանական Քրդստան 171
 Իրանական Ադրբեջան 172
 Իրաք 21, 38, 44-45, 47, 62, 80, 82, 94, 105, 123-124, 129-130, 134-143, 145, 151-152, 164-165, 173, 178, 191, 200, 202, 213, 235, 237, 241-242, 246, 248, 250-251, 255-257, 259-260, 262, 264-266
 Իրաքյան Քրդստան 131, 138, 151-152, 191, 218

Լենինական 195-196, 214
 Լեռնային Ղարաբաղ 120
 Լիբանան 66, 69, 103
 Լիջե 41, 80-81, 85
 Լիվին 82
 Լոզան 29, 32-33, 134
 Լոնդոն 17, 98, 144-145
 Լորեսթան 170
 Լուկաշին (գյուղ) 196
 Խարբեթ (տե՛ս Էյլազիզ) 27, 31, 41-42, 52-53, 55-56, 73, 86-87, 132, 233
 Խարսը գյուղ 232
 Խիզան 38
 Խնուս 42, 44, 81, 114, 202
 Խոզաթ 87
 Խորհրդային Ադրբեջան 169
 Խորհրդային Կովկաս 150, 157
 Խորհրդային Հայաստան 114, 119-120, 150, 165-166, 180, 192-196, 207-208, 213-214, 222-223, 229, 249, 267-268
 Խորհրդային Միություն (տե՛ս ԽՍՀՄ) 144, 163, 209, 236
 ԽՍՀՄ (Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն) 5-9, 11-12, 19, 94-95, 98, 120, 145-146, 151, 153, 160, 162, 167, 208, 235, 265-266, 268
 Կահիրե 25
 Կաղզվան 127, 192
 Կամախ 30, 83
 Կանգալ կազա 29
 Կապան Մադեն 42, 226
 Կարաբունա 125

Կարաքիլիսա 127, 154
 Կարաքյոսե (Ադրի) 210
 Կարին (տե՛ս Էրզրում) 26
 Կարլոփա 44
 Կարկատ 78
 Կաշա 114, 124, 127, 195, 222, 242
 Կենտրոնական Անատոլիա 250
 Կենտրոնական Ասիա 145-146, 150, 169
 Կենտրոնական Աֆրիկա 239
 Կորխան գավառ 107
 Կոդբ 97, 114, 181, 193
 Կոստանդնուպոլիս (տե՛ս Մոսամբուլ) 26, 28, 33, 36, 38, 47, 74-76, 103, 114, 159, 224
 Կովկաս 50, 146, 148, 150, 157, 176, 235
 Կոտուր 217
 Կուլփ (Խուլբ) 85
 Կոփի 42
 Կրվագ գյուղ 45
 Հալեպ 66, 111, 130, 135, 141
 Հայաստան 10-11, 19, 21-23, 67, 110-111, 139, 158, 176-177, 192-194, 196, 211, 214-215, 268
 Հայաստանի Հանրապետություն 6, 10, 25
 Հայդար օղլի գյուղ 29-30, 125, 225
 Հայկական պար 95
 Հանի լեռնանցք 41, 45
 Հարավային Կովկաս (տե՛ս Անդրկովկաս) 235
 Հաքյարի 58, 82, 95, 128, 131, 191, 197, 200-202, 210, 235, 242, 246-247, 252
 Հաֆիթ կազա 29

Հյուսիսային Իրան 170, 172
 Հյուսիսային Իրաք 141, 256
 Հեղկաստան 151
 Հունաստան 98
 Ղազախ 196
 Ղամիշլի 66, 141
 Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) 196
 Ղարաքիլիսե (Կարաքիլիսե) վիլայեթ 117
 Ճապադջուր 42, 44-45
 Մադեն սանջաք 42
 Մալաթիա 68, 135
 Մալթա 32
 Մակու 136, 154, 156, 158, 210, 217, 230, 252
 Մանազկերտ 42, 84-85, 191
 Մաշհադ 209, 216
 Մասիս (Մեծ Արարատ) 80, 155, 186
 Մարաշ 73
 Մարգարա 181, 195
 Մարդին 41, 141, 202
 Մարդին վիլայեթ 57, 82, Մարսել 257, 258
 Մեզրե 68
 Մեկեբան գյուղ 39
 Մեծ Արարատ (տե՛ս Մասիս) 80, 155, 186
 Մեծ Բրիտանիա 7, 9-10, 15, 94, 98, 112, 133-136, 138-139, 143-144, 146, 151-153, 163, 169, 171, 188-189, 216, 235-236, 255, 262, 267
 Մենդո կիրճ 44
 Մերձավոր Արևելք 7, 103, 145, 212-213

Մերսին 240
 Միդյաթ 79
 Միջագետք 138
 Միջին Ասիա 215
 Միջին Արևելք 7, 145
 Մնձուր լեռներ 30
 Մոկս 78, 201
 Մոկք 247
 Մոսկվա 12, 17, 19, 145-147, 149, 171, 189, 194-195, 208-209
 Մոսուլ 23, 135, 138, 146, 210, 265
 Մոսուլի վիլայեթ 33, 133
 Մոսկան 201
 Մուրքի 123
 Մուդանյա 32
 Մուշ 36, 45, 81, 84-85, 95, 114, 197, 201-202, 229-230, 242
 Նախիջևան 153, 160, 172, 221
 Նորդուզու սանջաք 81-82
 Նուսայբին քաղաք 66
 Նուսայբին սանջաք 82
 Շահթահիթ 181
 Շամդինան 200
 Շատախ 95, 199-200
 Շեյխլի Քյոփրյու 117-118
 Շիրազ 216
 Շվեյցարիա 32
 Ոստան 36
 Չարքաք (այլ աղբյուրներով՝ Աբդուռահման) կամուրջ 46
 Չեմե Շեհյան 82
 Չերմիք (Ջերմուկ) 42
 Չիֆթլիք գյուղ 126
 Չմշկաձագ 83, 89

Պատնոս 240, 248
 Պարսկահայաստան 176-177
 Պարսկաստան (տե՛ս Իրան) 11, 175
 Ջեզիրե 66, 202
 Ջուլամերիկ 81, 124, 191, 200, 253
 Ջուլամերիկ սանջաք 80, 124, 191, 200, 253
 Ռեֆահիե սանջաք 30
 Ռումելիա 27
 Ռուսական կայսրություն 101
 Ռուսաստան 12, 171, 176, 188, 196
 Ռուսաստանի Դաշնություն 6, 10, 22
 Ռեանդուզ 218
 Սաադաբադ պալատ 257
 Սասուն 13, 85, 95, 130, 139, 141, 181, 193, 198, 201-202, 229
 Սարայ 78, 189-190
 Սարդարապատ 24, 193, 195
 Մեքսստիա (տե՛ս Սվազ, ինչպես նաև՝ Սվազ) 26-27, 75
 Մեվերեկ 42
 Միբիր 167
 Մինակ լեռնանցք 181, 193
 Մինավ լեռ 125
 Մինջան կազա 29
 Մինջար 141
 Միվերեք 141
 Միս (Փոքր Արարատ) 252, 267-268
 Միրիա 38-39, 44, 48, 62, 67-69, 75, 80, 83, 85, 105, 108-109, 123, 136, 140, 142-143, 187, 191-192, 201,

212-213, 235, 237, 250-251, 254-256, 260, 264-265
 Միփան 113, 198
 Սդերդ 58, 128, 202, 242
 Սոլիան սանջաք 40, 45
 Սոուջրուկաք 221
 Սուրմալու 114, 181, 192-193, 195
 Սվազ (Սվազ) 26-27, 132, 237
 Ստամբուլ 26, 29, 33, 36, 38, 47, 74-76, 103, 114, 159, 224
 Սև լեռ 202
 ս. Բարդուղիմեոսի վանք 190
 Վան 54, 58, 78, 80, 82, 95, 118, 132, 182, 185, 191, 197, 199-200, 231, 235, 242, 248
 Վանա լիճ 127, 198
 Վասպուրական 23, 246-248
 Վարդո սանջաք 39, 44-46, 81
 Վոլգա 146
 Վորկուտա 166
 Վրաստան 120
 Տարոն 23-24
 Յուրիխ 258
 Ումրանիե կազա 29
 Ուրմիա մարզ 246, 253
 Ուրֆա (Նդեսիա) 58, 73, 202
 Փարիզ 10, 22, 25, 119-121, 144, 187, 212, 219, 255
 Փերի 42, 69, 146
 Փերվար 8
 Փիրան գյուղ 40, 130

Փոքր Արարատ (տե՛ս Միս) 81, 155, 158, 186, 217-218
 Քալան 89
 Քալանըք 46
 Քանիրեշ գյուղ 39
 Քանիրուրք գյուղ 125
 Քարաջա գյուղ 16, 86
 Քերմանշահ 152
 Քըրքլար Թեփեսի 83
 Քիրե 186, 229
 Քոլի 42
 Քոչգիրի 30
 Քորի 107
 Քըրքքիան գյուղ 39
 Քուրդավա գյուղ 104, 126
 Քուդստան 25, 29, 33, 37, 39-40, 94, 98-99, 103-104, 106, 110-112, 117, 130-131, 134-135, 138-139, 151-152, 164, 170, 176-178, 189, 191, 211, 218, 265
 Օդեմիշ 238
 Օսմանյան կայսրություն 18, 27, 72
 Օվաջըք 88-90
 Օրամար 191
 Օրթի 107
 Օրկով լեռնանցք 181
 Ֆիլադելֆիա 53
 Ֆիկանդիա 212
 Ֆրանսիա 7, 9-10, 15, 32, 44, 62, 67-69, 98, 112, 133-136, 140, 142-144, 168-169, 212, 227, 235, 254

ՄԱՅԻՑԱՆ ԱՐԱՄ ՄԵՐԳԵՑԻ

ԱՐԱՐԱՏԻ 1926-1930 ԹԹ. ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Թուրք-քրդական և հայ-քրդական հարաբերությունների
ու տարածաշրջանային զարգացումների համաձիքում

*Գիրքը նվիրում եմ սիրելի ծնողներիս՝ Սերգեյ Մայիյանին և
Մարետտա Պետրոսյանին*

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Մարանգոյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 06.07.2017թ.

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019. Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

9(47.923
Ա-18
հշ.

ԱՐԱՄ ՍԵՐԳԵՅԻ ՍԱՅԻՅԱՆ

Ծնվել է 1977 թ. ապրիլի 20-ին ԼՂՀ Ստեփանակերտ քաղաքում:
1994 թ. ավարտել է Նոր Հաճընի թիվ 3 միջնակարգ դպրոցը:
1995-97 թթ. պարտադիր զինվորական ծառայության է անցել
ՀՀ Զինված ուժերում:
1998-2002 թթ. սովորել է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի
Թուրքագիտության բաժնի բակալավրիատում:
2004-2006 թթ. ուսանել է ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի
Համաշխարհային պատմության ամբիոնի մագիստրատուրայում:
2007-2012 թթ. հանդիսացել է նույն ամբիոնի հայցորդ:
2015 թ. մայիսի 5-ին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում
պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝
«Քրդերի հակաթուրքական պայքարը Թուրքիայում և
տարածաշրջանային զարգացումներն Արարատի
ապստամբության ընթացքում (1926-1930 թթ.)» թեմայով:
2007-2008 և 2015-2017 թթ. ծառայել է ՀՀ ԶՈՒ-ում՝
որպես պայմանագրային զինծառայող:
2017 թ.-ից աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ-ի պատմության ինստիտուտի
Համաշխարհային պատմության բաժնում որպես գիտաշխատող: